

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Н.КАРАЗІНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЦИБАНЬ АРТЕМ АНДРІЙОВИЧ

Прим. № _____

УДК 347.41/.43:340.111.5

ДИСЕРТАЦІЯ

СУБ'ЄКТИВНИЙ ЦИВІЛЬНИЙ ОBOB'ЯЗОК ЯК ЕЛЕМЕНТ
ЗОBOB'ЯЗАЛЬНОГО ПPABOBІДHOШEHHЯ

12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право;
міжнародне приватне право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ А. А. Цибань

Науковий керівник: Венедіктова Ірина Валентинівна, доктор юридичних
наук, професор

Харків – 2018

АНОТАЦІЯ

Цибань А. А. Суб'єктивний цивільний обов'язок як елемент зобов'язального правовідношення. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2018.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню теоретичних і практичних проблем суб'єктивного цивільного обов'язку у змісті зобов'язального правовідношення.

У дисертаційному дослідженні визначається поняття, сутність та зміст суб'єктивного цивільного обов'язку, а також його місце у структурі зобов'язального правовідношення. Встановлено співвідношення суб'єктивного цивільного обов'язку із суб'єктивними цивільними правами та охоронюваними законом інтересами.

Визначено місце юридичного обов'язку у структурі суспільних відносин. Зазначено, що існування юридичного обов'язку можливе тільки у тих відносинах, які, по-перше, врегульовані правовими нормами, а по-друге, права та законні інтереси учасників цих відносин забезпечуються та охороняються з боку держави. Проаналізовано позиції науковців щодо сутності юридичного обов'язку.

У результаті аналізу співвідношення суб'єктивних цивільних обов'язків та охоронюваних законом інтересів доведено їх взаємопов'язаність, яка полягає у тому, що обов'язками забезпечуються охоронювані законом інтереси, які реалізуються через обов'язки загального типу – не порушувати охоронювані законом інтереси. Висловлено тезу про те, що охоронювані законом інтереси гарантуються через охоронні відносини, які опосередковують виконання суб'єктивних цивільних

обов'язків пасивного типу – утримання зобов'язаної особи від порушення інтересу уповноваженої особи.

З'ясовано співвідношення суб'єктивного цивільного обов'язку із суміжними категоріями («необхідність», «заборона», «борг», «тягар» тощо). Зроблено висновок про те, що тягар утримання можна вважати різновидом цивільно-правового обов'язку, що використовується у речових правовідносинах, передусім у правовідносинах власності. Обов'язок щодо утримання речі (тягар утримання), який був заснований на речовому праві власності, з укладенням договору і переходу цього обов'язку з утримання до боржника стає договірним зобов'язальним обов'язком, оскільки відповідальність за його порушення має договірний характер.

Запропоновано також тезу про те, що внаслідок укладення договору, який встановлює титул володіння річчю для боржника, відбувається трансформація «складного» обов'язку власника з тримання майна у зобов'язальний договірний обов'язок боржника. При цьому після закінчення строку користування, зберігання тощо, речі, коли вона повертається власнику, обов'язок щодо утримання речі, який засновується на праві власності, відновлюється у повному обсязі.

Виявлено специфічні риси суб'єктивних цивільних обов'язків у зобов'язальних правовідносинах: корелятивний зв'язок із правами кредитора; зустрічність; оборотоздатність (у вигляді права вимоги та переведення боргу); можливість щодо трансформації у позикове зобов'язання; можливість захисту шляхом позову про виконання обов'язку в натурі.

Проаналізовано такий спосіб захисту як «виконання обов'язку в натурі». Доведено, що лише «зобов'язальні» обов'язки щодо передання речей, виплати грошей, виконання робіт можуть захищатися позовами про виконання обов'язку в натурі. Аргументовано, що у зобов'язаннях немайнового характеру, зобов'язаннях щодо надання послуг, зобов'язаннях у сфері авторського та суміжних прав не повинен застосовуватися зазначений

спосіб захисту, як і до організаційного обов'язку укласти основний договір, що встановлено внаслідок укладення попереднього договору.

Надано характеристику окремим стадіям виконання суб'єктивного цивільного обов'язку та умовам і особливостям звільнення від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку. Встановлено, що обов'язок боржника у договірному зобов'язанні проходить такі стадії: 1) обов'язок, строк виконання якого ще не настав; 2) обов'язок, який має виконуватися у певний проміжок часу під загрозою прострочення виконання; 3) обов'язок, який не виконано вчасно, що тягне за собою цивільно-правову відповідальність, яка не виключає виконання обов'язку в натурі; 4) обов'язок, щодо якого допущено прострочення, і до виконання якого кредитор втратив інтерес. Проведено юридичну кваліфікацію обов'язків, щодо яких не виникло право вимоги: обов'язків, строк виконання яких не настав, обов'язків під відкладальною умовою, зустрічних обов'язків.

Запропоновано авторське визначення зустрічних обов'язків, під якими розуміють обов'язки, виконання яких обумовлює виконання обов'язків другою стороною договірної зобов'язання, тобто вони виникають з однієї підстави, є взаємопов'язаними, основними та охоплюються предметом договору. Встановлено співвідношення зустрічного обов'язку та поняття «зустрічна вимога», яке вживається у Цивільному кодексі України з приводу припинення зобов'язання шляхом зарахування (стаття 601 Цивільного кодексу України). Звернено увагу на те, що зустрічні вимоги не збігаються із зустрічними обов'язками, оскільки зустрічні вимоги можуть виникати з різних підстав, а зустрічні обов'язки виникають завжди з однієї підстави, яка відповідає предмету договору.

Проаналізовано підстави виникнення та припинення суб'єктивного цивільного обов'язку у зобов'язальному правовідношенні. Проаналізовано таке явище як «одностороння відмова від зобов'язання». Зроблено висновок про те, що відмова кредитора від договору не припиняє договірної зобов'язання в цілому, і, відповідно, обов'язків боржника. Відмова кредитора

означає припинення відповідного надання боржнику через порушення останнім договірною зобов'язання. Вказано на проблемність застосування таких підстав припинення обов'язків боржника як «передання відступного» та «прощення боргу».

Досліджено окремі засоби забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку.

Розкрито наслідки цивільно-правової відповідальності за невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку. Проаналізовано питання про так звані «переддоговірну» та «постдоговірну» відповідальність, що пов'язане з «поведінковими» або «охоронними» обов'язками, які виділяють у цивільному праві Німеччини. Підтримано пропозицію про нормативне закріплення переддоговірної відповідальності шляхом уведення у ЦК України норми про обов'язок добросовісно вести переговори і про відповідальність за його порушення. Також висловлено тезу про те, що у випадку закріплення такої постдоговірної відповідальності на законодавчому рівні було б доцільно встановити закритий перелік обов'язків, у випадку невиконання яких може наставати відповідальність після припинення дії договору.

Вказано також на особливості деліктної відповідальності у праві Німеччини, Англії, США, проведено паралель із цивільним правом України.

Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення теоретичної бази та чинного законодавства України у частині суб'єктивного цивільного обов'язку.

Ключові слова: суб'єктивний цивільний обов'язок, зобов'язальне правовідношення, виконання цивільного обов'язку, зобов'язання, цивільно-правова відповідальність.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

– наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Цибань А. А. Щодо питання правової природи суб'єктивного цивільного обов'язку // *Право і суспільство*. 2016. Вип. № 3. С. 76–80.

2. Цибань А. А. До питання співвідношення категорії «суб'єктивний цивільний обов'язок» та категорії «заборона» // *Право і суспільство*. 2017. Вип. № 1. Ч. 2. С. 77–81.

3. Цибань А. А. Особливості підстав виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: «Право». 2017. Вип. 23. С. 210–212.

4. Цибань А. А. Поняття та окремі види меж виконання суб'єктивного цивільного обов'язку // *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 8. С. 61–64.

5. Цибань А. А. Співвідношення таких правових конструкцій як «засоби забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку» та «цивільно-правова відповідальність за невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку» [Електронний ресурс] // *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 3. С. 82–84. URL: http://www.pap.in.ua/3_2017/24

6. Цыбань А. А. Особенности средств обеспечения исполнения субъективной гражданской обязанности // *Leges si viata*. 2017. Вип. № 9/2. С. 123–126.

– наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Цибань А. А. Поняття суб'єктивного цивільного обов'язку. *Від громадянського суспільства – до правової держави*: матеріали XII Міжнародної наукової конференції студентів та молодих вчених (м. Харків, 22 квітня 2016 р.). Харків: ХНУ імені Каразіна, 2016. С. 431–433.

8. Цибань А. А. Зміст суб'єктивного цивільного обов'язку. *Актуальні питання теорії та практики застосування сучасного вітчизняного та міжнародного права*: міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 10–11 червня 2016 р.). Київ: Центр правових наукових досліджень, 2016. С. 73–75.

9. Цибань А. А. Особливості співвідношення суб'єктивного цивільного обов'язку пасивного типу та категорії «заборона». *Правове забезпечення політики держави на сучасному етапі її розвитку*: міжнародна науково-практична конференція (м. Харків, 3–4 березня 2017 р.). Харків: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2017. С. 47–51.

10. Цибань А. А. Поняття меж виконання суб'єктивного цивільного обов'язку. *Проблеми та стан дотримання захисту прав людини в Україні*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 18–19 серпня 2017 р.) Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2017. С. 59–61.

11. Цибань А. А. Неправомірні дії як підстави виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку. *Актуальні питання правової теорії та юридичної практики*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 11–12 серпня 2017 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2017. С. 53–55.

SUMMARY

Tsyban A. A. Subjective civil duty as element of obligatory legal relationship. – Qualifying scientific work on the right of manuscript. Thesis for the degree of Candidate of science (law) in specialty 12.00.03 «Civil Law and Civil Procedure; Family Law; International Private Law». – V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2018.

The thesis is a complex research of theoretical and practical problems of subjective civil duty in the content of an obligatory legal relationship.

Concept, essence, content of subjective civil duty and place of subjective civil duty, in the structure of the obligatory legal relationship, were defined in the dissertation research. Subjective civil duty have correlation with subjective civil rights and protected by lawful interests.

There determined place of legal duty in the structure of public relations and noted that the existence of a legal obligation is possible only in those relations, which are firstly regulate by legal norms, and secondly, the rights and legitimate interests of the participants in these relations provide and protect by the state. There analyzed positions of scientists about the essence of legal duty.

There proved interdependence subjective civil duty with protected by lawful interests because duty provides legitimate interests which realized through the duties of the general type – not to violate the protected by lawful interests. Protected by lawful interests guarantee through guarding relations which mediate the implementation of subjective civil duties of a passive type – the maintenance of the duty person from the violation of the interests of the authorized person.

There fixed correlation between subjective civil liability and related categories («necessity», «prohibition», «debt», «burden», etc.) and concluded that the burden of retention can be considered a kind of civil-law duty which used in real legal relationships, primarily in the legal relationship of property. The civil duty about retain things (the burden of maintenance), which was based on the property right, with the conclusion of the contract and the transition of this obligation of maintenance to the debtor becomes a contractual obligation, since the responsibility for its violation is contractual in nature.

There also suggested that, as a result of the conclusion of an agreement which establishing the title of ownership of a thing for the debtor, the transformation of the «complex» duty of the owner of property in the obligatory contractual duty of the debtor. At the same time, after the expiration of the use, storage, etc., when it returns to the owner, the obligation to keep things that are based on the right of ownership is restored in full.

There made specific features of subjective civil obligations in the binding legal relations such as: a correlation with the rights of the creditor; counterpart; turnover (in the form of claim right and debt transfer); the opportunity to transform into a loan obligation; the possibility of protection by means of a claim for performance of a duty in kind.

There analyzed a «fulfillment of duty in kind» and proved that only «binding» duties on the transfer of things, payment of money, performance of work can be protected by lawsuits on performance of duty in kind. There argued that in obligations of non-property nature, obligations on the provision of services, obligations in the field of copyright and related rights shouldn't used this method of protection.

Work has characteristic of separate stages of fulfillment of subjective civil duty and conditions and peculiarities of exemption from fulfillment of subjective civil duty. The debtor's duty in a contractual obligation follow next stages: 1) a duty whose term of execution has not yet occurred; 2) a duty to be performed within a certain period of time under the threat of delayed execution; 3) a duty which has not been fulfilled on time, which entails civil liability, which does not exclude the fulfillment of the duty in kind; 4) a duty on which a delay was allowed and to which the creditor lost interest. Duties, which haven't rights against them to claim can to have next qualification: duties, the term of which did not come, obligations under the deferral, counter duties.

The author proposes the definition of counter duties, which are understood as duties whose execution determines the performance of obligations by the other party to the contractual obligation, that is, they arise from one basis, are interrelated, basic and covered by the subject of the contract. There established correlation of counter obligation and the concept of «counterclaim», which used in Civil Code of Ukraine (Article 601 of the Civil Code). Counterclaims do not coincide with counter duties, since counterclaims may arise from different grounds, and counter duties arise always from one ground that corresponds to the subject of the contract.

There analyzed the reasons for the emergence and termination of a subjective civil obligation in the liability law and a phenomenon as an «one-way rejection of obligation». The author concluded that the refusal of the creditor from the contract does not terminate the contractual obligation as a whole, and, accordingly, the debtor's obligations because refusal of the creditor means

termination of the corresponding provision to the debtor due to a breach of the last contractual obligation. The dissertation has about problem of the application of such grounds for termination of the debtor's obligations as «transferring a step-by-step» and «forgiveness of a debt».

There researched separate means of ensuring the fulfillment of subjective civil duty.

There revealed The consequences of civil liability for non-fulfillment or improper performance of subjective civil duty and analyzed thesis of the so-called «pre-contractual» and «post-contractual» liability, which is related to the «behavioral» or «guarding» duties, which are distinguished in the civil law of Germany. There supported the offer about normative fixing of pre-contractual liability by introducing in the Central Committee of Ukraine norms about the duty to faithfully negotiate and responsibility for its violation. The thesis has proposes about fixing a post-contractual liability at the legislative level, it would be advisable to establish a closed list of duties, in case of non-fulfillment of which they may incur liability after the termination of the contract.

There also indicated on the peculiarities of tort liability in the law of Germany, England, and the USA, parallel with the civil law of Ukraine.

There formulated proposals for improving the theoretical basis and the current legislation of Ukraine regarding subjective civil liability are formulated.

Key words: subjective civil duty, liability relationship, civil liability, obligations, civil liability.

The list of scientific articles published on the thesis topic:

– *scientific works, in which the main scientific results of the dissertation are published:*

1. Tsyban A. A. About the legal nature of subjective civil duty // *Law and Society*. 2016. No. 3. P. 76–80.

2. Tsyban A. A. To the question of the ratio of the category of «subjective civil duty» and the category «prohibition» // *Law and Society*. 2017. Issue № 1. Part. 2. P. 77–81.

3. Tsyban A. A. Peculiarities of the grounds of the emergence of subjective civil duty // *Bulletin of Kharkiv National University V. N. Karazin*. «Law». 2017. Issue 23. P. 210–212.

4. Tsyban A. A. Concepts and certain types of boundaries of the implementation of subjective civil duty // *Entrepreneurship, economy and law*. 2017. No. 8. P. 61–64.

5. Tsyban A. A. The Value of Such Legal Structures as «Means of Ensuring Subjective Civil Engagement» and «Civil Liability for Non-Execution or Improper Performance of Subjective Civil Liability» // *Comparative-analytical law*. 2017. No. 3. P. 82–84. URL: http://www.pap.in.ua/3_2017/24.pdf.

6. Tsyban A. A. Features of Means of Ensuring the Execution of Subjective Civil Liability // *Legea si viata*. 2017. Issue No. 9/2. P. 123–126.

– *scientific papers certifying the testing of the dissertation materials:*

7. Tsyban A. A. Concept of subjective civil duty. *From civil society – to the rule of law*: materials of the XII International Conference of Students and Young Scientists (Kharkiv, April 22, 2016). Kharkiv: Kharkiv National University V. N. Karazin, 2016. P. 431–433.

8. Tsyban A. A. Content of subjective civil duty. *Topical issues of the theory and practice of applying contemporary domestic and international law*: international scientific and practical conference (Kyiv, June 10–11, 2016). Kyiv: Center for Legal Research, 2016. P. 73–75.

9. Tsyban A. A. Features of the relation of subjective civil duty of the passive type and the category «prohibition». *Legal support of the state policy at the present stage of its development*: international scientific and practical conference (Kharkiv, March 3–4, 2017). Kharkiv: East-Ukrainian Scientific Law Organization, 2017. P. 47–51.

10. Tsyban A. A. The notion of the limits of the implementation of subjective civil duty. *Problems and the state of observance of the protection of human rights in Ukraine*: materials of the international scientific and practical conference (Lviv, August 18–19, 2017) Lviv: Western Ukrainian Center «Legal Initiatives Center», 2017. P. 59–61.

11. Tsyban A. A. Misdemeanor actions as the basis for the emergence of subjective civil duty. *Topical issues of legal theory and legal practice*: Materials of the international scientific and practical conference (Odessa, August 11–12, 2017). Odessa: NGO «Black Sea Fund of Law», 2017. P. 53–55.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1. Юридична природа суб'єктивного цивільного обов'язку.....	22
1.1 Поняття, сутність та зміст суб'єктивного цивільного обов'язку...	22
1.2 Види суб'єктивних цивільних обов'язків.....	48
1.3 Співвідношення суб'єктивного цивільного обов'язку із суміжними категоріями.....	63
Висновки до розділу 1.....	80
РОЗДІЛ 2. Специфіка та динаміка суб'єктивного цивільного обов'язку у зобов'язальному правовідношенні.....	82
2.1 Особливості суб'єктивного цивільного обов'язку у зобов'язальному правовідношенні.....	82
2.2 Підстави виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку у зобов'язальному правовідношенні.....	94
2.3 Виконання суб'єктивного цивільного обов'язку у зобов'язальному правовідношенні.....	112
2.4 Підстави припинення суб'єктивного цивільного обов'язку у зобов'язальному правовідношенні.....	134
Висновки до розділу 2.....	154
РОЗДІЛ 3. Забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку у зобов'язальному правовідношенні та відповідальність за його невиконання чи неналежне виконання.....	157
3.1 Засоби забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку у зобов'язальному правовідношенні.....	157
3.2 Відповідальність за невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку у зобов'язальному правовідношенні...	184
Висновки до розділу 3.....	205
ВИСНОВКИ.....	209
ДОДАТОК.....	225

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Відповідно до ч. 1 ст. 29 Загальної декларації прав людини, прийнятої і проголошеної резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р., «кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки їй можливий вільний і повний розвиток її особи». Але обов'язки існують не лише перед суспільством, а й перед іншими суб'єктами правовідносин, зокрема цивільних правовідносин.

Цивільні правовідносини є однією з фундаментальних тем цивільного права, що формує предмет дослідницької уваги вчених-цивілістів упродовж багатьох десятиліть. Цивільне правовідношення вивчається в цілому як правове явище, а також розглядаються окремі його елементи (суб'єкти, об'єкти та зміст). При цьому особливої уваги набувають дослідження, присвячені суб'єктивному цивільному праву як елементу змісту цивільного правовідношення. Виходячи з того, що суб'єктивне цивільне право є однією з основоположних правових категорій, без подальшого поглибленого пізнання якої неможливо уявити розвиток цивілістичної думки, розробка такого напрямку наукових досліджень видається цілком виправданою. Відомо, що кожному суб'єктивному праву кореспондує суб'єктивний цивільний обов'язок, який забезпечує існування та реалізацію суб'єктивного цивільного права. Без виконання суб'єктивного цивільного обов'язку зобов'язаною особою суб'єктивне цивільне право втрачає будь-який сенс. Суб'єктивні цивільні права та обов'язки обґрунтовано вважаються парними категоріями, сутність яких розкривається через їх співвідношення та взаємопов'язаність. Проте, на відміну від суб'єктивних цивільних прав, суб'єктивним цивільним обов'язкам приділено значно менше уваги у науковій літературі. За таких обставин напрям наукових досліджень, присвячених суб'єктивному цивільному обов'язку, уявляється необхідним та перспективним.

Одним із найпоширеніших видів цивільних правовідносин є зобов'язальні правовідносини, які традиційно поділяють на договірні та

недоговірні. Серед зобов'язальних правовідносин особливе місце посідають договірні, оскільки договір вважається основним регулятором цивільних правовідносин. Загальному вченню про зобов'язання можна завдячити дослідженням таких питань як присудження до виконання зобов'язання в натурі, притягнення до цивільної відповідальності, часткове виконання, неможливість виконання, відшкодування збитків тощо. Але усі вони розглядають зобов'язання як цивільне правовідношення, тобто формальне відношення між боржником і кредитором, без з'ясування місця суб'єктивного цивільного обов'язку як елементу реального, фактичного відношення між суб'єктами зобов'язання. Крім того, аналіз правової природи суб'єктивного цивільного обов'язку потребує виокремлення сутнісних ознак досліджуваної категорії у її співвідношенні з іншими суміжними категоріями, такими як «заборона», «необхідність», «борг», «тягар утримання» тощо.

В сучасній вітчизняній цивілістиці відсутній єдиний науковий підхід до розуміння правової природи суб'єктивного цивільного обов'язку як такого. Його сутність досягалась переважно через дослідження загальнотеоретичного та конституційно-правового значення юридичного обов'язку. Проте ще за радянських часів крок за кроком розпочиналось дослідження основних елементів та особливостей категорії «цивільний обов'язок» у рамках загального вчення про правовідношення. Окремим аспектам правової природи суб'єктивного цивільного обов'язку присвячені праці таких вчених, як М. М. Агарков, С. С. Алексєєв, С. М. Бервено, С. Б. Булеца, І. А. Бірюков, С. М. Братусь, О. І. Бублик, В. Н. Вавілін, І. В. Венедіктова, А. В. Гончарова, Д. В. Горбась, Б. М. Гонгало, В. П. Грибанов, О. В. Дзера, В. С. Єм, І. В. Жилінкова, Ж. В. Завальна, В. П. Ігнат'єв, О. С. Іоффе, О. А. Красавчиков, О. Є. Лейст, А. В. Малько, С. В. Мірошник, Є. О. Мічурін, О. О. Отрадна, О. П. Печений, І. Й. Пучковська, М. О. Стефанчук, Р. О. Стефанчук, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, О. А. Шемчук, О. І. Шаповалова, Г. Ф. Шершеневич та ін.

Серед останніх робіт з досліджуваної тематики передусім слід назвати дисертацію І. Р. Юрчак «Обов'язки особи: теоретико-правовий вимір» (2017 р.) та монографію В. В. Надьон «Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин» (2017 р.). Вказані роботи присвячені дослідженню насамперед суб'єктивних цивільних обов'язків як загальноправової категорії, не приділяючи основної уваги суб'єктивним цивільним обов'язкам саме у зобов'язальних правовідносинах. Зважаючи на те, що суб'єктивні цивільні обов'язки у зобов'язаннях мають свою специфіку, окремої наукової розробки потребують питання щодо місця суб'єктивного цивільного обов'язку у змісті зобов'язальних правовідносин, визначення видів суб'єктивних цивільних обов'язків на окремих стадіях зобов'язального правовідношення, засобів забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку тощо.

Таким чином, вивчення правової природи суб'єктивного цивільного обов'язку як елементу зобов'язального правовідношення є одним із пріоритетних напрямів цивілістичної науки, а вирішення вищезазначених проблем сприяло би уніфікації тлумачення означеного поняття та особливостей виконання суб'єктивного цивільного обов'язку в правозастосовній практиці.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є з'ясування правової природи суб'єктивного цивільного обов'язку як елементу зобов'язального правовідношення.

Досягнення поставленої мети обумовило постановку та необхідність вирішення таких основних завдань:

- визначити поняття і зміст та розкрити значення суб'єктивного цивільного обов'язку як елементу зобов'язального правовідношення;
- виявити співвідношення суб'єктивного цивільного обов'язку із суміжними категоріями («необхідність», «заборона», «борг», «тягар» тощо);
- виявити та охарактеризувати специфічні риси суб'єктивного цивільного обов'язку у зобов'язальному правовідношенні;

- узагальнити та класифікувати суб'єктивні цивільні обов'язки;
- визначити підстави виникнення та припинення суб'єктивного цивільного обов'язку у зобов'язальному правовідношенні;
- дослідити виконання суб'єктивного цивільного обов'язку на окремих стадіях зобов'язального правовідношення;
- розкрити особливості засобів забезпечення виконання суб'єктивних цивільних обов'язків у зобов'язальному правовідношенні;
- охарактеризувати цивільно-правову відповідальність за невиконання або неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку сторонами зобов'язання.

Об'єктом дисертаційного дослідження є цивільне зобов'язальне правовідношення.

Предметом дисертаційного дослідження є суб'єктивний цивільний обов'язок як елемент цивільного зобов'язального правовідношення.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертації стала система взаємопов'язаних загальнонаукових і спеціальних методів наукового пізнання, застосування яких забезпечило достовірність розроблених положень та вирішення поставлених задач. У роботі застосовано, зокрема, такі методи: описовий – для дослідження та визначення характерних ознак суб'єктивного цивільного обов'язку та його сутності (підрозділ 1.1); аналітично-синтетичний – для визначення особливостей змісту суб'єктивного цивільного обов'язку та відмежування суб'єктивного цивільного обов'язку від суміжних категорій (підрозділи 1.1, 2.1, 2.2, 2.3, 3.2); логіко-юридичний – для поглибленого осмислення змісту норм чинного законодавства України, які регламентують особливості виникнення і виконання суб'єктивних цивільних обов'язків і цивільно-правової відповідальності за невиконання або неналежне виконання суб'єктивних цивільних обов'язків, що виникають у зобов'язальних правовідносинах, з'ясування їх особливостей, а також виявлення недоліків цивільно-правового унормування вищезазначених відносин та обґрунтування пропозицій щодо

вдосконалення положень законодавства у цій сфері (розділи 2, 3); системно-структурний – для узагальнень й висновків про місце суб'єктивного цивільного обов'язку в структурі цивільних зобов'язальних правовідносин та систематизування підстав виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку (підрозділ 1.2, 1.3, 2.1).

Наукова новизна отриманих результатів. Дисертація є одним із перших у вітчизняній науці комплексним дослідженням суб'єктивного цивільного обов'язку як елементу зобов'язального правовідношення. На підставі виконаного дослідження сформульовано нові положення, висновки й узагальнення, які відображають внесок автора у розробку зазначеної проблеми, зокрема:

уперше:

– доведено взаємопов'язаність суб'єктивних цивільних обов'язків та охоронюваних законом інтересів, яка полягає у тому, що обов'язками забезпечуються охоронювані законом інтереси, які реалізуються через обов'язок загального типу – не порушувати охоронювані законом інтереси. Охоронювані законом інтереси формалізуються в охоронних відносинах, які опосередковують виконання суб'єктивного цивільного обов'язку пасивного типу – утримання зобов'язаної особи від порушення інтересу уповноваженої особи;

– запропоновано класифікацію суб'єктивних цивільних обов'язків в залежності від стадій виконання договірною зобов'язання на: 1) обов'язок, строк виконання якого ще не настав і право вимоги щодо якого ще не виникло; 2) обов'язок, який має виконуватися у певний проміжок часу під загрозою прострочення виконання; 3) обов'язок, який не виконано вчасно, що тягне за собою цивільно-правову відповідальність, яка не виключає виконання обов'язку в натурі; 4) обов'язок, щодо якого допущено прострочення і до виконання якого кредитор втратив інтерес, що є підставою для цивільно-правової відповідальності боржника;

– визначено специфічні риси суб'єктивних цивільних обов'язків у зобов'язальному правовідношенні, до яких віднесено: корелятивний зв'язок із правами кредитора; зустрічність; оборотоздатність (у вигляді відступлення права вимоги та переведення боргу); можливість до трансформації у позикове зобов'язання; можливість захисту шляхом позову про виконання обов'язку в натурі;

– надано авторське визначення зустрічних обов'язків як обов'язків, виконання яких обумовлює виконання обов'язків другою стороною договірною зобов'язання, і які виникають з однієї підстави, є взаємопов'язаними, основними та охоплюються предметом договору;

– окреслено специфіку обов'язків, щодо яких не настало право вимоги, яка полягає у тому, що такі обов'язки належать до майнової сфери боржника, можуть переходити у порядку правонаступництва, а також є встановленими та визначеними внаслідок здійснення правочину щодо укладення договору;

удосконалено:

– поняття «суб'єктивний цивільний обов'язок», під яким необхідно розуміти міру належної поведінки зобов'язаної особи, характер та обсяг якої можуть бути встановлені не лише нормами законодавства та умовами договору, а й іншими юридичними фактами, такими як делікти, судові акти, акти цивільного стану, акти органів державної влади та місцевого самоврядування, незалежно від виду правовідношення;

– підходи до розуміння структури змісту суб'єктивного цивільного обов'язку, елементи якого кореспондують елементам змісту суб'єктивного цивільного права, а отже, вона має бути доповнена такою складовою як необхідність зобов'язаної особи нести юридичну відповідальність у разі невиконання цивільного обов'язку;

– перелік підстав виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку, який пропонується доповнити такими підставами як: делікти, акти цивільного стану, рішення суду, та, у визначених законом випадках, акти органів державної влади й місцевого самоврядування;

дістали подальшого розвитку:

– наукове положення про те, що сутністю суб'єктивного цивільного обов'язку слід вважати соціальну необхідність, яка виражається не тільки в дії чи бездіяльності зобов'язаної особи як законної відповіді на певну можливість у здійсненні права, а й водночас виступає гарантією можливості досягнення суб'єктами необхідного результату в разі його виконання у межах наявного цивільного правовідношення;

– теза про те, що обов'язок щодо утримання речі (тягар утримання), заснований на речовому праві власності, з укладенням договору і переходом цього обов'язку до боржника стає договірним зобов'язальним обов'язком, оскільки відповідальність за його порушення має договірний характер;

– теза про те, що відмова кредитора від договору не припиняє як договірного зобов'язання в цілому, так і безпосередньо обов'язків боржника. Відмова кредитора означає припинення відповідного надання боржнику через порушення останнім договірного зобов'язання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Роботу виконано відповідно напрямів науково-дослідної роботи кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна на 2016–2019 роки «Правові проблеми здійснення майнових і особистих немайнових прав в умовах ринкової економіки» (державний реєстраційний номер 0116U000914).

Практичне значення одержаних результатів. Значимість дослідження полягає в тому, що в роботі проведено всебічний аналіз змісту суб'єктивного цивільного обов'язку як елементу зобов'язального правовідношення, розкрито його особливості та сутність, що розширило наукове уявлення про досліджуваний об'єкт. Отримані висновки можуть сприяти подальшій розробці проблем цивільних правовідносин, здійснення суб'єктивних цивільних прав і виконання суб'єктивних цивільних обов'язків.

Сформульовані в дисертації висновки, положення та пропозиції можуть бути використані у:

- науково-дослідній сфері – для подальшого розвитку цивілістичної думки щодо категорії «суб’єктивний цивільний обов’язок»;
- правотворчій та правозастосовній діяльності – для удосконалення чинних і прийняття нових нормативно-правових актів, а також поліпшення якості законодавчої та правозастосовної практики;
- навчальному процесі – як матеріал під час підготовки курсу лекцій з дисциплін «Цивільне право», «Порівняльне цивільне право та цивільний процес», спецкурсів «Зобов’язальне право», «Актуальні проблеми цивільного права» тощо. Окремі положення дисертаційної роботи можуть бути використані для підготовки відповідних розділів підручників та навчальних посібників.

РОЗДІЛ 1

Юридична природа суб'єктивного цивільного обов'язку

1.1 Поняття, сутність та зміст суб'єктивного цивільного обов'язку

Категорія «обов'язок» має місце у системі суспільних відносин протягом усієї історії існування людства. Обов'язки виникали в середині племен, родин, окремих груп людей і нарешті суспільства, тобто там, де існували взаємовідносини між учасниками тієї чи іншої організаційної форми устрою співжиття. При цьому з розвитком людства, категорії обов'язку починала приділятися увага з боку філософів з метою встановлення його значення і сутності. Так, цю категорію було покладено в основу свого вчення І. Кантом, який в основі обов'язку вбачав моральні зобов'язання людини перед іншими, самостійний вибір кожного, який залежить від рівня виховання. З виникненням права як регулятора фактичних суспільних відносин виникає поняття «правовідносини» у значенні «формальні відносини, врегульовані нормами права». Саме тоді можна вести мову про появу юридичного обов'язку, який зайняв місце в структурі такого складного явища як «правовідношення».

Дослідження правової природи суб'єктивного цивільного обов'язку пропонуємо розпочати з визначення категорії «обов'язок» та більш складної конструкції – правове відношення, елементом якої і виступає суб'єктивний обов'язок.

Обов'язок є сукупністю моральних та етичних зобов'язань людини перед іншими людьми. Він існує у формі зобов'язань людини, що є органічною та природною необхідністю для узгодження особистих та суспільних інтересів. Обов'язок існує у межах системи суспільних відносин, а тому має своє відображення у їх видах, зокрема у правових відносинах.

Правовідносини – це суспільні відносини, які є юридичним виразом фактичних суспільних відносин, де одна сторона на основі правових норм

вимагає від іншої сторони виконання певних дій або утримання від них, а інша сторона повинна виконати ці вимоги, що охороняються державою [19, с. 335].

Іншими словами, правові відносини – це суспільні відносини, врегульовані нормою права, учасники яких мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Нормативно-правове врегулювання правових відносин полягає у тому, що правові норми впливають на поведінку людей і через неї реалізуються, а тому ці норми є основою для виникнення, зміни або припинення правовідносин. Характерним для правових відносин є власна структура, що складається з таких елементів:

- об'єкт правовідносин;
- суб'єкт правовідносин;
- зміст правовідносин (суб'єктивні права та юридичні обов'язки).

У системі правових відносин існує такий вид обов'язку як юридичний обов'язок. Юридичний обов'язок, виходячи із зазначеного вище поняття правових відносин, є тим складовим елементом, без якого руйнується вся сутність правовідносин, які виникають між людьми протягом усього життя у суспільстві.

Розглядаючи юридичний обов'язок, можна зазначити, що його існування можливе лише у тих відносинах, які, по-перше, врегульовано правовими нормами, а по-друге, права та законні інтереси учасників цих відносин забезпечуються та охороняються з боку держави. Це обумовлює сутність обов'язку, що становить певну необхідність. Така необхідність одного з учасників суспільних відносин, врегульованих правом, полягає у виборі потрібної та конкретної поведінки для задоволення прав та законних інтересів іншого учасника правовідносин, які забезпечуються державою. Тобто, наявність у правовідношенні необхідності вибору певної, конкретної поведінки виступає немов гарантом у здійсненні суб'єктивного права, в основу якого покладено юридичне забезпечення можливості, оскільки у

випадку невиконання обов'язку з боку зобов'язаної особи виникає юридична відповідальність.

Так, юридичний обов'язок – це вид і міра належної поведінки, яка встановлена законом [19, с. 345].

Є.О. Харитонов та О.І. Харитонova визначають такі особливості юридичних обов'язків, які відмежовують їх від обов'язків морального характеру (звичаєвих, релігійних, етично-корпоративних тощо): однозначність за змістом, імперативність, забезпеченість юридичними механізмами, наявність у іншої особи або осіб права вимоги виконання обов'язку, яке виникає при невиконанні або неналежному виконанні обов'язку [17; с. 34].

Варто звернути увагу на думку науковця О. А. Шемчук, відповідно до якої юридичний обов'язок є однією з основних категорій права, що відображає його сутність як регулятора суспільних відносин. Саме через призму закріплення і виконання обов'язків затверджується цінність права, оскільки і міра належної поведінки, закладеної в змісті обов'язку, і ступінь належної реалізації цієї поведінки свідчить про розвиненість правової системи та дає уявлення про те, наскільки ефективно право виконує функцію координації відносин у суспільстві. На думку дослідника, категорія обов'язку входить до структури цивільного права, складаючи зміст окремих його інститутів, явищ і механізмів правового регулювання. Конкретизуючись у цивільному праві, категорія цивільного обов'язку втілює в собі галузеву специфіку і застосовується в механізмі правового регулювання [10, с. 3].

Як слушно зауважив радянський вчений В.С. Єм, щодо визначення поняття юридичного обов'язку, саме правовим обов'язком є закріплена правовою нормою вимога до суб'єкта, яка висловлює соціально обумовлену необхідність певної поведінки, забезпеченої можливістю застосування примусу з боку держави для додержання цієї поведінки суб'єктом правовідносин, проте «дефініцій може існувати багато, тому що існує багато сторін у предметах» [59, с. 36].

Однак, юридичний обов'язок є категорією загальною, так в залежності від виду правовідносин, елементом якого є їх зміст, суб'єктивні юридичні права та обов'язки відображають особливості тих правовідносин, в яких вони існують. Тож, різновидом юридичного обов'язку є суб'єктивний цивільний обов'язок, який виступає елементом змісту цивільного правовідношення.

За предметом правового регулювання правові відносини, елементом яких є юридичний обов'язок, можна класифікувати на різні види, у тому числі й на цивільні правовідносини. [19, с. 337].

Цивільне правовідношення – це особисте немайнове або майнове відношення, врегульоване нормами цивільного права, що виникає між автономними і рівноправними суб'єктами, які наділені суб'єктивними цивільними правами та суб'єктивними цивільними обов'язками [18, с. 99].

За твердженням українського науковця С.П. Рабіновича, сутність цивільних правовідносин становлять юридичні зв'язки, які є формою обміну благами між учасниками суспільного життя [88, с. 22].

Оскільки цивільне правовідношення є класифікаційним видом правових відносин та складним соціально-правовим явищем, йому також притаманна внутрішня структура, яка є віддзеркаленням структури правових відносин у цілому.

Так, структура цивільного правовідношення є сукупністю складових елементів правовідношення, до яких належать:

- об'єкти цивільного правовідношення (немайнове або майнове благо, стосовно якого виникає певний зв'язок між суб'єктами правовідношення);
- суб'єкти цивільного правовідношення (фізичні та юридичні особи, які беруть участь у правовідношенні, держава);
- зміст цивільного правовідношення (суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки їх учасників) [18, с. 99].

Змістом цивільних правовідносин є певна поведінка суб'єктів цивільного правовідношення та її юридичне закріплення правовими нормами у вигляді суб'єктивного цивільного права та суб'єктивного цивільного

обов'язку. З огляду на це, за своєю структурою зміст цивільного правовідношення складається з юридичного та фактичного.

Фактичний зміст цивільного правовідношення є реальною поведінкою суб'єкта правовідношення, яка є відображенням та реалізацією суб'єктивного цивільного права та суб'єктивного цивільного обов'язку.

Юридичним змістом цивільного правовідношення є передбачені нормами права суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки які, з огляду на закріпленість у чинному законодавстві, можуть бути здійснені та виконані у межах певного цивільного правовідношення.

Так, фактичний та юридичний зміст не є тотожними, юридичний зміст ширше фактичного, оскільки юридичний зміст правовідносин визначає те, як правовідносини повинні відбуватися, а фактичний зміст правовідносин показує те, як вони відбулися у реальній дійсності [90].

Тобто, юридичний зміст характеризується множинністю варіацій застосування певної поведінки, у той час як фактичний зміст характеризує вже один або декілька реалізованих варіантів поведінки суб'єктом правовідношення.

Отже, зміст цивільного правовідношення складається з суб'єктивного цивільного права та суб'єктивного цивільного обов'язку, механізм здійснення та виконання яких, головним чином, здійснюють правове регулювання.

На цей час спостерігаються численні наукові позиції щодо визначення поняття безпосередньо суб'єктивного цивільного обов'язку.

Прибічники однієї з існуючих наукових думок (В.П. Ігнат'єв, І.А. Бірюков, С.Б. Булеца та ін.) вважають, що регулюючим фактором для необхідної поведінки суб'єкта цивільних правовідносин є лише норма законодавства.

Так, В.П. Ігнат'єв стверджує, що «цивільний обов'язок – це забезпечена цивільним законодавством міра належної поведінки зобов'язаної особи, яка необхідна для задоволення визначеного законом інтересу

правомочної особи» [13, с. 58]. Цієї точки зору дотримується і С.Б. Булеца, зазначаючи, що «цивільний обов'язок – це вид і міра необхідної поведінки суб'єкта, врегульованої нормами цивільного права і забезпечена механізмом державного примусу» [14, с. 113].

Вітчизняний цивіліст І.А. Бірюков також спирається на правову норму законодавства як на єдиний засіб регуляції поведінки зобов'язаної особи, вказуючи, що «суб'єктивний цивільний обов'язок – це заснована на законі міра відповідної (щодо задоволення інтересів певної особи) поведінки зобов'язаної особи» [15, с. 39].

Тобто, згідно із зазначеної вище науковою позицією, засобом регулювання необхідної поведінки зобов'язаного суб'єкта виступають суто норми цивільного права [94, с. 432].

Проте, на нашу думку, при тлумаченні поняття суб'єктивного цивільного обов'язку має бути врахований той факт, що цивільний обов'язок може виступати елементом як публічно-правових, так і приватноправових відносин. За означених умов наведена точка зору ігнорує такі регулюючі засоби як умови договору, що мають місце саме у приватноправових відносинах між суб'єктами, та якими також може визначатися характер та обсяг належної поведінки суб'єктів цивільних правовідносин [99, с. 77].

Так, прибічники іншої наукової позиції (А.В. Гончарова та ін.) зазначають, що регулювання необхідної поведінки здійснюється завдяки умовам договору, які укладаються між відповідними суб'єктами.

Зокрема, А.В. Гончарова визначає суб'єктивний цивільний обов'язок як адресовану зобов'язаній особі вимогу певної поведінки, що виникає на підставі договору, тобто, першочерговими та визначальними для регулювання поведінки зобов'язаної особи є умови договору, які укладаються між суб'єктами цивільних правовідносин [16, с. 12].

Не дотримуючись зазначеної точки зору безапеляційно, Є.О. Харитонов та О.І. Харитонova у своїй праці, присвяченій цивільним правовідносинам, зазначають, що пов'язувати юридичний обов'язок із суто

змістом норми законодавства у вигляді універсального правила є некоректним, оскільки, як правило, норми актів законодавства чітко регламентують галузь публічного права, не погоджуючись з тим, що підставою виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку та умовою його існування є лише договір або закон [17, с. 34].

Крім того, науковець зазначає, що у приватноправових відносинах виникнення та існування цивільного обов'язку можливе при наявності будь-якого конкретного припису акта законодавства та на підставі вільного розсуду і волевиявлення сторін, роблячи висновок про те, що у зазначених відносинах регулюючі властивості має не лише норма законодавства, а й відповідні умови договорів, укладені між учасниками цивільних правовідносин, якими також може визначатися характер та обсяг належної поведінки [17, с. 34].

Отже, характер та обсяг належної поведінки зобов'язаної особи може визначатись як умовами договору, так і правовою нормою та іншими юридичними фактами, такими як делікти та судові акти, оскільки суб'єктивний цивільний обов'язок може виступати елементом як публічно-правових, так і приватноправових відносин, враховуючи те, що приватноправові відносини регламентуються не лише нормами законодавства, а також умовами договору [99, с. 77].

Таким чином, аналізуючи наведені наукові позиції, можемо дійти висновку про те, що поняття суб'єктивного цивільного обов'язку повинно узагальнювати у собі такі регулюючі властивості як норма законодавства, так і умови договору, а також інші юридичні факти, незалежно від видів правовідносин [94, с. 432].

Визначальним для формування єдиного наукового підходу правової природи суб'єктивного цивільного обов'язку є розуміння сутності суб'єктивного цивільного обов'язку. Для розуміння сутності досліджуваної категорії необхідно звернутися до сутності юридичного обов'язку в цілому.

Важливим для розуміння є те, що права та обов'язки є невід'ємними елементами співіснування людей у суспільстві. Так, відповідно до ч. 1 ст. 29 «Загальної декларації прав людини», кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому лише й можливий вільний і повний розвиток її особи [2].

На підтвердження вагомого значення обов'язків для існування суспільства в цілому, ст. 23 Конституції України встановлено, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. [1]. Тобто, лише у суспільних відносинах, які врегульовані правом шляхом встановлення за його учасниками прав та обов'язків, можливий розвиток суспільства та окремого індивіда.

Вітчизняний науковець А.П. Чернега зазначає, що конкретні обов'язки покладаються на людину у зв'язку з тим, що без об'єктивної та усвідомленої наявності їх людина юридично і фактично не може користуватися своїми правами та свободами [20, с. 25].

Отже, суб'єктивний цивільний обов'язок – це міра належної поведінки зобов'язаної особи, характер та обсяг якої може бути встановлений нормою законодавства, умовами договору, а також іншими юридичними фактами, такими як делікти та судові акти, незалежно від видів правовідносин.

Таке правове явище як «суб'єктивний цивільний обов'язок» не може бути в повній мірі досліджене за відсутності визначення сутності цієї категорії.

Поширеною точкою зору є сформульоване твердження про те, що обов'язки є невід'ємною частиною суспільних відносин, існування яких дає змогу забезпечити досягнення окремою людиною певних цілей та інтересів у суспільстві, а тому їх сутність має полягати в об'єктивно обумовленій спрямованості на захист та охорону основ конституційного ладу, забезпечення законності і правопорядку в державі та спрямованості на

розвиток соціально-економічної системи. Іншими словами, сутність юридичного обов'язку полягає у законній відповіді, яка забезпечується з боку держави, на законну можливість з боку одного з учасників правовідносин та у підтриманні можливості через правовідносини здійснювати свої права та задовольняти власні інтереси.

Радянський науковець О.С. Іоффе зазначав, що основною метою цивільно-правового обов'язку, який виступає мірою необхідної поведінки зобов'язаної особи, є задоволення визнаних законом інтересів правомочної особи [22, с. 72].

Інший науковець, В.С. Єм стверджує, що право є продуктом соціального розвитку суспільства, а юридичні та сутнісні якості обов'язку є результатом дії об'єктивних властивостей права існуючого в якості особливої соціальної реальності та цілісності [59, с. 19]. В. С. Єм приходить до висновку про те, що сутність будь-якої правової форми, у тому числі цивільного суб'єктивного обов'язку, полягає в об'єктивній соціальній необхідності [59, с. 20].

Також, серед вітчизняних науковців існує точка зору про те, що суб'єктивне цивільне право необхідно відрізняти від об'єктивного права (цивільного та й будь-якого іншого). Об'єктивне право (право в об'єктивному розумінні) – це сукупність правових норм, а суб'єктивне цивільне право – це право, яке належить конкретному суб'єктові цивільних правовідносин [15, с. 39]

Тобто, досліджуючи цю конструкцію, можна спробувати зазначити, що суб'єктивний цивільний обов'язок, який належить конкретному суб'єкту певного цивільного правовідношення, має за свою основу правову норму, яка, у свою чергу, передбачає міру необхідної поведінки для зобов'язаної особи у відповідному правовідношенні. Також, виходячи із дослідження поняття суб'єктивного цивільного обов'язку, ця категорія за свою основу має становити не лише правову норму, а й умови договорів, якими сторони регулюють свої відносини та інші юридичні факти.

Проте, А.І. Бірюков зазначає, що «об'єктивне право встановлюється державою, а тому воно породжує певні відносини у носіїв суб'єктивних прав і обов'язків не лише один від одного, а й до держави» [15, с. 39]. З цим зауваженням важко не погодитись, оскільки саме правові норми, санкціоновані державою, дають змогу захистити порушені зобов'язаною особою права та визначають зміст суб'єктивних прав та обов'язків учасників відповідного правовідношення.

Крім того, для більш повного розуміння сутності суб'єктивного цивільного обов'язку вважаємо за необхідне наголосити на тому, що на рівні об'єктивного права до виникнення певного правовідношення між суб'єктами, міра необхідної поведінки, передбачена цивільним (об'єктивним) обов'язком, має абстрактний характер, а саме, мається на увазі те, що потенційний суб'єкт цивільного правовідношення до моменту виникнення останнього може моделювати ту чи іншу необхідну поведінку, яка б відповідала його інтересам та на даному етапі була б не обов'язковою до виконання.

Як слушно зауважив радянський вчений В.С. Єм, «при виникненні правовідносин «об'єктивні» обов'язки трансформуються в «суб'єктивні» і стають для зобов'язаних суб'єктів конкретною, необхідною для них поведінкою» [59, с. 22]. Тобто, лише вступаючи у цивільні правовідносини, для суб'єктів розкривається конкретно-необхідний характер суб'єктивного цивільного обов'язку.

За цим твердженням сутність суб'єктивного цивільного обов'язку впливає з об'єктивної необхідності існування права у суспільстві в цілому. Сутність суб'єктивного цивільного обов'язку зумовлюється об'єктивним змістом суспільних відносин, на регулювання яких направлено правову норму, якою встановлюється обов'язок [59, с. 18 – 19].

Таким чином, абсолютно справедливим є твердження В.С. Єма про те, що сутністю суб'єктивного цивільного обов'язку слід вважати соціальну необхідність, яка виражається в дії чи бездіяльності зобов'язаної особи, як

законна відповідь на певну можливість щодо здійснення прав та задоволення законних інтересів з боку іншого учасника цивільних правовідносин.

Крім того, на нашу думку, сутність суб'єктивного цивільного обов'язку слід доповнити тим, що суб'єктивний цивільний обов'язок у своїй фундаментальній основі становить також і гарантію можливості досягнення суб'єктами необхідного результату в межах наявного цивільного правовідношення.

Розглядаючи поняття та сутність суб'єктивного цивільного обов'язку, доцільно звернути увагу на зміст цивільного обов'язку, що у сукупності між собою є важливими елементами правової природи суб'єктивного цивільного обов'язку і є взаємопов'язаними одне з одним.

Щодо змісту суб'єктивного цивільного обов'язку, то він відображає сутність суб'єктивного цивільного обов'язку у тій формі, яку може застосувати зобов'язана особа у цивільних правовідносинах.

О.А. Шемчук зауважує, що відсутність дослідження змісту цивільно-правових обов'язків свідчить саме про недостатню увагу до цього питання, а не про єдність розуміння змісту суб'єктивного цивільного обов'язку серед науковців [10, с. 123].

Варто зазначити, що з приводу дослідження змісту суб'єктивного цивільного обов'язку у цивілістиці існують такі наукові погляди. Прибічники однієї течії (І.В. Жилінкова, О.В. Дзера, О.А. Шемчук, О.Є. Харитонов та інші) вважають, що зміст суб'єктивного цивільного обов'язку має відповідати структурним елементам змісту суб'єктивного цивільного права, обґрунтовуючи вказане корелятивним зв'язком між суб'єктивним цивільним обов'язком і суб'єктивним цивільним правом. Прибічники другої наукової течії (В.С. Єм, А.Г. Певзнер та інші) вважають, що суб'єктивний цивільний обов'язок повинен співвідноситись із суб'єктивним цивільним правом як ціле до цілого. Прибічники іншої наукової позиції (Л. Еннексерус та інші) вважають, що для існування цивільного обов'язку у деяких випадках взагалі

не потрібен зв'язок із цивільним правом конкретного суб'єкта правовідношення.

Важливим для встановлення змісту є питання співвідношення суб'єктивного цивільного обов'язку із суб'єктивним цивільним правом у змісті цивільного правовідношення. Тому, для визначення структурних елементів змісту суб'єктивного цивільного обов'язку необхідно встановити наявність або відсутність корелятивного зв'язку їх зі змістом суб'єктивного цивільного права.

Ще за часів існування Стародавнього Риму, на правовій системі якого базується і наша, континентальна система права, було встановлено: «*Ubi emolumentum, ibi opus*», що з перекладу з латинської мови означає: «Там, де є вигода, там є і тягар», тобто цю фразу може бути витлумачено розширено: немає прав без обов'язків. На нашу думку, це означає, що навіть, якщо мати повний механізм процесу виконання певного суб'єктивного цивільного обов'язку, сам обов'язок втратить будь-який зміст, оскільки буде відсутня необхідність досягнення певного правового результату. Тобто, буде відсутня сама вимога до зобов'язаної особи щодо необхідності поводитися певним чином, а також, якщо немає права вимоги, то, відповідно, і відсутня уповноважена особа, яка це право здійснює.

Радянський цивіліст В.С. Єм вважає, що зв'язок між суб'єктивними правами і обов'язками у правовідносинах має об'єктивно закономірний характер, цей зв'язок протилежностей має єдину основу – норму об'єктивного права [59, с. 24].

Також, не можна не погодитись із твердженням зазначеного вище радянського науковця про те, що здійснення суб'єктивного права, не забезпеченого обов'язком, є неможливим, оскільки реалізація соціальних потреб, які покладені в основу обов'язків, є невід'ємною умовою реалізації соціальних можливостей, наданих суб'єктивними правами, а тому отримання і виконання суб'єктивних обов'язків, у свою чергу, можливе за наявності у суб'єкта правовідносин відповідного права на це. Реалізація

елементів змісту суб'єктивного цивільного обов'язку, які проявляються у певних необхідностях зобов'язаної особи, є невід'ємною умовою реалізації соціальних можливостей як елементів суб'єктивного права зобов'язаної особи [59, с. 24].

Важливим є питання щодо співвідношення суб'єктивного цивільного обов'язку із суб'єктивним цивільним правом у змісті цивільного правовідношення. Важливим для дослідження є твердження О. С. Іоффе, про те, що «зникнення хоча б одного з полюсів, призведе до зникнення другого полюса, а разом і припиняться цивільні правовідносини», відповідно до яких цивільні права та цивільні обов'язки за своєю природою є єдиними та протилежними у цивільному правовідношенні [22, с. 98]. Ці елементи змісту дійсно характеризуються своєю єдністю, оскільки у цивільних правовідносинах вони не можуть існувати один без одного. Наприклад, для підтвердження зазначеного згідно з ч. 1 ст. 1046 ЦК України відповідно до якої за договором позики одна сторона (позикодавець) передає у власність другій стороні (позичальникові) грошові кошти або інші речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку ж суму грошових коштів (суму позики) або таку ж кількість речей того ж роду та такої ж якості [3]. Відповідно до зазначеної правої норми позичальник виконує суб'єктивний цивільний обов'язок, який полягає у поверненні грошових коштів, цей обов'язок кореспондує праву позикодавця, яке полягає у вимозі до зобов'язаної особи щодо повернення предмета позики. Також, вітчизняний цивіліст І.В. Жилінкова зазначала, що суб'єктивні цивільні права та відповідні обов'язки є первинними складовими змісту цивільних правовідносин та кожна зі сторін цивільного правовідношення може мати цілу низку суб'єктивних цивільних прав та суб'єктивних цивільних обов'язків. Науковець проілюструвала цю думку на прикладі договору будівельного підряду, відповідно до якого «підрядник може мати обов'язок не лише побудувати будинок, а й здійснити монтаж технологічного або іншого спеціального обладнання, виконати

пусконалагоджувальні та інші, пов'язані з пуском об'єкта, роботи, що призводить до виникнення поряд із цивільними обов'язками, відповідної низки прав у замовника прав вимагати від підрядника належного виконання всіх робіт. Зазначений науковець робить висновок про те, що «у більшості випадків структура цивільного правовідношення є більш складною і може містити одночасно декілька зв'язків, які виникають за принципом «право-обов'язок» [18, с. 104].

Таким чином, суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки характеризуються протилежністю та однією-єдиною метою, а тому за своєю природою не можуть бути тотожні, а також в одних цивільних правовідносинах їх учасники можуть мати не одні, а декілька цивільних прав та кореспондуючих до них цивільних обов'язків.

Крім того, важливим є розуміння типу зв'язку, який виникає між суб'єктивним цивільним правом та суб'єктивним цивільним обов'язком у межах цивільних правовідносин. По-перше, хочемо зауважити, що такі елементи змісту цивільного правовідношення характеризуються не лише кореспондуючим зв'язком, аналіз цього питання буде наведений нижче. З цього приводу слушним є зауваження В.М. Самойленка про те, що суб'єктивні права і обов'язки у більшості випадків кореспондуються, тобто право уповноваженої особи складає обов'язок зобов'язаної особи, однак у правовідносинах, які виникають внаслідок договору про спільну діяльність, суб'єктивні права та обов'язки суб'єктів об'єднані досягненням спільної правової мети [23, с. 68–69].

З іншого боку, Л. Еннексерус у курсі німецького цивільного права встановлює, що не кожному правовому обов'язку протистоїть суб'єктивне право, оскільки обов'язки можуть лежати й на державі і при цьому їм не буде протистояти конкретне суб'єктивне право [24, с. 250]. При цьому відсутність елемента змісту цивільних правовідносин як суб'єктивний цивільний обов'язок не призводить до руйнування самих правовідносин між їх учасниками. Так, наприклад, конституційному праву громадянина на працю,

закріпленому у ст. 43 Конституції України, не протистоїть конкретний суб'єктивний обов'язок. Держава лише «створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб» (ч. 2 ст. 43 Конституції України). Також не кожен обов'язок співвідноситься із суб'єктивним правом. Так, наприклад, обов'язок неухильно додержуватися Конституції України та законів України (ст. 68 Конституції України) не співвідноситься з конкретним суб'єктивним правом. Але слід зазначити, що відсутність зв'язку між суб'єктивним правом та юридичним обов'язком перш за все є характерною для публічного права, здебільшого, це стосується конституційних прав та обов'язків. Натомість у приватно-правових відносинах суб'єктивному цивільному праві завжди протистоїть суб'єктивний цивільний обов'язок. Тобто кореляція «суб'єктивне право – юридичний обов'язок» є притаманною саме цивільному праву.

По-друге, виходячи з їхньої «полярності», їх правової єдності, у більшості правовідносин, та єдиної мети варто зазначити, що зазначеним категоріям притаманний зв'язок, відповідно до якого одне явище породжує інше. Суб'єктивне цивільне право може породжувати у цивільних правовідносинах виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку у суб'єкта. Зі змісту ч. 1 ст. 655 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) вбачається, що за договором купівлі-продажу виникнення права на предмет договору породжує обов'язок продавця передати відповідне майно (товар). Згідно з ч. 1 ст. 662 ЦК України, продавець зобов'язаний передати покупцеві товар, визначений договором купівлі-продажу. Також, цей обов'язок може стосуватися не лише самого майна як певного предмета, а й ускладнюється тим, що відповідно до ч. 2 ст. 662 ЦК України, продавець повинен одночасно з товаром передати покупцеві його приналежності та документи (технічний паспорт, сертифікат якості тощо), що стосуються товару та підлягають

переданню разом із товаром відповідно до договору або актів цивільного законодавства [3]. Тобто, таким чином, існування одного явища, а точніше, здійснення суб'єктивного цивільного права є причиною виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку в іншого учасника цивільного правовідношення. Крім того, реалізація цього права, як наведено вище, може породжувати не один обов'язок, а одразу декілька, які будуть тісно пов'язані з основним.

О.В. Дзера пропонує звернути увагу на те, що у більшості цивільно-правових відносин кожен із суб'єктів має права і виконує обов'язки, підкреслюючи цим те, що більшість цивільних праа та цивільних обов'язків у цивільно-правових відносинах перебуває у повній залежності один від одного. Відповідно до класичного принципу юриспруденції, будь-яке право може бути реалізовано тільки через відповідний, кореспондуючий обов'язок [25, с. 83].

І.В. Жилінкова у своїх наукових працях зазначає, що «суб'єктивні права та обов'язки, які належать учасникам правовідносин, є взаємообумовленими (корелятивними) або такими, що кореспондують одне одному», та робить висновок про те, що структура змісту суб'єктивного цивільного права та структура змісту суб'єктивного цивільного обов'язку є взаємозалежними [18, с. 104].

У своїй науковій праці О.А. Шемчук називає таку концепцію «поелементною», яка базується на виділенні в змісті суб'єктивного цивільного обов'язку окремих частин які відповідали б правомочностям, з яких складається суб'єктивне цивільне право [10, с. 124]. На підтвердження зазначеного Н. І. Матузовщодо структурних елементів змісту стверджує, що права і обов'язки є парними, взаємообумовленими, відповідними один одному категоріями з вхідними до них корелятивними елементами [26, с. 150].

В.В. Надьон зазначає, що зв'язок між суб'єктивними обов'язками та суб'єктивними правами виступає як «необхідний принцип організації та

функціонування правової системи та існує реально». Якщо навіть окремі суб'єктивні права та обов'язки не кореспондують один одному, перебуваючи в складі різних правовідносин, вони все одно притаманні правовій системі. Уже сам факт їх кореляції хоча б в одних правовідносинах показує, що вони є парними категоріями [110, с. 172].

Структура змісту юридичного обов'язку, відповідно до наукової позиції Є.О. Харитонова, також повинна відповідати структурі змісту суб'єктивного права, тому цивільні права та цивільні обов'язки перебувають у тісному взаємозв'язку, є взаємозалежними, обумовленими одні одними [17, с. 34]. Зокрема, Є. О. Харитонов виокремлює три структурні елементи змісту цивільного обов'язку, які, на думку автора, мають назву «трьох необхідностей», а саме:

- 1) необхідність зобов'язаної особи поводитися певним чином;
- 2) необхідність зобов'язаної особи виконувати вимоги правомочних суб'єктів цивільного права щодо певної поведінки;
- 3) необхідність зобов'язаної особи бути у певних випадках відповідачем у суді у справах про невиконання ним обов'язку та захист порушеного права [17, с. 124].

Така точка зору з виокремленням трьох елементів (необхідностей) знаходить своє відображення у науковця С.С. Алексєєва. Так, цими елементами є:

- обов'язок діяти;
- обов'язок виконувати вимоги;
- обов'язок відповідати, який полягає у застосуванні державного примусу з боку держави та має потенціальний характер [28, с. 130].

На нашу думку, запропонований Є.О. Харитоновим перелік структурних елементів змісту цивільного обов'язку є певною мірою дискусійним. Наприклад, обов'язковою вбачається деталізація змісту необхідності зобов'язаної особи поводитися певним чином, оскільки цей елемент змісту цивільного обов'язку не розкриває сутності необхідної

поведінки зобов'язаної особи. Крім того, у запропоновану конструкцію можна включити такий структурний елемент, відповідно до якого зобов'язана особа повинна нести відповідальність у випадку невиконання цивільного обов'язку. За відсутності цього структурного елемента змісту суб'єктивного цивільного обов'язку втрачається можливість щодо забезпечення дотримання зобов'язаною особою належної поведінки задля задоволення інтересу правомочної особи [95, с.74].

На думку І. Р. Юрчак, з точки зору структурної побудови юридичні обов'язки складаються з чотирьох елементів:

- а) необхідності здійснити певні дії;
- б) необхідності утриматися від здійснення певних дій;
- в) необхідності вимагати здійснення чи нездійснення певних дій з боку інших осіб;
- г) необхідності відповідати за невиконання приписаних дій [107, с. 32].

Розглядаючи зміст зобов'язання, який ще за часів Стародавнього Риму складався із *dare, facere, praestare* (передати річ, виконати роботу, надати послугу), можна погодитись із такою структурною побудовою юридичного обов'язку (з огляду на те, що певні зобов'язання полягали у «*non facere*» – не робити чогось. Але звертаючись до того ж досвіду римського права, вважаємо, що можна доповнити цю побудову юридичного обов'язку таким елементом як «*pati*» – терпіти. Цим словом позначався обов'язок власника слугуючої нерухомості у відносинах щодо сервітуту. Тобто сервітуарій може здійснювати певні дії, які задовольняють його інтерес щодо користування чужою земельною ділянкою (будівлею), а власник повинен не перешкоджати йому в цьому. Так само у наш час при встановленні, наприклад, сервітуту щодо прокладення ліній електромереж через чужу земельну ділянку, власник цієї ділянки повинен не перешкоджати сервітуарію це робити, але крім того, після прокладення цих електромереж він повинен терпіти їх перебування на своїй земельній ділянці, хоча можливо ці електромережі й заважають його господарській діяльності. Те саме може відбуватися у випадку встановлення

особистого сервітуту: наприклад, заповідач жилого приміщення встановив у заповіті через заповідальну відмову сервітут довічного проживання у частині приміщення, яке отримує у спадок спадкоємець за цим заповітом. У цьому разі якщо спадкоємець приймає спадщину, то він повинен терпіти довічне проживання у частині приміщення особи, на користь якої встановлено сервітут.

Отже, у сервітутних відносинах існує обов'язок власника слугуючої нерухомості терпіти дії сервітуарія, які складають зміст встановленого сервітуту.

Слід також зазначити, що зобов'язання вчинити певні активні дії або утриматися від них містить у собі також і припис не перешкоджати уповноваженій особі у користуванні її суб'єктивним правом [17, с. 35].

Як вважає Є. О. Суханов, активні дії зобов'язаної особи можуть бути складними. Такі дії зобов'язаної особи мають місце, коли вони у межах загальної вимоги включають в себе відповідну «підвимогу». Так, наприклад, в обов'язку з передачі майна у межах загальної вимоги вчинити активні дії з передачі майна відокремлюються відповідна «підвимога» щодо якості та комплектності переданого майна [63]. З такою точкою зору не можна не погодитись, оскільки кореспондуючою наведеній є думка про те, що цивільно-правові обов'язки також полягають у позитивних діях, здійснення яких забезпечує задоволення інтересів уповноваженого в повній мірі, тобто при виконанні цивільно-правового обов'язку забезпечується інтерес уповноваженої особи. Поряд з цим, у цивільному обов'язку виражається інтерес держави, адже вона зацікавлена у певній поведінці суб'єктів цивільних правовідносин [16, с. 164].

По-друге, наступний елемент змісту цивільного обов'язку, що розглядається, полягає в тому, що зобов'язана особа повинна виконувати або утримуватись від виконання вимоги щодо певної поведінки, що впливає з відповідного права вимоги іншого учасника правовідносин. Виконання цивільно-правових обов'язків можна простежити на прикладі реалізації

уповноваженою особою права вимагати у випадку, коли уповноважена особа може домогтися від зобов'язаного суб'єкта виконання певних активних дій, зокрема, передачі майна, виконання робіт, надання послуг та ін. Так, Є. О. Суханов зазначає, що вимога правомочних суб'єктів цивільного права щодо певної поведінки концентровано виражає соціальну необхідність тієї чи іншої лінії поведінки суб'єкта в певному проміжку часу, в певному місці, по відношенню до певних осіб, явищ об'єктивної дійсності, що впливає з норм цивільного права, умов договору, що реалізуються у межах того правовідношення, елементом якого є цей обов'язок [63]. Таке твердження є обґрунтованим, оскільки вимога правомочного суб'єкта до зобов'язаної особи має виходити з відповідної законної підстави та має бути пов'язана з суб'єктивним правом правомочної особи [99, с. 78].

Щодо обов'язку утримуватися від певних дій, то слід вказати, що такий обов'язок є притаманним абсолютним правовідносинам. Наприклад, у правовідносинах власності абсолютному праву власності протистоїть суб'єктивний цивільний обов'язок усіх інших учасників цивільних правовідносин не порушувати право власності. Так само виключному майновому праву використовувати твір протистоїть обов'язок усіх інших осіб не порушувати це авторське право, тобто не допускати використання твору без згоди автора чи правоволодільца.

Отже, в абсолютних правовідносинах суб'єктивному цивільному праву уповноваженої особи протистоїть пасивний обов'язок загального типу – не порушувати певне абсолютне право. При цьому коло суб'єктів такого пасивного обов'язку необмежене: будь-який суб'єкт цивільних правовідносин повинен не порушувати абсолютне суб'єктивне право уповноваженої особи.

Аналізуючи останній елемент змісту цивільного обов'язку, запропонованого Є.О. Харитоновим, можна зазначити, що необхідність зобов'язаної особи набути статус відповідача у суді у справах про невиконання ним обов'язку та захист порушеного права, ще не передбачає

необхідності понести юридичну відповідальність за невиконання свого обов'язку, а тому цей елемент можна вважати обмеженим [95, с. 74].

Необхідним є також акцентування уваги на тому факті, що кореспондуючим до необхідності зазнати негативні наслідки у випадку невиконання цивільного обов'язку є право правомочної особи на можливість звернення за захистом і підтримкою до держави у випадку порушення суб'єктивного цивільного права [99, с. 79].

Так, вітчизняний вчений О.В. Дзера зазначає, що «у разі порушення обов'язку, виконання якого забезпечує реалізацію суб'єктивного цивільного права, виникає необхідність вдатися до правового механізму захисту цивільних прав та інтересів» [25, с. 160]. Також автор наголошує на тому, що порушений обов'язок утриматись від певних дій замінюється новим обов'язком активного типу, який може бути реалізований у примусовому порядку. Наприклад, заподіяння майнової або моральної шкоди зумовлює застосування відповідальності у вигляді покладання на правопорушника обов'язку відшкодувати завдану шкоду в повному обсязі [25, с. 161].

Суб'єктивне цивільне право, за науковою позицією О.І. Бублик, характеризується єдністю трьох елементів, одним з яких є право вимагати застосування засобів державного примусу до зобов'язаних осіб у випадку порушення суб'єктивного цивільного права [29, с. 27]. Тому, у випадку невиконання чи неналежного виконання цивільного обов'язку зобов'язаною особою, стає можливим застосування негативних наслідків у формі обов'язкового притягнення до цивільно-правової відповідальності. У свою чергу, підставою для притягнення до цивільно-правової відповідальності зобов'язаної особи є її відмова від виконання або неналежне виконання цивільного обов'язку, що тягне за собою позбавлення останньої прав майнового характеру.

Оскільки структурні елементи змісту суб'єктивного цивільного обов'язку є кореспондуючими до структурних елементів змісту суб'єктивного цивільного права про те, що можна зробити висновок, що

такий елемент як необхідність бути у певних випадках відповідачем у суді у справах про невиконання зобов'язаною особою обов'язку, повинен розглядатися у сукупності з необхідністю зобов'язаної особи нести юридичну відповідальність у випадку невиконання цивільного обов'язку. У підсумку зобов'язана особа має нести цивільно-правову відповідальність у випадку невиконання або неналежного виконання суб'єктивного цивільного обов'язку [99, с. 79].

І.Р. Юрчак визначає юридичний обов'язок як запропоновану зобов'язаній особі і забезпечену можливістю державного примусу міру необхідної поведінки, якою вона повинна слідувати в інтересах уповноваженої особи [107, с. 22]. Автор визначила юридичний обов'язок взявши за основу розповсюджене визначення суб'єктивного права. Таке визначення вбачається некоректним з огляду на те, що обов'язок може не виконуватися чи виконуватися на розсуд зобов'язаної особи. Зобов'язана особа взагалі може не мати необхідності виконувати обов'язок. Наприклад, можна уявити ситуацію, коли боржнику навпаки не вигідно виконувати обов'язок, – і тоді боржник приймає рішення краще понести цивільно-правову відповідальність, ніж виконувати встановлений обов'язок. Тому, на наш погляд, буде логічніше визначати обов'язок як міру належної поведінки. Крім того, невдалим видається визначення юридичного обов'язку як запропонованої міри поведінки. Обов'язок не пропонується, а встановлюється нормами законодавства або умовами договору, а також виникає внаслідок скоєння делікту чи впливає із резолютивної частини судового рішення.

Інше визначення суб'єктивного обов'язку пропонує В. В. Надьон, яка розуміє суб'єктивний обов'язок як встановлену міру належної, необхідної поведінки суб'єкта, що породжується нормою права, юридичним фактом, рішенням суду та спрямований на реалізацію суб'єктивного права управомоченої особи в добровільному або примусовому порядку [110, с. 33].

Також, існує інша концепція визначення змісту суб'єктивного цивільного обов'язку, яку запропонував радянський науковець В.С. Єм. Згідно з цією теорією зміст суб'єктивного цивільного обов'язку складають лише два елементи, обов'язки активного і пасивного виду:

- 1) обов'язок зобов'язаної особи вчинити дію;
- 2) обов'язок зобов'язаної особи утриматись від вчинення певної дії [59, с. 132].

Зазначене твердження щодо елементів змісту суб'єктивного цивільного обов'язку, на нашу думку, є суперечливим, оскільки, поділ на обов'язки активного і пасивного типу стосується насамперед цивільного суб'єктивного обов'язку в цілому, а не окремих структурних елементів його змісту.

Так, з цього приводу А. Г. Певзнер стверджував, що цивільний обов'язок кореспондує до суб'єктивного цивільного права як ціле до цілого і не потребує відповідності кожного зі структурних елементів змісту суб'єктивного цивільного обов'язку до елементів змісту суб'єктивного цивільного права [27, с. 24].

З приводу такої наукової позиції варто зауважити, що, на нашу думку, кожна можливість правомочної особи має забезпечуватися конкретно-необхідною поведінкою з боку зобов'язаної особи, тому при кореспондуванні суб'єктивного цивільного права до суб'єктивного цивільного обов'язку, як ціле до цілого, повинні співвідноситися й структурні елементи їх змістів, які у сукупності й складають їх ціле.

Справедливим вважаємо те, що елементи змісту суб'єктивного цивільного обов'язку кореспондують змісту суб'єктивного цивільного права певної особи, а тому вимозі до зобов'язаної особи поводитися певним чином має відповідати необхідність зобов'язаної особи поводитися певним чином.

Тобто, такі необхідності зобов'язаної особи як вчинення певних дій або утримання від них мають бути обов'язковими структурними елементами суб'єктивного цивільного обов'язку. Слід зазначити, що при цьому необхідно розрізняти види суб'єктивного цивільного обов'язку від

структурних елементів його змісту. Так, вид цивільного обов'язку є більш широким поняттям, в залежності від виду обов'язку можуть змінюватися і його структурні елементи.

Крім того, зазначеного вище концепцію радянського вченого вважаємо неповною, оскільки в ній відсутні інші структурні елементи суб'єктивного цивільного обов'язку які кореспондують елементам змісту суб'єктивного цивільного права. Так, один із суб'єктів цивільних правовідносин може мати право вимоги до іншого зобов'язаного суб'єкта цих правовідносин щодо необхідної поведінки. Тому при наявності у суб'єкта цивільних правовідносин зазначеної вище вимоги, у іншого суб'єкта цивільних правовідносин, який у свою чергу є зобов'язаною особою, має виникнути необхідність щодо вибору відповідної до вимоги поведінки.

Не можна не зауважити, що суб'єктивний цивільний обов'язок за своїм змістом має передбачати вчинення лише соціально значущих дій для зобов'язаної особи у цивільних правовідносинах. Тобто, за цією науковою позицією утримання від вчинення певної дії та необхідність не заважати при реалізації суб'єктом правовідносин своїх прав не є змістовними елементами суб'єктивного цивільного обов'язку, а виступають як інші явища правової дійсності.

О.А. Шемчук слушно зазначає що, «кажучи про зміст суб'єктивного цивільного обов'язку потрібно пам'ятати, що обов'язком є поведінка зобов'язаного суб'єкта у цивільному правовідношенні, а тому з цього слідує, що змістом суб'єктивного цивільного обов'язку є ті можливі та необхідні варіанти поведінки, які повинен здійснити зобов'язаний суб'єкт, для того щоб було досягнуто мету правовідносин» [10, с. 134]. З цим зауваженням важко не погодитись, оскільки вимога правомочного суб'єкта щодо необхідної поведінки для зобов'язаної особи, учасника цивільних правовідносин може передбачати як вимогу вчинення активних дій, вимогу утримання від вчинення певної дії, а також вимогу як вчинення певних передбачених дій так і утримання зобов'язаною особою від їх вчинення.

Зміст суб'єктивного цивільного обов'язку може проявлятися не лише у необхідності зобов'язаної особи вчинити дії активного типу, а й інших необхідностях, а тому такі необхідності слід відносити саме до структурних елементів змісту суб'єктивного цивільного обов'язку, ніж до категорії інших правових явищ, таких як пасивний суб'єктивний обов'язок чи зобов'язання.

«Необхідність» у цьому контексті застосовується виключно для характеристики тих дій, які відображають внутрішній механізм реалізації суб'єктивного цивільного обов'язку у цивільному правовідношенні.

Тобто, «необхідність» є дією, без вчинення якої неможливе дотримання необхідної поведінки у межах виконання суб'єктивного цивільного обов'язку в існуючому у цивільному правовідношенні.

При цьому, якщо є необхідність у вчиненні певної дії або в утриманні від такої, то має існувати вимога, яка б примушувала до такої необхідності. Поняття вимоги у цивільному законодавстві є невизначеним, але з наявних у чинному законодавстві правових норм можна спробувати визначити, що слід розуміти під вимогою.

Вимога за своєю сутністю є проханням у категоричній формі до вчинення чого-небудь для задоволення певного інтересу. У цивільному законодавстві вимога знаходить своє відображення та забезпечується у імперативних нормах, які надають їй та її носію законне право вимагати. На наш погляд, вимога може бути як загального, так і персоніфікованого характеру, тобто належати як до невизначеного кола осіб, так і до конкретної особи у цивільному правовідношенні. Наприклад, відповідно до цивільного законодавства до кожного учасника цивільних правовідносин ставиться вимога з боку держави щодо утримання від дій, які полягають у зловживанні власними цивільними правами у правовому відношенні, а, отже, така вимога повинна мати загальний характер. Варто зазначити, що носієм права вимоги загального характеру є держава, а носієм іншої правової вимоги виступає конкретна особа як суб'єкт цивільного правовідношення, на користь якої має бути виконаний певний обов'язок, при цьому держава у цьому випадку

здійснює свою забезпечувальну функцію, яка полягає у можливості настання негативних наслідків у випадку невиконання законної правової вимоги.

Отже, право вимоги у цивільному праві пропонуємо визначити, як легальну можливість кредитора зобов'язувати боржника до вчинення певної дії або до утримання від такої для задоволення власного та законного інтересу. Тому при відступленні права вимоги зміст обов'язку залишається тим самим, змінюється лише уповноважена особа – кредитор.

На відміну від суб'єктивного цивільного обов'язку право вимоги може переходити від однієї особи до іншої, що оформлюється договором про відступлення права вимоги (цесії), бути предметом застави, дарування тощо. Тобто право вимоги має певну майнову цінність, що надає йому змогу бути оборотоздатним.

Також вимога може бути заявлена через суд до зобов'язаної особи. Тоді мова йде про позовну вимогу. Зміст позовної вимоги кореспондується зі змістом суб'єктивного цивільного обов'язку, задоволення якого позивач не може отримати у добровільному порядку. Зміст позовних вимог складає предмет позову.

Таким чином, враховуючи наведені наукові позиції, зміст суб'єктивного цивільного обов'язку може розглядатися як сукупність наступних структурних елементів:

- 1) необхідність зобов'язаної особи вчинити певні дії або утриматися від них;
- 2) необхідність терпіти певні дії уповноваженої особи;
- 3) необхідність зобов'язаної особи виконувати вимоги правомочних суб'єктів цивільного права щодо певної поведінки;
- 4) необхідність зобов'язаної особи виступати у статусі відповідача у суді у справах про невиконання обов'язку та захист порушеного права;
- 5) необхідність зобов'язаної особи нести юридичну відповідальність у випадку невиконання цивільного обов'язку.

1.2 Види суб'єктивних цивільних обов'язків

Для повного та всебічного дослідження правової природи суб'єктивного цивільного обов'язку не можна оминати важливе питання класифікації суб'єктивних цивільних обов'язків. Вивчення існуючих видів цивільних обов'язків слугує більш точному розумінню досліджуваного питання. Важливою властивістю класифікації є систематизація знань про досліджуваний об'єкт.

Увагу класифікації цивільних обов'язків почали приділяти ще у радянські часи, проте їх вивчення відбувалося під призмою соціального призначення. Дослідженню класифікації цивільних обов'язків відведено багато наукових праць. Однак, з-поміж існуючих точок зору щодо видів суб'єктивних цивільних обов'язків важко не погодитися з твердженням про те, що: «питання класифікації цивільних обов'язків та критеріїв такої класифікації не можна віднести до числа розроблених цивілістичною наукою» [10, с. 136].

Так, уникнення вивчення питання класифікації суб'єктивного цивільного обов'язку тягне за собою неможливість у повному обсязі дослідити та сформулювати єдиний науковий підхід до розуміння правової природи суб'єктивного цивільного обов'язку в цілому. Всебічне дослідження видів цивільних обов'язків дасть змогу розмежувати властивості, на перший погляд однорідних понять, допоможе встановити унікальність кожного виду необхідної поведінки зобов'язаної особи, що призведе до уникнення спірних питань у правозастосовній практиці.

Основою будь-якого поділу певних категорій на види є властиві характерні ознаки досліджуваного об'єкта, які є вираженням його сутності, або критерії. У сучасній цивілістиці існує відносно багата кількість критеріїв для класифікації суб'єктивних цивільних обов'язків, у тому числі критерії класифікації суб'єктивних цивільних обов'язків з урахуванням корелятивного зв'язку між досліджуваною категорією та суб'єктивним

цивільним правом, а також класифікаційні критерії без такого зв'язку. Крім того виникає питання доцільності існування других.

Якщо перші є більш поширені у цивілістичній доктрині, то з приводу других можна зазначити, що до числа таких специфічних критеріїв, які необхідні для класифікації в середині суб'єктивного цивільного обов'язку, без кореспондуючого зв'язку, може бути віднесено спосіб виконання цивільного обов'язку покладений на зобов'язану особу. Наприклад, за цим критерієм, суб'єктивний цивільний обов'язок може бути класифікований на обов'язок з одноразовим виконанням, з триваючим виконанням, з періодичним виконанням. Класифікаційні критерії досліджуваної категорії можуть слугувати засобом поділу на види, як з урахуванням єдності суб'єктивних цивільних прав та суб'єктивних цивільних обов'язків, так і зі сторони самостійності самого цивільного обов'язку, тобто без його взаємодії з іншими елементами цивільних правовідносин.

Важливе значення для критеріїв поділу суб'єктивних цивільних обов'язків на види має характеристика реального процесу виконання цивільних обов'язків.

За позицією науковця В.А. Белова, критерії класифікації суб'єктивних цивільних обов'язків аналогічні тим, які застосовуються при класифікації суб'єктивних цивільних прав та не передбачають реального процесу виконання зазначених суб'єктивних цивільних обов'язків, а тому втрачається будь-яке фундаментальне та практичне значення класифікації на майнові та немайнові, особисті та загальні обов'язки та інші [30, с. 391].

Відносно зазначеного, також важко не погодитися із зазначеною вище науковою позицією В. А. Белова. Так, без реального механізму виконання, суб'єктивний цивільний обов'язок може втрачати свою практичну цінність та набувати більш абстрактного характеру. Відсутність характеристики процесу виконання цивільного обов'язку є також важливим елементом при класифікації, оскільки суб'єктивний цивільний обов'язок має конкретно-необхідний характер. Тобто, зобов'язана особа повинна реалізувати

необхідну для неї поведінку, а тому відсутність реального механізму виконання певного виду суб'єктивного цивільного обов'язку може унеможливити виконання кореспондуючого суб'єктивному цивільному праву, цивільного обов'язку [30, с. 391].

Наукова позиція О.А. Шемчук, на нашу думку, є більш доречною, оскільки класифікація суб'єктивних цивільних обов'язків повинна враховувати як їх співвідношення з суб'єктивними цивільними правами, так і процес виконання цивільних обов'язків, що у своїй сукупності зможе виявити динаміку суб'єктивних цивільних обов'язків [10, с. 137].

Отже, класифікація суб'єктивних цивільних обов'язків може бути здійсненна за різними критеріями. Однак, при класифікації суб'єктивних цивільних обов'язків на види, критерії, що покладені в основу класифікації мають не лише визначати сутність суб'єктивного цивільного обов'язку, а й відповідати на питання щодо механізму реального виконання суб'єктивного цивільного обов'язку зобов'язаною особою. При цьому, для класифікації можуть бути взяті за основу критерії, засновані у єдності суб'єктивного цивільного права та суб'єктивного цивільного обов'язку, а також критерії, які можуть бути застосовані лише до суб'єктивних цивільних обов'язків з метою більш повного теоретичного дослідження їх сутності.

Пропонуємо розглянути такі критерії, які, на нашу думку, привертають найбільшу увагу, з урахуванням значення для реального процесу виконання суб'єктивного цивільного обов'язку:

- залежно від об'єкта;
- залежно від зобов'язаного суб'єкта цивільного правовідношення; – залежно від кола осіб, суб'єктів цивільного правовідношення;
- залежно від характеру диспозиції норми, в якій закріплено цивільний обов'язок;
- залежно від зв'язку суб'єктивного цивільного права і суб'єктивного цивільного обов'язку.

Залежно від об'єкта, поширеною класифікацією є поділ цивільних обов'язків на майнові та немайнові. Відповідно до заданої класифікації, перша категорія стосується приналежності майна, а друга – щодо немайнових благ, результатів інтелектуальної діяльності. Так, ця класифікація також повинна бути доповнена корпоративними обов'язками, що пов'язані з участю в корпоративних організаціях або з управлінням цими організаціями. Такий вид цивільних обов'язків характеризує організаційний тип відносин, тобто в них за основу покладено організаційні потреби приватних осіб. До цієї категорії, за вищевказаною позицією, можна віднести цивільні обов'язки, пов'язані з ліквідацією та реорганізацією юридичних осіб, цивільні обов'язки пов'язані з процедурою банкрутства, цивільні обов'язки, які виконуються суб'єктами в процесі їх спільної діяльності [10, с. 139].

Так, на підтвердження цієї гіпотези, можна зазначити ч. 1 ст. 105 ЦК України, відповідно до якої учасники юридичної особи, суд або орган, що прийняв рішення про припинення юридичної особи, зобов'язані негайно письмово повідомити про це орган, що здійснює державну реєстрацію, який вносить до єдиного державного реєстру відомості про те, що юридична особа перебуває у процесі припинення. Вказана норма права дійсно передбачає обов'язок зобов'язаної особи управлінсько-організаційного характеру [3].

Однак, чи справедливе твердження щодо необхідності виокремлення серед класифікацій за об'єктом корпоративних обов'язків з їх наступним поділом на організаційні обов'язки?

Відповідно до ч. 1 ст. 1 ЦК України, цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. Виокремлені науковцем корпоративні обов'язки також є елементами змісту цивільних правовідносин і за допомогою цих обов'язків, а, точніше, закріплення їх у правовій нормі або у цивільно-правовому договорі, здійснюється регулювання особистих немайнових та майнових відносин. Тобто, нових правовідносин, не охоплених майновими та

особистими немайновими відносинами не виникає, а тому зазначені корпоративні обов'язки залишаються в існуючій системі координат майнових та немайнових обов'язків.

Крім того, сам автор гіпотези поділу залежно від об'єкта на корпоративні обов'язки, зазначає, що ці корпоративні обов'язки мають немайновий характер, метою яких може бути подальша організація інших відносин, у тому числі і майнових. Тобто, якщо цей підхід виділення окремого виду корпоративних обов'язків стосується як майнових, так і особистих немайнових відносин, то твердження про його самостійну природу стає дискусійним [10, с. 139].

Також, якщо розглядати суб'єктивний цивільний обов'язок у єдності із кореспондуючим йому суб'єктивним цивільним правом, може виникати питання щодо того, чи буде у цьому випадку мати місце кореспондуюча сторона та чи буде мати місце вимога, спрямована інтересом управомоченої особи, на її виконання зобов'язаною особою. Адже якщо є особа, яка зобов'язана виконати так званий корпоративний обов'язок організаційного характеру, має бути управомочена особа наділена суб'єктивним корпоративним правом вимоги щодо виконання такого виду цивільного обов'язку.

На підтвердження зазначеного вище, для формулювання корпоративних обов'язків, як окремого, самостійного виду, необхідна взаємозалежність між цим досліджуваним окремим видом і критерієм, який застосовується для класифікації у цьому напрямку. Критерієм у нашому випадку виступають матеріальні чи нематеріальні блага, при цьому варто зауважити, що цивільні обов'язки зобов'язаних осіб, які виникають з приводу зазначених об'єктів, можна розподілити між майновими та немайновими цивільними обов'язками. Тому, виділяючи корпоративні обов'язки в окрему ланку цієї класифікації, виникає питання щодо доцільності зазначеної гіпотези, оскільки корпоративний обов'язок може бути віднесений до вже існуючих видів, як майнових так і немайнових обов'язків, що призводить до

непорозуміння у встановленні сутності певного суб'єктивного цивільного обов'язку. Тому, ми дотримуємося точки зору, що корпоративні обов'язки прямо чи опосередковано стосуються певних матеріальних чи нематеріальних благ, що дає змогу вважати відсутність теоретичної необхідності на виокремлення ще одного виду за названим критерієм.

Так, корпоративні обов'язки повністю можуть бути розподілені у межах критеріїв вже існуючої класифікації. Можливо, необхідно вести мову про поділ серед вже існуючих класифікаційних видів на так званий корпоративний підвид, оскільки такий підхід міг би точніше визначити теоретичну основу кожного конкретного виду та провести більш повну систематизацію існуючих суб'єктивних майнових та немайнових обов'язків.

Тобто, мається на увазі те, що такі корпоративні обов'язки як обов'язок учасників господарського товариства не розголошувати комерційну таємницю та конфіденційну інформацію про діяльність товариства (п.п. 3 ч. 1 ст. 117 ЦК України), обов'язок на момент державної реєстрації командитного товариства кожен із вкладників повинен зробити вклад у розмірі, встановленому законом (абз. 2 ч. 3 ст. 135 ЦК України) вже відносяться до складу майнових та немайнових цивільних обов'язків.

Крім того, виокремлення серед майнових та немайнових цивільних обов'язків ще й корпоративних обов'язків призведе до виникнення суперечностей серед існуючих цивільних обов'язків стосовно їх подвійної приналежності до класифікаційних груп.

Таким чином, корпоративні обов'язки відображаються через цивільні обов'язки, що стосуються корпоративного сектору правовідносин, обов'язки пов'язані з діяльністю учасників у товариствах чи інших організаційно-правових формах, проте не є окремою класифікаційною групою, оскільки перелічені цивільні обов'язки є частинами майнових та немайнових обов'язків.

Поширеною є класифікація цивільних обов'язків, залежно від зобов'язаного суб'єкта цивільного правовідношення, який саме є

зобов'язаною стороною у виконанні певного цивільного обов'язку. Так, існує досить поширена практика виконання суб'єктивного цивільного обов'язку не лише самою зобов'язаною особою, а й іншою – третьою особою, а саме її представником. Також, на наш погляд, доречним є виокремлення серед цієї класифікації обов'язків, які виконуються саме на користь уповноваженої особи і обов'язки, які можуть бути виконанні як на користь уповноваженої, так і третьої особи, залежно від конкретного суб'єкта правовідносин, в інтересах якого виконується цивільний обов'язок.

Підтвердженням зазначеного є диспозиція ч. 1 ст. 985 ЦК України, у якій вказано, що страхувальник має право укласти зі страховиком договір на користь третьої особи, якій страховик зобов'язаний здійснити страхову виплату, у випадку досягнення нею певного віку або настання іншого страхового випадку [3].

М.І. Панченко пропонував розмежовувати обов'язок, що здійснюється добровільно, і обов'язок, що реалізується за допомогою державного примусу. На його думку, юридична відповідальність – це виконання обов'язку на основі державного або прирівняного до нього громадського примусу, добровільне ж виконання обов'язку юридичною відповідальністю бути не може [75, с.332]. З такою думкою дуже важко погодитись, бо в такому випадку не визнаватиметься відповідальністю добровільна сплата боржником сум неустойки чи збитків, які він переказав на користь кредитора платіжним дорученням, і навпаки, відповідальністю буде вважатися примусове виконання добровільно невиконаного обов'язку.

Також, залежно від кола осіб, цивільні обов'язки можуть бути класифіковані на загальні та індивідуальні [10, с. 143]. Загальними цивільними обов'язками є не персоніфіковані і такі, що стосуються кожного суб'єкта цивільних правовідносин. Ними можуть виступати такі обов'язки, що містяться у заборонах, наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 288 ЦК України, забороняються будь-які форми фізичного чи психічного тиску на фізичну особу, втягування її до вживання спиртних напоїв, наркотичних та

психотропних засобів, вчинення інших дій, що порушують право на свободу. Тобто, у цьому випадку, цивільним обов'язком суб'єктів цивільних правовідносин є заборона вчинення зазначених у диспозиції ч. 2 ст. 288 ЦК України дій. Іншим прикладом може слугувати ч. 2 ст. 293 ЦК України, згідно з якою, діяльність фізичної та юридичної особи, що призводить до нищення, псування, забруднення довкілля, є незаконною, тобто має місце обов'язок до суб'єкта цивільних правовідносин утриматись від вчинення зазначених дій [3].

Також, як зазначалось у попередньому підрозділі цього розділу, суб'єктивному цивільному праву має відповідати суб'єктивний цивільний обов'язок, тому можна зробити висновок про те, що наявні не індивідуалізовані цивільні права породжують кореспондуючі до них цивільні обов'язки. Так, якщо відповідно ч. 1 ст. 297 ЦК України, кожен має право на повагу до його гідності та честі, то кореспондуючим до цього права цивільним обов'язком є утримання від вчинення дій, спрямованих на приниження честі та гідності кожної особи [3].

Крім того, вважаємо за необхідне зупинитися на такому питанні: чи може породжувати відсутність права в однієї сторони, виконання певних обов'язків з боку іншої?

Так, згідно з ч. 4 ст. 291 ЦК України, ніхто не має права втручатися у сімейне життя фізичної особи, крім випадків, передбачених Конституцією України. Тобто відсутність такого права в особи породжує у неї обов'язок утримання від дій, які стосуються зазначеної правової норми. Тобто, відсутність права на дії породжує обов'язок заборони вчинення такої дії. Можливо, у такому випадку, доцільніше вести мову про право на невтручання у сімейне життя фізичної особи, що одразу буде відповідати обов'язку утримання від зазначеної дії [3].

Індивідуальні цивільні обов'язки, у свою чергу, мають персоніфікований характер та стосуються конкретного учасника цивільних правовідносин.

Актуальним, на нашу думку, є питання щодо закріплення цивільних обов'язків відповідно до засобів регулювання поведінки зобов'язаної особи. Так, аналізуючи загальні цивільні обов'язки можна зазначити, що характер та обсяг належної поведінки зобов'язаної особи закріплюється у правовій нормі, оскільки загальний цивільний обов'язок стосується невизначеного кола осіб, а точніше кожного учасника цивільних правовідносин. Тобто, у цьому випадку цивільний обов'язок виступає як елемент публічно-правових відносин, а тому засобом регулювання та підставою для належної поведінки зобов'язаної особи, при застосуванні загального цивільного обов'язку, буде виступати норма цивільного законодавства.

Розглядаючи індивідуальні цивільні обов'язки можна зазначити, що оскільки вони стосуються конкретно-визначеного суб'єкта цивільних правовідносин, то визначають характер та обсяг належної поведінки зобов'язаної особи саме як учасника приватноправових відносин. Тому індивідуальні цивільні обов'язки закріпленні в умовах договору, який, у свою чергу, виступає засобом регулювання приватноправових відносин.

Таким чином, загальні цивільні обов'язки розповсюджуються на всіх учасників цивільних правовідносин, у той час як носієм індивідуальних цивільних обов'язків стає особа після виникнення приватноправових відносин. Так, учасник цивільних правовідносин може виступати носієм як загальних та індивідуальних цивільних обов'язків одразу, так і носієм лише загальних цивільних обов'язків.

Досліджуючи загальні та індивідуальні цивільні обов'язки, ми можемо побачити різний характер норм права, якими саме і встановлюються суб'єктивні цивільні обов'язки. Мова йде про класифікацію В.П. Грибанова, який розрізняв такі види в залежності від характеру диспозиції норми, в якій закріплений цивільний обов'язок. Так, за вказаної вище наукової позиції радянського цивіліста, суб'єктивні цивільні обов'язки можуть бути розділені на три види [10, с. 142].

Перша категорія цивільних обов'язків впливає з норм права, які у собі містять заборону. До таких норм може бути віднесена ч. 2 ст. 288 ЦК України, яка передбачає обов'язок учасника цивільних правовідносин утриматись від будь-якої форми фізичного чи психічного тиску на фізичну особу та інших передбачених цією нормою дій, спрямованих на порушення права на свободу [3]. Також, відповідно до ч. 1 ст. 651 ЦК України, зміна або розірвання договору допускається лише за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або законом [3]. Тобто, аналіз цієї норми дає змогу говорити про те, оскільки для відмови від дво- або багатостороннього правочину необхідна згода його сторін, якщо інше не встановлено договором або законом, то за відсутності цих умов у учасників цивільних правовідносин має місце обов'язок щодо недопустимості односторонньої відмови від правочину.

Другу категорію цивільних обов'язків, за науковою точкою зору В.П. Грибанова, складають охоронні цивільні обов'язки [10, с. 143]. Це група цивільних обов'язків стосується насамперед усіх учасників цивільних правовідносин, які є носіями суб'єктивних прав та обов'язків і спрямовується на забезпечення виконання інших цивільних обов'язків зобов'язаними особами. До такої групи може бути віднесений обов'язок відповідати при здійсненні цивільних прав і виконанні цивільних обов'язків нормам цивільного права або його принципам. Цивільні обов'язки даної категорії виступають ніби у ролі гарантів і супроводжують вже існуючі суб'єктивні цивільні права і обов'язки учасників цивільних правовідносин та крім забезпечення належного виконання цих обов'язків попереджують зловживання суб'єктивними цивільними правами.

Третю групу складають цивільні обов'язки учасників цивільних правовідносин один перед іншим. Цими цивільними обов'язками третьої групи, за позицією В.П. Грибанова, є обов'язок вчинити певну дію, або обов'язок утриматись від її вчинення [31, с. 295–297]. На нашу думку, цей перелік обов'язків зобов'язаної особи доцільно доповнити обов'язком не

перешкоджати у вчиненні цивільних прав іншими особами. Наприклад, згідно зі ст. 391 ЦК України, власник майна має право вимагати усунення перешкоди під час здійснення ним права користування та розпоряджання своїм майном [3]. Так, зі змісту зазначеної статті, можна зробити висновок, що підставою для вимоги власника про усунення перешкод є наявність перешкод належного користування, розпоряджання своїм майном тим чи іншим способом. Тому має місце відповідний до цієї вимоги цивільний обов'язок зобов'язаної особи, який полягає у неперешкоджанні здійснення учасником правовідносин своїх суб'єктивних прав.

Однак, дискусійним є питання співвідношення зазначених вище груп цивільних обов'язків, якщо детальніше розглянути «заборону» як спосіб закріплення обов'язку у цій класифікації. Так, якщо розглядати охоронні цивільні обов'язки, то можна зазначити, що нормам права, в яких вони зазначені, також притаманний заборонний характер. Аналізуючи цивільні обов'язки, які складають третю групу зазначеної класифікації, можемо зробити висновок про те, що обов'язок пасивного типу, а саме – утриматись від вчинення певної дії опосередковано, також містить заборону на його вчинення, а обов'язок вчинення певних дій у собі може передбачати заборону на підставі очевидної взаємної визначеності, адже, як зазначав радянський вчений В.С. Єм, – «те, що повинно бути виконано, є тим, що не можливо залишити не виконаним» [59, с. 39]. Так, науковець підсумував, що елементом змісту цивільного обов'язку, яким передбачається вчинення активних дій, може виступати імпліцитна заборона.

Розмежувати зазначені цивільні обов'язки можна за їх спрямованістю. Так, наявність заборони у охоронних цивільних обов'язків не викликає протиріч з іншими, оскільки у цьому випадку обов'язки спрямовуються на забезпечення здійснення прав і виконання обов'язків між суб'єктами у вже існуючих між ними приватноправових відносинах. Також, що стосується цивільних обов'язків, які полягають у вчиненні активних дій, то заборони

маємо розглядати як самостійну форму регулювання цивільних відносин, а не як елемент позитивного обов'язку.

Отже, ця класифікація спрямована на розкриття сутності норми, в якій встановлено суб'єктивний цивільний обов'язок, проте вона не враховує такі цивільні обов'язки, які можуть встановлюватися між учасниками цивільних правовідносин самостійно за їхнім волевиявленням. Також, цією класифікацією не розкриваються підстави для розмежування обов'язків, які випливають із заборон та обов'язків утримання від вчинення певних дій, так званих пасивних цивільних обов'язків.

Так, найбільш класичною класифікацією є поділ цивільних обов'язків на активні та пасивні. За науковою точкою зору О.В. Дзери, зобов'язана особа залежно від зв'язку суб'єктивного цивільного права і суб'єктивного цивільного обов'язку виконує певні дії (наприклад, передає майно, сплачує гроші, тощо), або вона зобов'язана утриматись від вчинення певних дій та не перешкоджати здійсненню управомоченою особою своїх прав [25, с. 83].

Ця класифікація знаходить своє відображення у вітчизняного цивіліста Р.О. Стефанчука. Так, науковець зазначає, що «розрізняють два види цивільних обов'язків, активний (позитивний) обов'язок – спонукання суб'єкта до вчинення суспільно корисних дій в інтересах уповноваженого суб'єкта, оскільки невиконання цього обов'язку забезпечується санкцією та пасивний (негативний) обов'язок – спонукання зобов'язаного суб'єкта до утримання від учинення певних дій, якими порушуються публічні інтереси та інтереси уповноважених осіб (наприклад, заборона заподіювати шкоду іншим особам зумовлює обов'язок не вчиняти дій, якими може бути завдано шкоду)» [40].

За науковою позицією Є.О. Суханова, внаслідок існування таких двох способів законодавчого закріплення обов'язків як позитивного зобов'язування і методу заборон (негативного зобов'язування), у цивільно-правовому регулюванні суспільних відносин, то у цивільних

правовідносинах необхідно виокремлювати пасивні та активні типи цивільних обов'язків [63, с. 119].

Тобто, протилежністю обов'язку пасивного типу, а саме в обов'язку зобов'язаної особи утриматись від вчинення певних дій, є обов'язок іншого учасника цивільних правовідносин вчинити певні конкретно-необхідні, суспільно-корисні дії, тобто так званий активний цивільний обов'язок.

За науковою думкою Є.О. Суханова, зміст суб'єктивного цивільного обов'язку активного типу становить певна вимога, що означає для зобов'язаного суб'єкта необхідність діяти в інтересах уповноваженої особи, тому що ця необхідність забезпечується санкцією за її невиконання [63, с. 119]. За своєю природою, обов'язок активного типу виражає соціальну необхідність певної поведінки суб'єкта в певному проміжку часу, в певному місці, по відношенню до певних осіб, явищ об'єктивної дійсності, умов договору, що реалізується у межах цивільних правовідносин, елементом якого є цей обов'язок активного типу.

Зазначене також підтверджується науковою думкою В.С. Єма, відповідно до якої обов'язок, як і його зміст, встановлює для зобов'язаної особи необхідність діяти в інтересах управомоченої особи, оскільки вимога цієї особи до певної поведінки забезпечена санкцією за невиконання обов'язку. Крім того, В.С. Єм зазначає, що суб'єктивні цивільні обов'язки активного типу породжені юридичними фактами, що пов'язані з диспозитивним методом, таким чином, наголошуючи на тому, що для встановлення обов'язку зобов'язаної особи щодо вчинення певних дій є волевиявлення сторін [59, с. 81].

Однак, варто зазначити, що елементи змісту цивільних правовідносин, такі як цивільні права та обов'язки при їх виникненні, характеризуються як рівним волевиявленням сторін, так і приписом законодавства. Так, у випадку невиконання або неналежного виконання обов'язку, управомочена особа має право вимоги у здійсненні певних дій зобов'язаною особою, також у випадку заподіяння шкоди, відповідно до правової норми зобов'язана особа повинна

її відшкодувати, а уповноважена особа має право вимоги на здійснення такої поведінки.

Так, відповідно до ч. 5 ст. 11 ЦК України цивільні права та цивільні обов'язки можуть виникати з рішень суду, а, отже, виникнення вимоги щодо виконання суб'єктивного цивільного обов'язку відбувається без урахування волі суб'єкта цивільного правовідношення імперативним методом. Крім того, такий обов'язок, що виник із судового рішення, забезпечується не лише нормою цивільного законодавства, а й правовою нормою Конституції України, яка, у свою чергу, має пряму дію. Згідно зі ст. 129-1 Конституції України держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку, а контроль за виконанням судового рішення здійснює суд.

Отже, вважаємо, що встановлення суб'єктивних цивільних обов'язків активного типу відбувається не лише завдяки волевиявленню сторін, а й завдяки іншим юридичним фактів, таких як делікти та судові рішення, які у свою чергу не є пов'язаними з диспозитивним методом, а забезпечуються правовою нормою.

Окрім класичного поділу цивільних обов'язків на пасивні та активні, радянський цивіліст В.С. Єм, з-поміж іншого, серед цивільних обов'язків пасивного типу виокремлює обов'язки-принципи, або «обов'язки обов'язків». За їх правовою природою їм притаманний загальний характер, тобто, як вважає науковець, вони існують незалежно від наявності цивільних правовідносин між суб'єктами і здійснюють інтегративну та синхронізаційну функцію. Головною передумовою існування цих обов'язків є правоздатність, оскільки, як зазначає цивіліст, прояв обов'язків-принципів здійснюється у двох напрямках. Перший полягає в існуванні всезагальної заборони до будь-якого правоздатного суб'єкта щодо порушення чинного законодавства, та заборони здійснення суб'єктивних цивільних прав у розрізі з їх призначенням. Другий напрямок реалізується у тому, що оскільки правоздатність суб'єктів правовідносин реалізується не лише в можливості набувати суб'єктивні права та обов'язки, а й у можливості виступати їх

носіями, то всезагальні обов'язки супроводжують вже існуючі суб'єктивні цивільні права та обов'язки, які склалися між учасниками у цивільних правовідносинах [59, с. 44].

Однак, вважаємо дискусійним виокремлення серед зазначеного виду цивільних обов'язків-принципів загального характеру, оскільки за своєю правовою природою категорія цивільного обов'язку відрізняється від категорії принципів у цивільному праві, а тому ототожнення принципів цивільного права, які є основоположними для усіх суб'єктів цивільних правовідносин та цивільних обов'язків пасивного типу, є суперечливим.

Важко не погодитись із науковою думкою О.А. Шемчук, відповідно до якої «принцип є первинним по відношенню до обов'язку, він є ідеєю, яка спрямовує законодавця на необхідність обмежити або стимулювати поведінку суб'єктів за допомогою механізму заборон». Дійсно, принцип, який у своєму змісті містить заборону, є не просто мірою необхідної поведінки зобов'язаної особи, яким виступає обов'язок, а у першу чергу основоположною засадою, фундаментом, на якому й базуються регулятивні засоби цивільних правовідносин. Так, зазначені обов'язки-принципи існують ще до виникнення конкретних цивільних правовідносин між суб'єктами і за своєю природою лише гарантують та забезпечують цивільні права та обов'язки, які виникли в учасників суспільних відносин, а не створюють нової міри необхідної поведінки зобов'язаної особи. Їх загальний характер також проявляється і в тому, що, крім їхньої розповсюдженості на усіх правоздатних осіб, ці обов'язки заборонного характеру можуть стосуватися й інших галузей права за аналогією, це підтверджує їх особливий статус та значення для регулювання певних правовідносин на відмінну від конкретного цивільного обов'язку притаманного учаснику цивільного правовідношення [10, с.146].

Отже, зазначені обов'язки-принципи, елементом яких можуть виступати заборони, вважаємо за необхідне розглядати окремо від цивільних обов'язків пасивного типу, оскільки перші є підвалинами, на яких базуються

другі, та метою перших є забезпечення і створення нормальних умов для існування в учасників цивільних правовідносин цивільних обов'язків, натомість метою других є реалізація законної правової вимоги у певному цивільному правовідношенні.

Таким чином, пропонуємо наступну класифікацію суб'єктивних цивільних обов'язків. Залежно від об'єкта, суб'єктивні цивільні обов'язки поділяються на майнові та немайнові, підвидом яких можуть існувати корпоративні обов'язки учасників правовідносин, які є частиною майнових та немайнових цивільних обов'язків. Залежно від особи, яка виступає носієм суб'єктивного цивільного обов'язку в цивільному правовідношенні, суб'єктивний цивільний обов'язок може бути виконаний як безпосередньо самою особою, так і третьою особою, а також на користь як носія суб'єктивного цивільного права у цивільному правовідношенні, так і на користь третій особі. За колом осіб класифікація можлива на індивідуальні та загальні. За характером зв'язку права і обов'язку – на активні та пасивні. Залежно від характеру правової норми пропонуємо класифікувати цивільні обов'язки на охоронні та регулюючі.

1.3 Співвідношення суб'єктивного цивільного обов'язку із суміжними категоріями

Досліджуючи правову природу суб'єктивного цивільного обов'язку важливим є розуміння його як елемента цивільних правовідносин, які є невід'ємною частиною нашого суспільства та його зв'язку з іншими елементами відповідної системи. Саме аналіз і визначення місця суб'єктивного цивільного обов'язку у системі цивільних правовідносин дозволить всебічно розглянути та дослідити сутність, а, загалом, і правову природу цієї категорії.

При визначенні місця суб'єктивного цивільного обов'язку необхідно зважати на середовище, в якому ця категорія може існувати та які наявні аспекти та особливості її взаємодії з іншими елементами існуючої системи, а також у співвідношенні з суміжними категоріями. Важливим є питання щодо того, яке місце посідає цивільний обов'язок до виникнення певних цивільних правовідносин між їх учасниками та чи має він, у такому випадку, абстрактний, потенційний характер?

Так, мають місце у законодавстві правові норми, які містять обов'язок щодо заборони вчинення певних дій до виникнення самих правовідносин між їх учасниками. Підтвердженням зазначеного є ч. 4 ст. 291 ЦК України, відповідно до припису якої забороняється вчиняти дії, що полягають у втручанні в особисте життя фізичної особи, крім випадків, визначених Конституцією України [3]. Крім того, до переліку таких обов'язків може бути також віднесений обов'язок не порушувати цивільне законодавство. Маємо зазначити, що такі обов'язки здійснюють забезпечувальну функцію, тобто вони супроводжують та гарантують безпосередньо ті суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки, що виникають як у приватноправових, так і публічно-правових відносинах між їх учасниками та якими встановлюється міра можливої та належної поведінки. Однак, мірі належної поведінки відповідає певна вимога дотримання такої поведінки, тобто певне право управомоченої особи, а отже характерним для існування цивільних прав та цивільних обов'язків є наявність цивільних правовідносин між їх суб'єктами стосовно певного об'єкта.

Цивільні правовідносини характеризуються своєю цілісністю та такими рисами як зв'язок, стійкість структурних елементів, що дає змогу визначити їх як відповідну систему. Виходячи з розуміння цивільних правовідносин як певної системи, важливим є питання взаємодії суб'єктивного цивільного обов'язку не лише з суб'єктивним цивільним правом, а й іншими структурними елементами цивільних правовідносин, такими як суб'єкти та об'єкти.

Так, цивільне правовідношення має класичну структуру, яка складається з об'єкта цивільного правовідношення, суб'єктів цивільного правовідношення та змісту, який складає цивільне правовідношення, тобто певні права та обов'язки що виникають, існують, змінюються та припиняються між суб'єктами. Усі зазначені елементи є категоріям невідособленими та мають зв'язок, та певне співвідношення між собою.

Цивільні правовідносини як різновид правових відносин мають за свою мету задоволення інтересів їх учасників шляхом здійснення прав та виконання кореспондуючих обов'язків. Тому, з цієї підстави, абсолютно всі елементи цивільних правовідносин повинні перебувати у логічному та послідовному зв'язку, який має спрямовуватися на досягнення мети цивільних правовідносин.

Так, оскільки від суб'єктивного цивільного права та суб'єктивного цивільного обов'язку залежить характер поведінки суб'єктів, а також і досягнення мети цивільного правовідношення, то можна зазначити, що досліджувана категорія має тісний зв'язок не лише з суб'єктивним цивільним обов'язком, а й з іншими елементами цивільних правовідносин.

Така думка базується на науковій точці зору радянського вченого О.С. Іоффе, який зазначав, що зв'язок між правовідносинами і зв'язок між змістом цих правовідносин мають характерні ознаки, якими визначається взаємний зв'язок між явищем як цілим і елементами цього явища [22, с. 98].

Отже, дослідження зв'язку та аспектів співвідношення суб'єктивного цивільного обов'язку з окремими елементами цивільного правовідношення та суміжними категоріями дасть змогу більш точно охарактеризувати його роль та місце у структурі цивільного правовідношення.

При дослідженні суб'єктивних цивільних обов'язків пасивного типу важливим є питання розуміння суміжної категорії «заборони» та її співвідношення з утриманням від вчинення певних дій з боку зобов'язаної особи. Щодо цього питання існує декілька точок зору, з основними з них пропонуємо ознайомитися.

Слід зазначити, що у цьому дослідженні співвідношення заявлених категорій буде проведено на підставі догматичної класифікації цивільних обов'язків на активні та пасивні. За науковою точкою зору Д.В. Бобрової, зобов'язана особа, залежно від зв'язку суб'єктивного цивільного права і суб'єктивного цивільного обов'язку виконує певні дії (наприклад, передає майно, сплачує гроші, тощо), або вона зобов'язана утриматись від вчинення певних дій та не перешкоджати здійсненню управомоченою особою своїх прав [36, с. 83].

Тобто, відповідно до зазначеної думки, суб'єктивний цивільний обов'язок активного типу полягає у вчиненні конкретної дії зобов'язаною особою, у той час як утримання від вчинення певної дії та неперешкоджання у здійсненні суб'єктивних прав, є сутністю суб'єктивного цивільного обов'язку пасивного типу [100, с. 78].

Враховуючи зазначену класифікацію, виникає питання щодо співвідношення категорії «заборона» з категорією «суб'єктивний цивільний обов'язок», при чому як активного, так і пасивного типу, оскільки суб'єктивний цивільний обов'язок може передбачати за своєю сутністю заборону конкретної поведінки для зобов'язаної особи [100, с. 78].

Якщо розглядати категорію «заборона» як загально-юридичне поняття, необхідно зазначити, що до пануючої наукової думки, заборона – це спосіб правового регулювання, що є покладанням на особу суб'єктивного юридичного обов'язку пасивного типу, відповідно до якого вона повинна утриматись від визначених правом форм поведінки [19, с. 214–215].

У свою чергу, як цивільно-правове явище категорія «заборона» полягає в імперативі до зобов'язаної особи щодо вибору певної поведінки, а тому повинна співвідноситися з такою категорією як «суб'єктивний цивільний обов'язок», який також регулює належну поведінку у цивільних правовідносинах з боку зобов'язаної особи. Тобто, заборони у цивільному праві характеризуються доволі тісним зв'язком з суб'єктивними цивільними обов'язками. Проте, не визначеним є трактування заборони як окремого

класифікаційного виду суб'єктивного цивільного обов'язку чи самостійного засобу регулювання цивільних правовідносин [96, с. 47–48].

Досліджуючи цивільні обов'язки пасивного типу зазначеної класифікації, можемо зазначити, що обов'язок пасивного типу, а саме утримання від вчинення певної дії, опосередковано також може містити заборону його вчинення. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 651 ЦК України, зміна або розірвання договору допускається лише за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або законом [3]. Тобто, аналіз цієї норми дає змогу говорити про те, що оскільки для зміни або розірвання дво- або багатостороннього правочину необхідна згода його сторін, якщо інше не встановлено договором або законом, то за відсутності цих умов в учасників цивільних правовідносин має місце недопустимість односторонньої зміни або відмови від правочину [100, с. 78].

Існує думка, що обов'язок пасивного типу ґрунтується на існуванні правової заборони здійснювати певні дії, де зобов'язана особа повинна утримуватись від здійснення заборонених дій для уникнення застосування правових санкцій [11].

При дослідженні цивільних обов'язків пасивного типу важливим є питання розуміння сутності категорії «заборони» та її співвідношення із поведінкою зобов'язаної особи, яка передбачає утримання від вчинення певних дій з боку такої особи. Так, за науковою точкою зору Є.О. Суханова, сутністю цивільних обов'язків пасивного типу є цивільно-правові заборони, які за своєю природою означають юридичну неможливість вчинення дій, що порушують інтереси держави та уповноважених осіб. На підтвердження зазначеного, науковець вказує на наявність різноманітних функціональних можливостей заборон у цивільно-правовому регулюванні. Так, ці заборони виконують важливу функцію, яка полягає у встановленні меж здійснення суб'єктивних цивільних прав [63, с. 122–123]. Крім того, згідно з такою позицією, у цивільно-правовому механізмі регулювання виокремлюються заборони, які породжують обов'язки одного суб'єкта цивільних

правовідносин перед іншим, та загально-регулятивні заборони, тобто, ті обов'язки принципового характеру, які покладаються на всіх учасників цивільних правовідносин. Прикладом таких обов'язків є обов'язок дотримуватися цивільного законодавства і норм моральності, здійснювати суб'єктивні цивільні права відповідно до їх соціального призначення [100, с. 79].

Тим не менш, зазвичай заборони встановлюються саме державою для забезпечення цих інтересів, у той час як обов'язок утриматись від вчинення певної дії стосується конкретно-визначеної особи, яка виступає учасником цивільних правовідносин [100, с. 79].

Так, для відмежування обов'язків, змістом яких є заборони, від пасивних обов'язків утриматись від вчинення певних дій необхідно зважати на їх правову природу та деякі особливості [96, с. 49].

Заборони породжують обов'язки одного суб'єкта цивільного правовідносини перед іншим: заборону односторонньої відмови від виконання договору, переведення боргу без згоди кредитора і їм подібні [12].

Як слушно зауважив у своїй дисертаційній роботі радянський учений-цивіліст В.С. Єм, «обов'язки, які породжені заборонами, по своїй правовій природі встановлюють юридичну неможливість вчинення діянь, якими може бути завдано шкоди інтересам держави, суспільства, або конкретної фізичної особи. Заборони виступають як владний імператив, який вказує на недопустимість об'єктивно-можливого, суспільно шкідливого діяння(поведінки) зі сторони зобов'язаної особи» [96, 49].

Саме ця юридична неможливість учинення суспільно шкідливого діяння з боку зобов'язаної особи встановлюється за певною метою, а саме для забезпечення сталого правового порядку [96, с. 49].

Важко не погодитися з думкою О.А. Шемчук, відповідно до якої заборони передбачають бездіяльність, метою якої є підтримання правопорядку, а міра необхідної поведінки, яка складає суб'єктивний цивільний обов'язок, реалізується на вільний розсуд зобов'язаною особою

для забезпечення інтересів управомоченої особи шляхом виконання активних чи пасивних дій [10, с. 146]. Так, для заборон притаманний імперативний характер, який полягає у встановленні з боку держави обов'язку неприпустимості вчинення різного роду діянь зі сторони зобов'язаних осіб, а також їм притаманна розповсюдженість на широке коло осіб. Аналіз змісту диспозиції ч. 2 ст. 288 ЦК України дає змогу зробити висновок про те, що учасникам цивільних правовідносин забороняється вчинення дій, які полягають у здійсненні в будь-якій формі фізичного чи психічного тиску на фізичну особу та інші, передбачені цією нормою дії, спрямовані на порушення права на свободу [3]. У свою чергу, суб'єктивний цивільний обов'язок виступає мірою необхідної поведінки, яка може визначатися як умовами договору, так і правовою нормою та іншими юридичними фактами, такими як делікти та судові акти, оскільки суб'єктивний цивільний обов'язок може виступати елементом як публічно-правових, так і приватноправових відносин. Тобто, суб'єктивний цивільний обов'язок, у першу чергу, характеризується волевиявленням сторін та може стосуватися конкретної особи і мати індивідуальний характер [100, с. 79].

Також, підтримуючи зазначену вище думку, можна констатувати, що для регулювання учасниками приватноправових відносин використовується саме цивільний обов'язок пасивного типу, а не категорична заборона, яким суб'єкти цих правовідносин встановлюють обов'язок один перед іншим в утриманні від певних дій, тобто, основою регулювання їх відносин є волевиявлення, а не категоричний імператив. Крім того, порівнюючи категорію «заборони» із категорією «цивільний обов'язок», можна зазначити, що заборона за своєю сутністю передбачає повну бездіяльність, у той час, як цивільний обов'язок передбачає, крім утримання від вчинення певних дій, здійснення активної поведінки зобов'язаною особою [96, с. 49].

Таким чином, враховуючи наведені наукові позиції, можна зробити висновок про те, що категорію «заборона», не зважаючи на тісний зв'язок із категорією «суб'єктивний цивільний обов'язок», не слід ототожнювати або

розглядати як частину і ціле. На нашу думку, досліджувані категорії мають різний характер та різну правову природу і виступають самостійними засобами регулювання цивільно-правових відносин, а тому повинні розглядатись окремо одна від одної, тобто самостійно.

Принципами цивільного права є основні засади, на підставі яких здійснюється регулювання цивільно-правових відносин. Однак, серед цивільних обов'язків пасивного типу можуть виокремлюватися такі обов'язки, що мають загальний характер і містять за своїм характером певні вимоги до виконання інших цивільних обов'язків та заборони, що дає підстави обмірковувати тотожність між принципами та заборонами.

З приводу такої співвідношення варто зазначити, що принципи цивільного права, як правило, стосуються цивільного права у цілому, кожної норми та абсолютно всіх правовідносин, які цими нормами регулюються, у той час як заборони за своїм характером можуть стосуватися не лише галузі у цілому, а й конкретних її інститутів, що також підтверджує сумнівність тотожності між принципами та заборонами, які складають цивільні обов'язки.

Чи є безапеляційним твердження про те, що зміст цивільних правовідносин мають складати як суб'єктивні цивільні права, так і суб'єктивний цивільний обов'язок у своїй єдності. Тобто, чи дійсно зміст цивільного правовідношення обов'язково складають як цивільні права та цивільні обов'язки, або можливе існування одного такого зазначеного елемента без іншого?

За науковою думкою О.С. Іоффе, саме обов'язок відіграє вирішальну роль у правовідносинах, оскільки він виступає юридичним засобом забезпечення необхідної поведінки її носія та обумовлює можливість здійснення своїх прав управомоченою особою [22, с. 91].

За науковою точкою зору О.Л. Невзгодіної та О.В. Образцової, «скільки би не здійснювала своє право вимоги управомоченої особи, воно не

буде реалізовано до тих пір, поки зобов'язана особа не виконає відповідних цивільних обов'язків» [85, с. 70].

Проте, змістовним є твердження про те, що при співвідношенні суб'єктивного цивільного права та суб'єктивного цивільного обов'язку мають бути враховані так звані секундарні права, характерною рисою яких є можливість особи створити, змінити, припинити цивільні правовідносини завдяки одностороннім діям [10, с. 108].

Про наявність секундарних прав слушно зауважив М. М. Агарков, відповідно до твердження якого, здійснення певної юридичної дії не завжди породжує юридичний обов'язок на вчинення дії або від її утримання, але певною мірою зв'язує її можливістю здійснення таких дій [32, с. 18].

Саме цим формулюється класичне розуміння секундарного права як відповідної юридичної можливості, яке і лягло в основу визначення поняття цієї категорії. Так, за науковою думкою П.О. Гринько, під поняттям секундарного права слід розуміти «потенційне суб'єктивне цивільне право в одних випадках та правову можливість, яка входить до складу суб'єктивного цивільного права особи і полягає у здійсненні односторонніх дій, наслідком яких є зміна або припинення суб'єктивного цивільного права, з метою задоволення охоронюваних законом інтересів особи [89, с. 139].

Пропонуємо розглянути приклад секундарних прав та відповідних кореспондуючих пов'язаностей (зв'язаностей) у цивільному праві. Звернемося до ч. 1 ст. 1015 ЦК України, згідно з якою за згодою комітента комісіонер має право укласти договір субкомісії з третьою особою (субкомісіонером), залишаючись відповідальним за дії субкомісіонера комітентом. Далі, частина 2 ст. 1015 ЦК України встановлює, що у разі випадку виникнення виняткових випадків, якщо цього вимагають інтереси комітента, комісіонер має право укласти договір субкомісії без згоди комітента. [3]. При тому, що сам комітент без згоди комісіонера вступати у відносини з субкомісіонером не має права. Аналізуючи зміст зазначеної правової норми можна зробити висновок про те, що у першому випадку таку

згоду комітента може бути досягнуто сторонами вже при укладені основного договору комісії, у другому випадку встановлення згоди взагалі не потребується, а необхідні лише інтереси комітента та певний юридичний факт. Тим самим, ці два випадки підкреслюють можливість існування у цивільних правовідносинах секундарних прав без породження кореспондуючих цивільних обов'язків. Тобто, у даному випадку можливості здійснення певної поведінки, відповідає не суб'єктивний цивільний обов'язок, а пов'язаність з боку іншої сторони правовідношення.

Саме ця пов'язаність полягає у тому, що інший учасник цивільних правовідносин, протилежний носію секундарного права, не має передбаченого обов'язку перед другим, а лише повинен зазнавати правових наслідків від волевиявлення, наділеного секундарним правом учасника правовідносин. Так, наслідки мають місце незалежно від здійснення будь-яких форм поведінки суб'єктом.

Аналізуючи наведене слухним є твердження О. А. Шемчук, згідно з яким у цивільних правовідносинах «корелятом суб'єктивного права може бути не лише суб'єктивний обов'язок, а й стан зв'язаності, який полягає у зазнаванні наслідків від дій носія секундарного права», тим самим, роблячи висновок про те, що відсутній зв'язок єдності протилежних «полюсів» у абсолютно всіх цивільних правовідносинах, а тому зведення єдності суб'єктивного цивільного права та суб'єктивного цивільного обов'язку до принципу цивільного права є неможливим [10, с. 110].

Розвиваючи цю думку, можемо зазначити, що зміст цивільного правовідношення припускає лише існування права без обов'язку і не навпаки. Зважаючи на це, вважаємо, що єдність та взаємозалежність суб'єктивних цивільних прав та суб'єктивних цивільних обов'язків є загальним правилом складових елементів змісту цивільних правовідносин, яка зустрічається в них найчастіше, проте цю взаємообумовленість не слід вважати аксіомою, а тим більше відносити до засад цивільного права.

Також, аналізуючи співвідношення суб'єктивного цивільного права з суб'єктивним цивільним обов'язком, у межах змісту цивільного правовідношення було б нелогічним оминати таку супутну цивільному праву категорію як законний інтерес, а саме у її співвідношенні з суб'єктивним цивільним обов'язком. У цьому ракурсі необхідно здійснити уточнення, про який саме інтерес йдеться, адже законні інтереси можуть бути як об'єктивними так і суб'єктивними. З цього приводу Є.О. Харитонов зазначав, що «поняття «інтерес» у концепції вітчизняного цивільного законодавства розглядається як категорія суб'єктивна, а не об'єктивна. Свою позицію він аргументував тим, що аналіз норм цивільного законодавства свідчить, що саме таке явище як інтерес розуміється як суб'єктивна категорія [17, с. 129–130]. Дійсно, важко не погодитися з тим, що, в першу чергу, законний інтерес в цивільних правовідносинах спрямовується на задоволення прагнень і бажань їх учасників, а тому і має суб'єктивний характер.

Законний інтерес, як і суб'єктивне цивільне право, є також дозволеною поведінкою, але без певних встановлених меж для здійснення такої поведінки. Крім того, особа, наділена законним інтересом, не має права вимагати від конкретної зобов'язаної особи вчинити необхідні дії.

Слушним є твердження, відповідно якого законному інтересу як правовій можливості відповідає юридичний обов'язок лише загального характеру, тому що суб'єктивному обов'язку протистоїть суб'єктивне право іншої особи. Саме через здійснення суб'єктивного цивільного права реалізується законний інтерес певного учасника правовідносин і у випадку реалізації законного інтересу через здійснення цивільного права у цивільних правовідносинах виникає конкретний контрагент, який зобов'язаний до певної поведінки, яка б відповідала вимозі уповноваженої особи [10, с. 114–115].

Таким чином, досліджуючи співвідношення законного інтересу і суб'єктивного цивільного обов'язку, можна зробити висновок про те, що між зазначеними категоріями відсутній кореспондуючий зв'язок, подібний до

співвідношення суб'єктивного цивільного права із суб'єктивним цивільним обов'язком, оскільки дійсно, погоджуючись з Є.О. Харитоновим, законний інтерес впливає саме з об'єктивного права, але варто зауважити, що законний інтерес та суб'єктивне цивільне право у цивільному правовідношенні є взаємопов'язаними категоріями і через здійснення суб'єктивного права, як було зазначено, реалізується законний інтерес суб'єкта. Тому пропонується у межах змісту цивільного правовідношення співвідносити законний інтерес саме з обов'язками-принципами, які мають також загальний характер і забезпечують законну реалізацію цивільних прав та цивільних обов'язків і тим самим гарантують кожному учаснику задоволення свого законного інтересу.

І.Р. Юрчак вважає, що основні обов'язки в правовому статусі особи виконують гарантуючу (забезпечувальну) функцію, оскільки права одних осіб, не підкріплені обов'язками інших, реалізовані бути не можуть [107, с. 66]. Цілком можна погодитися з таким твердженням, оскільки дійсно, корелятивний зв'язок суб'єктивних прав та обов'язків забезпечує реалізацію прав особи. Якщо охоронюваний законом інтерес порушено, то може наставати цивільно-правова відповідальність, як і у випадку порушення суб'єктивного цивільного права.

Також І.Р. Юрчак доходить висновку про те, що основні обов'язки в правовому статусі особи виконують і обмежувальну функцію. Обмежувальна функція обов'язків полягає в тому, що вони на правовому рівні встановлюють межі свободи людини, межі здійснення нею своїх прав і свобод [107, с. 43–44]. На нашу думку, таке твердження може застосовуватися до обов'язків, що встановлені у публічному праві, оскільки у приватному праві основним регулятором в якому є цивільно-правовий договір, обов'язки не обмежують правовий статус особи: під час укладення договору особа добровільно приймає на себе обов'язки, встановлення яких є результатом домовленості сторін. Хоча у цьому сенсі можна припустити, що, встановлюючи обов'язки у договорі, боржник добровільно себе обмежує на

користь кредитора. Така точка зору відповідала б концепції Ф.К. Савіньї про зобов'язання як обмеження волі особи.

Вважаємо, що суміжною категорією із суб'єктивним цивільним обов'язком є тягар утримання речі, який, за загальним правилом, покладається на власника. Так, частина 4 ст. 319 ЦК України проголошує: «Власність зобов'язує», що повторює положення ст. 13 Конституції України. Це положення, на нашу думку, конкретизується у ст. 322 ЦК України, в якій встановлено, що власник зобов'язаний утримувати майно, що йому належить, якщо інше не встановлено договором або законом. Під утриманням майна можна розуміти, зокрема, ремонт речі, її охорону, підтримання у належному стані, сплату податків тощо. У чому може проявлятися тягар утримання, залежить перш за все від характеру самої речі: так, якщо, наприклад, це нерухомість, то власник повинен проводити капітальний ремонт, якщо це земельна ділянка – сплачувати земельний податок, використовувати її відповідно до цільового призначення, якщо це квартира – сплачувати комунальні платежі, якщо це тварина – годувати та лікувати її, якщо це транспортний засіб – проводити технічний огляд, застрахувати тощо. Л.В. Кузнецова вказує, що юридичному змісту поняття «тягар» відповідає англійське «burden», що означає одночасно і обов'язок (burden of contract (тягар договору як обов'язок його виконання), так і tax burden (податковий тягар) тощо [108, с. 14]. Вказана авторка розуміє під тягарем утримання майна цивільно-правовий обов'язок суб'єкта права здійснювати певні дії (так само утримуватися від здійснення деяких дій), а також нести втрати, обумовлені та пов'язані з володінням майном, користуванням або у деяких випадках з можливістю розпоряджання ним [108, с. 14]. З таким твердженням цілком можна погодитись.

Отже, тягар утримання можна вважати різновидом цивільно-правового обов'язку, що використовується у речових правовідносинах, передусім у правовідносинах власності. Але з цього приводу слід одразу ж зауважити, що тягар утримання речі, як правило, складає не один обов'язок, а їх сукупність,

оскільки утримання речі передбачає досить широкий спектр дій (ремонт, охорона, підтримання у належному стані тощо). Тому тягар утримання речі слід перш за все вважати «складним» цивільним обов'язком, який охоплює сукупність дій, метою якої є збереження речі у придатному для її використання стані. Крім того, тягар утримання речі може покладатися не лише на власника речі, а й на особу, яка на відповідній правовій підставі володіє річчю. Такою правовою підставою у більшості випадків і буде договір. У такому випадку цивільний обов'язок з утримання речі, переданої у володіння, буде елементом змісту договірних зобов'язальних правовідносин.

Мова йде перш за все про такі норми ЦК України: покладення на наймача речі обов'язку щодо її поточного ремонту (ч. 1 ст. 776 ЦК України), покладення на користувача за договором позики нести витрати з підтримання речі, яку він отримав у користування, у належному стані (ч. 1 ст. 833 ЦК України), покладення на підрядника обов'язку вживати всіх заходів із збереження майна, переданого йому замовником (ст. 841 ЦК України), покладення на зберігача обов'язку вжиття усіх заходів щодо забезпечення збереження речі (ч. 1 ст. 942), обов'язок комісіонера зберігати майно комітента (ст. 1021 ЦК України) тощо.

Тобто, усі перераховані вище суб'єкти зобов'язальних правовідносин отримавши правовий титул володіння – уклавши відповідний договір – прийняли від власника або іншої особи, яка володіє річчю на відповідній правовій підставі, тягар утримання речі. Зміст складу обов'язків, що складаються цей тягар утримання, залежить від специфіки правовідносин сторін укладеного договору. Але цей обов'язок щодо утримання речі (тягар утримання), який був заснований на речовому праві власності, з укладенням договору і переходу цього обов'язку з утримання до боржника стає договірним зобов'язальним обов'язком, оскільки відповідальність за його порушення має договірний характер.

Отже, маємо внаслідок укладення договору, який встановлює титул володіння річчю для боржника, трансформацію «складного» обов'язку

власника з тримання майна у зобов'язальний договірний обов'язок боржника. При цьому після закінчення строку користування, зберігання речі, тощо, коли вона повертається власнику, обов'язок щодо утримання речі, який засновується на праві власності, відновлюється у повному обсязі.

То ж можна провести паралель із відновленням правомочностей власника після зняття обтяжень речі (застави, сервітуту тощо), що характеризується у цивілістичній літературі як «еластичність права власності», та відновленням обов'язку власника з утримання речі після її повернення володільцем за договором.

Таким чином, еластичність права власності виявляється не лише у відновленні правомочностей власника, а й у відновленні його обов'язків з утримання речі.

Таке зіставлення не можна провести з ризиком власника щодо випадкової загибелі чи випадкового пошкодження речі, оскільки, за загальним правилом, внаслідок укладення договору вказаний ризик не переходить до боржника (так, у договорі найму ризик випадкової загибелі чи випадкового пошкодження речі не покладається на наймача: цей ризик переходить до наймача лише у випадку прострочення повернення речі – ст. 772 ЦК України). Крім того, ризик власника не можна зіставити з обов'язком (тягарем) щодо утримання речі, оскільки ризик передбачає у цьому випадку покладення на власника неминучих втрат від випадкової загибелі чи випадкового пошкодження речі.

Для встановлення місця суб'єктивного цивільного обов'язку в структурі цивільного правовідношення, крім дослідження взаємозв'язків з суміжними категоріями та елементами змісту правовідношення, необхідним є визначення характеру зв'язку при співвідношенні цивільного обов'язку з іншими елементами правовідносин такими, як його об'єкт та суб'єкт.

Пропонуємо спершу зупинитися на співвідношенні об'єкта цивільного правовідношення з суб'єктивним цивільним обов'язком. Так, за науковою точкою зору вітчизняного цивіліста Р.О. Стефанчука, під об'єктом

цивільного правовідношення необхідно розуміти певні матеріальні та нематеріальні блага, з приводу яких виникають ці правовідносини у суб'єктів та сам процес створення цих благ. Основним критерієм, який міг би розрізняти об'єкт цивільних правовідносин від інших, на думку науковця, є оборотоздатність матеріального чи нематеріального блага, тобто певна можливість вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва, спадкування або іншим законним чином, конкретизує науковець [40].

Так, наявність певного об'єкта в цивільних правовідносинах може створювати цивільні обов'язки різного характеру. Зі змісту ч. 1 ст. 96 Земельного кодексу України (далі – ЗК України) можна зауважити, що у випадку виникнення правовідносин із приводу користування певною категорією земель, то у землекористувача виникає ціла низка обов'язків при землекористуванні. Наведемо у якості прикладу пункт а) зазначеної правової норми, згідно з яким у землекористувача виникає обов'язок забезпечувати використання землі за цільовим призначенням та за свій рахунок приводити її у попередній стан у випадку незаконної зміни її рельєфу, за винятком випадків незаконної зміни рельєфу не власником такої земельної ділянки [4].

Крім того, вказана правова норма ч. 2 ст. 96 ЗК України встановлює, що законом можуть бути встановлені інші обов'язки землекористувачів [4].

Отже, зі змісту наведеного варто підкреслити те, що у певних цивільних правовідносинах завдяки об'єкту здійснюється вплив на характер суб'єктивного цивільного обов'язку, тобто зв'язок, який виникає між зазначеними елементами цивільного правовідношення характеризується тим, що наявність конкретного об'єкта призводить до виникнення чи зміни необхідної поведінки, оскільки об'єкт у цьому випадку відіграє визначну роль.

Суб'єктами цивільних правовідносин виступають фізичні та юридичні особи, проте залежно від характеру цих осіб можуть змінюватися або виникати інші цивільні обов'язки. Мова йде саме про суб'єкта, який є

зобов'язаною стороною у цивільному правовідношенні. Так, пропонуємо звернути увагу на ч. 4 ст. 97 ЗК України, згідно з якою підприємства, установи та організації, які проводять розвідувальні роботи, зобов'язані відшкодовувати власникам землі та землекористувачам усі збитки, в тому числі неoderжані доходи, а також за свій рахунок приводити займані земельні ділянки у попередній стан [4]. Тобто, у цьому випадку таким суб'єктом, який перебуває у тісному зв'язку з суб'єктивним цивільним обов'язком є підприємства, установи, організації які проводять розвідувальні роботи.

У дослідженні цієї теми слушною є точка зору О.А. Шемчука, згідно якої суб'єктивний цивільний обов'язок, об'єкти правовідносин та їх суб'єкти у своєму змісті поєднанні функціональним зв'язком, в якому зміна одного явища супроводжується зміною іншого [10, с. 121].

Таким чином, підсумовуючи зазначеному вище на основі дослідження взаємозв'язків і співвідношення елементів цивільного правовідношення з суб'єктивним цивільним обов'язком, можна зробити висновок про те, що ці елементи характеризуються тісним зв'язком між собою та низкою особливостей. У свою чергу, при співвідношенні в середині змісту цивільних правовідносин, суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки становлять між собою кореспондуючий зв'язок, який є загальним правилом для більшості цивільних правовідносин, проте не є загальнообов'язковим для цивільного права, зважаючи на досліджувані особливості співвідношення та зв'язок, який існує між суб'єктивним цивільним правом та суб'єктивним цивільним обов'язком.

Висновки до Розділу 1

Аналіз основних існуючих підходів до визначення поняття суб'єктивного цивільного обов'язку дає підстави стверджувати, що поняття суб'єктивного цивільного права повинне містити в собі можливі регулюючі властивості, такі як норма законодавства, умови договору та інші юридичні факти, такі як делікти та судові акти, незалежно від типу цивільних правовідносин, що склалися між учасниками.

Елементи змісту цивільного правовідношення характеризуються не лише кореспондуючим зв'язком, при тому що відсутність такого елемента змісту цивільних правовідносин як суб'єктивний цивільний обов'язок не призводить до руйнування самих правовідносин між їх учасниками та встановлено, що, виходячи з їхньої «полярності», цим категоріям притаманний зв'язок, відповідно до якого одне явище породжує інше.

При розмежуванні суб'єктивного цивільного обов'язку пасивного типу з категорією «заборона», що міститься у нормах цивільного права, пропонується виходити з того, що заборони мають імперативний характер, який полягає у встановленні з боку держави обов'язку неприпустимості вчинення різного роду діянь зобов'язаною особою та розповсюдженість на широке коло осіб у той час як пасивний цивільний обов'язок може стосуватися лише конкретної особи і мати індивідуальний характер, який полягає у реальному волевиявленні сторін щодо регулювання їхньої поведінки. Дослідження класифікаційних видів сприяє визначенню єдиного підходу до розуміння критеріїв та характерних ознак суб'єктивних цивільних обов'язків під час проведення їх класифікації.

Дослідження підходів до конструкції змісту суб'єктивного цивільного обов'язку дає можливість більш детально охарактеризувати структурні елементи суб'єктивного цивільного обов'язку задля формулювання єдиного наукового підходу розуміння правової природи суб'єктивного цивільного обов'язку та уникнення розбіжностей у правозастосовній практиці.

Аналіз співвідношення суб'єктивного цивільного права з суб'єктивним цивільним обов'язком у змісті цивільних правовідносин показав, що, по-перше, здійснення суб'єктивного цивільного права може призводити до виникнення не одного, а декількох кореспондуючих цивільних обов'язків, по-друге, єдність цих двох категорій не є аксіомою, оскільки при наявності у правовідносинах секундарного права кореспондуючий суб'єктивний цивільний обов'язок не виникає, а має місце лише зв'язаність з боку іншого учасника цивільних правовідносин.

Обов'язками забезпечуються також охоронювані законом інтереси, які реалізуються через обов'язки загального типу – не порушувати охоронювані законом інтереси. Тобто охоронювані законом інтереси гарантуються через охоронні відносини, в яких виконуються суб'єктивні цивільні обов'язки пасивного типу – утримання зобов'язаної особи від порушення інтересу уповноваженої. Інтерес кредитора у зобов'язанні формує обов'язок боржника, визначає його зміст та обсяг.

В абсолютних правовідносинах суб'єктивному цивільному праву уповноваженої особи протистоїть пасивний обов'язок загального типу – не порушувати певне абсолютне право. При цьому коло суб'єктів такого пасивного обов'язку необмежене: будь-який суб'єкт цивільних правовідносин повинен не порушувати абсолютне суб'єктивне право уповноваженої особи.

Обов'язок щодо утримання речі (тягар утримання), який був заснований на речовому праві власності, з укладенням договору і переходу цього обов'язку з утримання до боржника стає договірним зобов'язальним обов'язком, оскільки відповідальність за його порушення має договірний характер.

Результати дослідження, що викладені у Розділі I, відображено у наступних публікаціях автора: [94, с. 431–433]; [95, с. 73–75]; [96, с. 47–51]; [99, с. 76–80]; [100, с. 77–81].

РОЗДІЛ 2

Специфіка та динаміка суб'єктивного цивільного обов'язку у зобов'язальному правовідношенні

2.1 Особливості суб'єктивного цивільного обов'язку у зобов'язальному правовідношенні

Питання щодо правової природи суб'єктивного цивільного обов'язку у зобов'язальному правовідношенні нерозривно пов'язане з поняттям «зобов'язання». Досить часто на практиці ці поняття змішують одне з одним, замінюють, що є неприпустимим. Так, замість «боржник не виконав усіх своїх обов'язків» висловлюють «боржник не виконав усіх своїх зобов'язань». Але ж це є грубою юридичною помилкою, оскільки зобов'язання є цивільним правовідношенням, а суб'єктивний цивільний обов'язок – одним з елементів його змісту.

Крім того, не всі суб'єктивні цивільні обов'язки існують у межах зобов'язального правовідношення: суб'єктивний цивільний обов'язок може бути елементом речових, корпоративних та інших цивільних правовідносин.

Тому варто визначити специфіку суб'єктивного цивільного обов'язку саме як елементу змісту зобов'язального правовідношення. Зробити це можна лише через визначення правової природи зобов'язання.

Теоретичну розробку поняття зобов'язання почали ще за часів німецької історичної школи права. Дозволимо собі навіть висунути гіпотезу, що загальнотеоретична категорія «правовідношення» виникла через з'ясування правової природи зобов'язання. Так, засновник цієї школи – Ф.К. фон Савіньї визначає зобов'язання як панування над чужою особою, але не над усією особою (інакше воно б призводило до знищення особистості), а лише над поодинокими її діями, які можна уявити як виділені з волі цієї особи та підпорядковані нашій волі [119, с. 5].

Ф. К. фон Савіньї так зіставляє право та обов'язок у зобов'язанні: право називається *jus*, а обов'язок – *obligatio*. Таким чином, праву кредитора відповідає обов'язок боржника, так само як праву власника – обов'язок усіх інших людей не порушувати його права [119, с. 11]. Тобто, Ф. К. фон Савіньї зміст зобов'язального правовідношення конструював за аналогією з речовим правом власності.

Отже, можна стверджувати, що у зобов'язанні обов'язку боржника завжди протистоїть право кредитора, а якщо зобов'язання є взаємними (яких є переважна більшість), то кожна зі сторін зобов'язання має обов'язки, яким відповідають права іншої сторони. ЦК України у цьому сенсі вживає категорію «зустрічності». Так, стаття 538 ЦК України має назву «Зустрічне виконання зобов'язань». Відповідно до ч. 3 зазначеної статті невиконання однією зі сторін у зобов'язанні свого обов'язку у випадку підстав передбачати, що вона так і не виконає належним чином (у встановлений строк чи не у повному обсязі) свій обов'язок, інша сторона може призупинити виконання свого обов'язку або відмовитися від його виконання частково або у повному обсязі. Тобто для більшості обов'язків у зобов'язанні є характерною «зустрічність» (або «взаємність» чи «синалагматичність»).

Зовсім іншими є обов'язки у речових правовідносинах. Так, наприклад, обов'язок власника утримувати річ (тягар утримання) не кореспондується з правом якоїсь певної особи. Цей обов'язок передбачає здійснення дій, що забезпечують збереження речі в цілому (здійснювати ремонт, проводити техогляд, сплачувати комунальні платежі, податки). Можна навіть висунути гіпотезу, що обов'язок власника щодо утримання речі належить саме до речі, а не до особи, тобто це «речовий обов'язок», а не особистий.

З іншого боку, обов'язок не порушувати право власності стосується також не певної особи, а необмеженої кількості осіб, які потенційно можуть право власності порушити. Особу порушника права власності наперед не визначено, а тому й такий обов'язок не є персоніфікованим. Звідси походить відомий ще римському приватному праву поділ позовів на речові та особисті.

Крім того, у зобов'язанні кредитор щодо виконання обов'язку боржника має право вимоги, яке є оборотоздатним. Як вже було вказано, таке право вимоги може бути предметом застави, його можна відступити іншому кредитору за договором цесії тощо.

Оборотоздатність права вимоги впливає з майнового характеру цього права. Як стверджує Н.Ю. Голубєва, наявність цієї ознаки припускає здатність майнових прав відокремлюватися від свого носія, що дозволяє цим об'єктам вільно функціонувати у цивільному обороті. За словами автора, оборотоздатність майнових прав стає можливою, оскільки відчуження об'єкта цивільних прав полягає в його передачі іншій особі з наміром передати і права розпоряджання ним [111, с. 480].

Зовсім іншими є речові обов'язки: ані обов'язок власника щодо утримання речі, ані обов'язок інших осіб утримуватися від порушення права власності не є оборотоздатними. У першому випадку, тому що обов'язок щодо утримання тісно пов'язаний з особою власника, у другому – оскільки обов'язок щодо непорушення права власності є неперсоніфікованим, а тому не може переходити від однієї особи до іншої. Так само у сервітутних правовідносинах обов'язок власника слугуючої речі не перешкоджати сурвітуарію здійснювати користування не може бути переданий іншій особі. Вказаний обов'язок перейде лише у випадку переходу права власності на слугуючу нерухомість до іншої особи, тобто перехід обов'язку пов'язується з переходом речового права зобов'язаної особи на слугуючу нерухомість, а сам по собі обов'язок власника слугуючої речі не може бути об'єктом цивільно-правових правочинів.

Це саме можна стверджувати щодо обов'язків у правовідносинах інтелектуальної власності: обов'язок не порушувати виключне майнове право (автора, правоволодільця, винахідника, власника свідоцтва на знак для товарів та послуг) не є персоніфікованим, а тому не має ознаки оборотоздатності. Справедливим таке твердження буде й щодо обов'язків не порушувати немайнові права інтелектуальної власності: обов'язок не

привласнювати авторство чужого твору не може бути переданим іншій особі, оскільки автору як уповноваженій особі, яка є носієм авторського права, протистоїть необмежене коло зобов'язаних осіб це авторське право не порушувати.

Звичайно, оборотоздатність стосується прав вимоги щодо виконання обов'язків майнового характеру, які мають грошовий еквівалент. Обов'язки, що пов'язані з особистістю боржника не є оборотоздатними, не можуть бути об'єктами цивільно-правових правочинів, так само як і не можуть успадковуватися чи переходити у порядку правонаступництва.

У цивільному праві Німеччини навіть є класифікація суб'єктивних цивільних обов'язків за можливістю переходу обов'язків від одного кредитора до іншого. За цим критерієм німецьке право поділяє всі обов'язки на такі, що можна передати, та такі, що передачі не підлягають. Так, якщо третя особи може так само добре виконати обов'язок боржника за договором, як і сам боржник, та якщо немає необхідності у виконанні цього обов'язку боржником особисто, а його виконання є таким, що може передаватися («vertretbar»), то його виконання у судовому порядку повинно відбуватися таким і лише таким чином, що суд наділить кредитора за його клопотанням правом доручити виконання договірною зобов'язання третьою особою за рахунок боржника (§ 887 ZPO). Таким, що передається, є виконання, яке не потребує особливих здібностей, внаслідок чого воно може бути здійснено третіми особами [118, с. 475]. Вимога кредитора, яка підлягає виконанню особисто боржником є такою, що не передається («unvertretbar»). У цьому випадку Цивільний процесуальний кодекс Німеччини (§ 888) передбачає застосування грошових або кримінальних санкцій до боржника, щоб спонукати його до виконання свого обов'язку перед кредитором. Зазначені примусові заходи можуть застосовуватися лише тоді, коли виконання, яке не може передаватися, залежить виключно від волі боржника [118, с. 476]. Такі обов'язки, які не можна передати, пов'язані, як правило, з наукою та творчістю. Так, не залежить від волі боржника, якщо композитор не може

створити музичний твір, або науковець – написати наукову статтю. Це також стосується сфери сімейних відносин: так, не може один із подружжя примусити іншого до створення нормальних сімейних відносин.

Обов'язки, які мають майновий характер, не пов'язані з особистістю боржника, співвідносяться з такою категорією зобов'язального права як «борг». Так, Р. Сават'є вказував, що зобов'язання іноді називають боргом. Але, на думку правознавця, це стосується лише випадків, коли предметом зобов'язання є передача грошей [120, с. 36]. У попередньому розділі вже було проведено розмежування між категоріями «суб'єктивний цивільний обов'язок» та «борг». Але, розглядаючи специфіку обов'язків у зобов'язальному правовідношенні слід зазначити, що поняття «борг» є їхньою характерною ознакою. Так, можна цілком впевнено стверджувати, що категорія боргу властива лише обов'язкам у зобов'язальному праві.

Так, ті суб'єктивні цивільні обов'язки, які мають грошовий еквівалент (майнові та не пов'язані з особистістю боржника), можуть вважатися боргами. Але одразу ж зауважимо, що це не може стосуватись обов'язків, лише встановлених у договорі, строк виконання яких ще не настав.

Цивільне законодавство іноді замінює поняття обов'язку поняттям боргу. Так, один зі способів припинення зобов'язань, передбачений ст. 605 ЦК України, має назву «прощення боргу». Н.Ю. Голубєва цілком справедливо вважає, що у зазначеній нормі мається на увазі звільнення від обов'язку, а тому термін «борг» вжито у значенні «обов'язок» [111, с. 511].

Так само, ст. 1053 ЦК України, яка передбачає новацію боргу у позикове зобов'язання, встановлює можливість припинити одне зобов'язання (непозикове) та встановити замість нього нове – позикове. У цьому випадку майновий обов'язок боржника припиняється і замінюється на новий – обов'язок позичальника за договором позики. Оскільки поняття боргу стосується лише обов'язку боржника, то в інших правовідносинах (незобов'язальних) обов'язок не можна трансформувати у позикове зобов'язання.

Отже, специфічною рисою обов'язку у зобов'язальних правовідносинах є його можливість до трансформації у позикове зобов'язання.

Н.Ю. Голубєва наводить певний перелік випадків вживання законодавцем поняття «борг» [111, с. 517]. У переважній більшості випадків, наведених автором, поняття «борг» можна замінити на «обов'язок у грошовому еквіваленті». Так, словосполучення «погашати борги», «сплатити борги» означає «виконати обов'язок сплатити грошову суму»; «визнання боргу» означає визнання обов'язку, який виражається у грошовому еквіваленті.

Крім того, як право вимоги щодо виконання обов'язку боржником може переходити від однієї особи до іншої (відступлення права вимоги, цесія), так і обов'язок боржника може бути переведений на іншу особу – переведення боргу, що передбачено ст. 520 ЦК України.

В.В. Надьон у своєму монографічному дослідженні також приходить до висновку, що термін «борг» застосовується у договірних зобов'язаннях щодо боржника, а термін «обов'язок» може застосовуватися в договірних та недоговірних зобов'язаннях, а також не лише відносно боржника, а й щодо кредитора. На думку зазначеного автора, обов'язок – більш широка категорія, яка може бути застосована до всіх правовідносин, а також до всіх учасників цивільних правовідносин. Борг, за словами В.В. Надьон, – більш вузька категорія, яка може бути застосована до певного суб'єкта (боржника), а також до певних видів договірних правовідносин (договір позики, кредитний договір) [110, с. 184].

Таким чином, поняття «борг» притаманне лише певним видам обов'язків і лише у зобов'язальних правовідносинах. Жодним іншим цивільним правовідносинам поняття боргу не властиве.

Ще однією з особливостей суб'єктивного цивільного обов'язку у зобов'язальних правовідношеннях, перш за все у договірних, є його позовний захист. Так, саме до зобов'язальних обов'язків використовується такий

спосіб захисту як позов про присудження до виконання зобов'язання в натурі. Саме таку назву має цей позов, але вважаємо, що потрібно уточнити: це позов – про виконання обов'язку в натурі (наприклад, стягнення грошового боргу). Зобов'язання – є правовідношенням, а тому йдеться саме про виконання обов'язку, який встановлено зобов'язанням (договором). Такий позов дедалі частіше використовується на практиці і безумовно є притаманним захисту зобов'язальних правовідносин.

Досить важливим є питання, до виконання яких обов'язків може застосовуватися цей спосіб захисту. Оскільки вітчизняне цивільне законодавство не дає відповідь на це питання, звернімося до досвіду законодавств інших країн. Загальний огляд таких позовів у зарубіжних правопорядках надає А.Г. Карапетов [121].

Так, у Франції та країнах, де відбулася рецепція Кодексу Наполеона, проводилося чітке розмежування наслідків порушення зобов'язання що-небудь передати (*obligation de donner*) та зобов'язань щось зробити або утриматися від якихось дій (*obligation de faire*). Позов про присудження до виконання зобов'язання в натурі (*execution en nature*) застосовується лише до першого виду зобов'язань. Це стосується насамперед позовів про передання індивідуально визначених речей. У другому виді зобов'язань відповідно до ст. 1142 ЦК Франції невиконання зобов'язання лише надає право на відшкодування збитків [121, с. 13]. К. Цвайгерт та Х. Кетц вказують, що в основі цієї норми покладено ідею, що людина – вільно та відповідально діюча особистість та її не можна примусити проти її волі до певної поведінки силою державної влади [118, с. 477]. Обов'язок з поставки купленого товару вважався обов'язком щось передати, а не обов'язком зробити. Тому покупець, який ставав власником купленої речі, визначеної індивідуальними ознаками, з моменту укладення договору, міг реалізувати своє право вимоги до продавця, доручивши судовому виконавцю відібрати у продавця товари «озброєною рукою» та передати йому їх на підставі наказу про накладення арешту на майно на забезпечення позову. Більш того, відповідно до ст. 1143

та 1144 ЦК Франції суд може наділити кредитора правом на стадії розгляду справи по суті доручити третій особі виконати договірне зобов'язання боржника за рахунок останнього. Звичайно ж така можливість не розповсюджувалася на вимоги особистого характеру [118, с. 477].

У Німеччині є звичайним та розповсюдженим позов про виконання договору в натурі. Причому немає жодної різниці у тому, чи зобов'яже суд своїм рішенням боржника поставити проданий товар, чи звільнити незаконно займану квартиру, чи виконати зобов'язання у сфері мистецтва. Тобто §241 Німецького цивільного уложення встановлює, що кредитор в силу зобов'язальних відносин наділяється правом «вимагати від боржника виконання договору» і це означає, що є можливим також вимагати захисту своїх прав через суд, який може прийняти відповідне рішення, яке спрямоване на виконання договору. Але рішення, яке зобов'язує боржника виконати договір в натурі, може бути прийняте судом лише тоді коли, якщо боржник здатен зробити це. Тому, якщо куплену картину знищено, зафрахтований корабель арештовано органами державної влади, співачка простудилася за декілька днів до початку концерту і лікарі заборонили їй виступати, суд не може прийняти рішення про виконання договору. Навіть право кредитора на відшкодування збитків у цьому випадку є обмеженим [118, с. 477].

В англійському загальному праві позов про виконання в натурі зобов'язання не існував. Крім грошових зобов'язань (для яких застосовувався позов про ціну – *action for the price*) та зобов'язань утриматися від певних дій (які захищалися позовом про заборону дій – *injunction*), всі інші зобов'язання не могли бути предметом вимоги кредитора у суді, а боржник міг відкупитися від виконання, сплативши збитки, завжди та за будь-яких умов [121, с. 16].

Але з розвитком правопорядку права справедливості (*law of equity*) позов про виконання в натурі (*action for specific performance*) у деяких випадках став можливим. На цей час визнається, що суд не повинен виносити

рішення про виконання в натурі: це питання віднесено на розсуд суду. Такого роду рішення суд може ухвалити лише у випадках, коли компенсація збитків не захищає інтереси кредитора у повному обсязі [121, с. 16].

А. Г. Карапетов наводить низку підстав, коли в англійському праві відмовляють у позовах про виконання обов'язку в натурі: процес виконання складно контролювати, виконання має особистий характер, виконання є дуже складним та пов'язане з неадекватними витратами та зусиллями боржника, виконання стало неможливим, договірні умови не дозволяють однозначно та зрозуміло встановити порядок виконання, виконання має безоплатний характер, а також у деяких інших випадках [121, с. 17].

Зробивши побіжний огляд підходів до виконання обов'язків в натурі у праві зарубіжних країн, можна вдатися до аналізу цього способу захисту у вітчизняному цивільному праві. Такий спосіб відповідатиме принципу реального виконання зобов'язання.

Але слід окреслити, які обов'язки підлягають такому способу захисту. Уявляється, що це, насамперед, майнові обов'язки, здебільшого щодо передання речей, виплати грошей, виконання робіт. Для немайнових обов'язків вимога щодо виконання зобов'язання в натурі не є властивою. Але, наприклад, обов'язок орендаря після припинення договору звільнити орендоване приміщення, є договірним обов'язком. Звичайно ж, що такий обов'язок підлягає виконанню саме в натурі. Якщо цей обов'язок не буде виконано, то орендодавець може зазнати майнових втрат. Саме тому ЦК України встановлює майнову відповідальність у випадку невиконання цього обов'язку орендарем: орендодавець може в такому випадку вимагати від орендаря сплати неустойки у подвійному розмірі орендної плати за користування річчю за час прострочення (ч. 2 ст. 785 ЦК України). Тобто законодавець, встановивши такий розмір неустойки, вирішив, що це спонукатиме орендаря до передання речі орендодавцю після припинення дії договору. Але можна уявити ситуацію, коли орендодавцю набагато вигідніше отримати приміщення, щоб здати його в оренду за ціну, що перевищує ту, за

яку орендував попередній орендар, у три чи чотири рази. У той самий час орендар матиме можливість орендувати аналогічне приміщення також за ціну, що значно перевищує орендну плату. У такому випадку орендодавець буде прагнути отримати своє приміщення, а тому стягувати неустойку у подвійному розмірі від орендної плати йому буде не вигідно, тому позов про виконання обов'язку про звільнення орендарем приміщення уявляється єдиним можливим способом захисту (силу застосувати орендодавець не має право, а не допустити орендаря в орендоване приміщення як застосування оперативно-господарської санкції можливе лише у випадку, якщо таку санкцію буде передбачено договором оренди).

Щодо виконання немайнових обов'язків можна лише вказати на їхню невластивість до примусового виконання в натурі. До немайнових договірних зобов'язань належить переважна більшість зобов'язань про надання послуг та усі зобов'язання у сфері авторського права та суміжних прав.

Звичайно ж, наприклад, послуги щодо перевезення можуть бути виконані в натурі, якщо кредитор внаслідок їх невиконання не втратив інтерес до цього. Така дія не має особистого характеру і може бути виконана будь-яким перевізником. Тому кредитор у випадку невиконання перевізником свого обов'язку може укласти договір з іншим перевізником і після його виконання вимагати від першого перевізника компенсації витрат за послуги перевезення, що були отримані внаслідок укладення договору з іншим контрагентом. Але якщо певні види перевезень може виконати лише один перевізник (наприклад, в обумовлений в договорі пункт доставки доставляє лише один перевізник, лише певна авіакомпанія здійснює рейси у певне місто тощо), то кредитору залишається спонукати цього перевізника до виконання обов'язку в натурі.

Виконання в натурі зобов'язань, що належать до науки, літератури, мистецтва взагалі не підлягають примусовому (на підставі судового рішення) виконання в натурі. Звісно, що письменника не можна зобов'язати написати роман, художника – намалювати картину, співака – надати концерт, вченого

– зробити наукове відкриття тощо. Будь-яка спроба примусити до творчості може наштовхнутися на просте посилення про відсутність натхнення. Якщо ж творець усе ж під тиском примусу буде виконувати свій обов’язок, встановлений договором про створення на замовлення твору, то результат творчої діяльності, створений через таке примусове виконання, навряд чи матиме високу культурно-мистецьку чи наукову цінність. Сама специфіка творчої діяльності передбачає вільну натхненну працю, яка не узгоджується жодним чином із виконанням судового рішення внаслідок задоволення позову про виконання обов’язку в натурі.

Це саме стосується обов’язків щодо виконання творів. Не може музикант, вокаліст чи актор виконати твір на виконання судового рішення. Така діяльність, звичайно, може мати місце фактично, але це буде формальне виконання обов’язку, яке не узгоджується з таким родом діяльності. Воля виконавця не може бути під тиском наслідків невиконання, у протилежному випадку здібності та талант не знайдуть свого справжнього виявлення.

Такі міркування призводять до висновку про єдиний можливий спосіб захисту у випадку невиконання договору на замовлення, про створення або виконання твору – відшкодування збитків. Лише грошовий еквівалент може бути критерієм компенсації втрат замовника у випадку невиконання такого роду договорів. Хоча, безперечно, що у більшості випадків замовники творів та виконання мають немайновий інтерес до виконання зобов’язання. Глядачі, які придбали квитки на концерт прагнуть послухати концерт, а не отримати грошовий еквівалент внаслідок скасування концерту. У цих випадках майновий інтерес мають лише організатори – продюсери, видавці тощо. Але якщо хтось замовить намалювати його портрет, то у разі невиконання цього обов’язку художником, втрати замовника важко виразити у грошовому еквіваленті: замовник прагнув отримати саме свій портрет. Тому відшкодування збитків у таких випадках матиме лише компенсаторну функцію.

Такий самий висновок щодо неможливості примусового виконання в натурі можна зробити щодо обов'язків організаційного характеру. Розглянемо це на прикладі обов'язку, який встановлюється попереднім договором: укласти в майбутньому основний договір (по суті, зобов'язання попереднього договору встановлює обов'язок створити інше зобов'язання, що, на наш погляд, є дуже суперечливою конструкцією).

Так, невиконання однією з сторін попереднього договору не надає другій стороні можливість примусити порушника до укладення основного договору – ЦК України передбачає лише можливість у такому випадку вимагати відшкодування збитків (ч. 4 ст. 633 ЦК України). Це цілком логічне рішення законодавця, оскільки якщо б було встановлено можливість у судовому порядку примусити іншу сторону до укладення основного договору, не зрозуміло, яким чином цей обов'язок (виконання судового рішення) можна б було забезпечити. Іншими словами, якщо судовим рішенням буде встановлено обов'язок укласти основний договір, то якими засобами можна було б спонукати до виконання цього обов'язку боржника? Укладення договору є обов'язком немайнового, організаційного характеру, яка не може виконуватися у примусовому порядку. Крім того, примус до укладення договору суперечив би принципу свободи договору (ст. 627 ЦК України).

Однак у Господарському кодексі України це питання вирішено по-іншому: цей кодекс містить норму, яка дозволяє примушувати до укладення основного договору у випадку ухилення від цього однією зі сторін попереднього договору (ч. 3 ст. 182 Господарського кодексу України). Вказану неузгодженість варто усунути із законодавства, тому що неможливо обґрунтувати, чому фізичні особи не мають можливості спонукати у судовому порядку іншу сторону попереднього договору до укладення основного, а суб'єкти підприємницької діяльності – мають таку можливість. Уявляється що вказана норма ч. 3 ст. 182 Господарського кодексу України повинна бути приведена у відповідність до ЦК України.

Таким чином, у зобов'язанні обов'язку боржника завжди протистоїть право кредитора. Обов'язки, що мають майновий характер, є оборотоздатними (на відміну від речових обов'язків). Лише «зобов'язальні» обов'язки можуть захищатися позовами про виконання обов'язку в натурі.

2.2 Підстави виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку у зобов'язальному правовідношенні

Варто одразу ж зазначити, що підстави виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку у зобов'язальному правовідношенні слід розглядати крізь призму підстав виникнення зобов'язань, оскільки з появою зобов'язання виникають права та обов'язки, які складають його зміст.

Так, ще з часів Стародавнього Риму зобов'язання поділяли на договірні та деліктні в залежності від підстав їх виникнення. Отже, спочатку правова думка щодо підстав виникнення зобов'язань ґрунтувалася на дихотомії поділу цих підстав: договір – делікт. Такий поділ підстав виникнення зобов'язань було відображено вже в Інституціях Гая. Але у тому ж римському праві класичного періоду з'являються інші підстави, які не вписувалися у вказану дихотомію, що виявляється у словах Інституцій Гая «*obligationes ex variis causarum figuris*» – «зобов'язання з різних видів підстав». Тобто всі інші види підстав виникнення зобов'язань римський юрист Гай об'єднує в одну окрему групу, не надаючи їй певної назви, вочевидь це можна пояснити різноманітністю таких підстав для тогочасної римської юриспруденції. Пізніше, вже в Інституціях Юстиніана згадуються такі підстави виникнення зобов'язань як квазіконтракти, до яких відносять безпідставне збагачення – «*condictio*» та «ведення чужих справ без доручення» – «*negotiorum gestio*», а також квазіделікти, які об'єднували у собі певні дії, що спричиняли шкоду, але за відсутності вини заподіювача.

Таку класифікацію підстав виникнення зобов'язань можна простежити й у сучасному цивільному праві. Це впливає із загальної класифікації зобов'язань на договірні та позадоговірні, яка відображає структуру розділу III книги V ЦК України. Так, у підрозділі 1 розділі III книги V ЦК України наведено договірні зобов'язання, кожному виду яких присвячено по окремій главі. Підрозділ 2 розділу III книги V ЦК України об'єднує недоговірні зобов'язання, до яких відноситься публічна обіцянка винагороди, здійснення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення, рятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної чи юридичної особи, створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної чи юридичної особи, відшкодування шкоди, набуття, збереження майна без достатньої правової підстави.

Отже, у підрозділі 2 розділу III книги V ЦК України наведено позадоговірні зобов'язання, які з часів римського права об'єднуються під назвами «делікти», «квазіделікти» та «квазіконтракти», тобто усі зобов'язання з відшкодування шкоди є деліктами, до квазіделіктів відноситься створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної чи юридичної особи, а також деякі випадки відшкодування шкоди (наприклад, відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки), до квазіконтрактів слід віднести публічну обіцянку винагороди, здійснення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення, рятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної чи юридичної особи та збереження майна без достатньої правової підстави.

Можна б було стверджувати, що вказаними підставами й обмежуються юридичні факти, на підставі яких виникають зобов'язання, і, відповідно, суб'єктивні цивільні обов'язки. Але у ЦК України ж щодо підстав виникнення зобов'язань (ст. 509 ЦК України) є посилання на загальну норму щодо підстав виникнення цивільних прав та обов'язків, а саме на ст. 11 ЦК України. Вказана норма встановлює відкритий перелік юридичних фактів, на підставі яких виникають цивільні права та обов'язки. Тому підстави

виникнення зобов'язань слід, на наш погляд, аналізувати через передбачений цивільним законодавством перелік юридичних фактів.

Відповідно до загальної теорії держави та права під юридичними фактами необхідно розуміти конкретні життєві обставини (дії та події), з якими норми права пов'язують настання певних правових наслідків – виникнення, зміну або припинення правових відносин. При цьому юридичні факти є життєвими обставинами, які полягають у наявності або відсутності певних явищ матеріального світу, мають конкретний зміст, існують у певному місці та часі, несуть інформацію про стан суспільних відносин, що входять до предмета правового регулювання, мають зовнішній вираз, прямо або опосередковано передбачені нормами права, зафіксовані у встановленій законодавством процесуальній формі, викликають юридичні наслідки, передбачені нормами права та мають механізм встановлення, фіксації та посвідчення [19, с. 346].

Чинне цивільне законодавство України не дає можливості однозначно тлумачити поняття юридичного факту. Однак, якщо дивитись через призму цивільно-правової доктрини, то більш точним поняттям юридичних фактів є таке, де під ними розуміють певні обставини реальної дійсності (факти), з якими цивільне законодавство або договори пов'язують виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та цивільних обов'язків, тобто такі життєві обставини, які впливають на встановлення, на зміну, чи на припинення цивільних правовідносин між конкретними суб'єктами [33, с. 42].

Свого часу В.А. Белов зазначав, що без існування юридичного факту стає неможливим застосування правових норм, а тому певні особи не можуть набути суб'єктивних цивільних прав та суб'єктивних цивільних обов'язків. Крім того, зазначений вище науковець дійшов висновку про те, що юридичні факти – це основна умова виникнення та динаміки приватноправових відносин, а також підстава для виникнення, зміни чи припинення приватноправових відносин [34, с. 131].

Таким чином, значення юридичного факту для цивільних правовідносин полягає не тільки у визначенні моменту у часі, з якого починають наставати правові наслідки, а й взагалі завдяки існуванню юридичного факту відбувається перехід від абстрактного до реального, від об'єктивно закріпленого у нормативно-правовому акті цивільного обов'язку до суб'єктивного цивільного обов'язку.

Розуміння сутності юридичних фактів та їх видів, як підстав виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку, полягає у потребі відмежування однорідних понять у структурі юридичних фактів, оскільки без цього не можливе повне вивчення підстав виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку.

Варто погодитись, також, з думкою В.В. Чубарова, відповідно до якої юридичний факт виконує відносно самостійну роль у механізмі правового регулювання цивільних правовідносин та є незалежним елементом його складу, оскільки, наприклад, повернення кредитору позики є одночасно і реалізацією суб'єктивного цивільного обов'язку боржником так і правоприпиняючим юридичним фактом [86, с. 46].

У статті 11 ЦК України наводиться перелік підстав виникнення цивільних прав та обов'язків.

Доцільним є твердження О.Д. Кутателадзе про те, що «розглядаючи категорію юридичних фактів у цивільному праві України, варто звернути увагу на те, що вони можуть або залежати від волі учасника цивільних відносин, або можуть бути наслідком інших обставин, що не залежать від волі та волевиявлення суб'єкта цивільного права» [78, с. 133].

Так, зі змісту ч. 1 ст. 11 ЦК України можна зрозуміти, що цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки [3].

У свою чергу, вітчизняний науковець В.А. Чернат конкретизує, що цивільні права та цивільні обов'язки виникають із юридичних фактів, тобто з

визначених законом обставин реального життя, внаслідок наявності яких суб'єкти цивільного права стають учасниками цивільних правовідносин [35, с. 163].

Отже, визначальними для виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку є не тільки дії осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, чи дії, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують виникнення цивільних прав та обов'язків, а й юридичні події, внаслідок виникнення яких особа наділяється суб'єктивним цивільним обов'язком, оскільки існування певної об'єктивної життєвої події може породжувати як суб'єктивні цивільні права, так і суб'єктивні цивільні обов'язки [101, с. 211].

Життєвою подією є, наприклад, народження дитини. Також, вважаємо за потрібне зазначити щодо виникнення юридичних подій, поняття яких дає визначення підстав виникнення як таких, що не залежать від волі та свідомості людини. Багато подій, – народження дитини її смерть, пожежа та інші на початку свого виникнення можуть залежати від волі та свідомості людини, проте не будуть вважатися юридичними діями. Крім того, постійний та динамічний розвиток науки і техніки дає все більше можливостей для людини впливати на природні явища та процеси, а тому явища, що не залежать від волі та свідомості людини, знаходяться у динаміці та не залишаються незмінними [19, с. 348].

Відповідно до ч. 1 ст. 180 Сімейного кодексу України (далі – СК України), батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття [5]. Так, обов'язок батьків утримувати своїх дітей виникає з моменту їх народження та зберігається до досягнення дітьми повноліття.

Закон покладає на батьків обов'язок щодо надання утримання своїм неповнолітнім дітям, тобто дітям, які не досягли 18 років. Такий обов'язок не припиняється і в тому випадку, коли діти набувають повну дієздатність до досягнення ними повноліття при укладанні шлюбу у випадку зниження їм шлюбного віку. Лише після досягнення повноліття діти втрачають право на

утримання. Обов'язок утримувати дитину є рівною мірою обов'язком як матері, так і батька, причому, обов'язком особистим, індивідуальним, а не солідарним. Крім того, батьки зобов'язані утримувати свою дитину незалежно від того, одружені вони чи ні (у випадку народження дитини під час фактичних шлюбних відносин), або чи розірвано їх шлюб. Обов'язок по утриманню зберігається і тоді, коли дитина народилася у шлюбі, який пізніше було визнано недійсним, а також і у випадку позбавлення батьківських прав батьків [37, с. 218].

У випадку невиконання батьками обов'язку утримувати неповнолітню дитину добровільно, аліменти можуть стягуватися за рішенням суду. При злісному ухиленні батьків від сплати аліментів вони підлягають притягненню до кримінальної відповідальності.

Таким чином, цей приклад ілюструє, що об'єктивно існуюча життєва обставина у вигляді народження дитини як юридичної події породжує як права, так і обов'язки у суб'єктів правовідносин.

Отже, суб'єктивний цивільний обов'язок може виникати не лише з юридичних дій осіб, як зазначено у ч. 1 ст. 11 ЦК України, а й з юридичних подій, тобто з певних конкретно існуючих у цивільних правовідносинах юридичних фактів.

Важливим елементом при визначенні підстав виникнення цивільних прав та цивільних обов'язків, оскільки наведений перелік підстав є невичерпним, є характерні ознаки юридичного факту.

Так, в основі юридичного факту як підстави виникнення суб'єктивного цивільного права чи суб'єктивного цивільного обов'язку має бути факт, певна життєва та реально існуюча обставина. Тобто, має бути певна дія особи, яка проявляється через поведінку, чи подія, яка знаходиться поза волею людини. Ю.І. Чалий серед ознак юридичного факту також виокремлює обов'язкову пряму чи опосередковану визнаність у правових нормах цивільного законодавства в якості юридичного факту та можливість юридичного факту породжувати юридичні наслідки не цивільно-правового

характеру, тобто інші, відмінні від цивільно-правових, відносини. [33, с. 44]. Дійсно, існує необхідність прямої чи опосередкованої пов'язаності реально існуючого юридичного факту з нормами цивільного законодавства як ознака, пов'язана із тим, що юридичні факти, визначені у ст. 11 ЦК України, призводять до правових наслідків у площині цивільного правовідношення. Проте, наведена зазначеним вище науковцем ознака, що стосується можливості юридичного факту породжувати абсолютно інші, відмінні від цивільно-правового характеру, наслідки, є більш загальною ознакою юридичного факту. Ця ознака стосується юридичного факту більше, ніж категорії теорії держави та права, але не як підстав виникнення цивільних прав та цивільних обов'язків. На нашу думку, третя ознака юридичного факту, як підстави виникнення цивільних прав та цивільних обов'язків, є логічним продовженням попередніх ознак, і полягає саме у можливості породжувати суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки. Також, юридичний факт, як підстава виникнення цивільних прав та цивільних обов'язків може характеризуватися сукупністю, тобто виникнення, зміна чи припинення суб'єктивного цивільного обов'язку може бути породжене як одним юридичним фактом, так і декількома юридичними фактами у своїй сукупності. Ю.І. Чалий зазначає, що сукупність юридичних фактів є юридичним складом, який у свою чергу може бути як простим, так і складним. Складний на відмінно від простого юридичного складу характеризується хронологічною послідовністю та причинно-наслідковим зв'язком між юридичними фактами, що виникли, і які породжують суб'єктивні цивільні права чи суб'єктивні цивільні обов'язки [33, с. 44–45].

Таким чином, наведена характеристика юридичного факту як підстави виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку, дає змогу дійти до висновку, що по-перше, юридичні факти є динамічним явищем, оскільки перебувають під впливом розвитку цивільних правовідносин у цілому. Тобто, розвиток цивільних правовідносин, що супроводжується оновленням законодавчої бази, призводить до виникнення нових чи зміну існуючого

переліку юридичних фактів. По-друге сутністю юридичного стану є зміна існуючого стану в правовідносинах та як наслідок настання певних правових наслідків.

Деякі юридичні факти, внаслідок яких виникають суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки, перераховані у ч. 2 ст. 11 ЦК України, відповідно до якої встановлено, що підставами виникнення цивільних прав та обов'язків, зокрема, є:

- 1) договори та інші правочини;
- 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності;
- 3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;
- 4) інші юридичні факти.

Аналіз зазначених підстав надає можливості дійти до висновку про слушність зауваження В.А. Черната, відповідно до якого перелік підстав виникнення цивільних прав і обов'язків, наведений у ст. 11 ЦК України, є лише орієнтовним і конкретизується вже у відповідних нормах Цивільного кодексу [35, 165]. Важко не погодитися з думкою О.П. Печеного, який стверджує, що «будуючи зазначену норму, законодавець намагався наповнити її найбільш широким змістом, однак навряд чи цей задум було реалізовано повною мірою» [79, с. 145].

Так, пункт 1 ч. 2 ст. 11 ЦК України визначає, що юридичним фактом як підставою виникнення цивільних прав та обов'язків є договори та інші правочини. Необхідно зазначити, що ця підстава стосується саме договорів та правочинів, які відповідають та не суперечать чинному цивільному законодавству. До цього кола можуть відноситись як односторонні, двосторонні та багатосторонні правочини, основною вимогою чинності яких є відповідність їх змісту вимогам ст. 203 ЦК України [3].

Правомірність правочину полягає у тому, що правомірний правочин не тільки спрямовується на реальне настання правових наслідків, а є юридичним фактом, який породжує ті правові наслідки, наступу яких бажають сторони і

які відповідають вимогам закону. Важливим у цьому ракурсі є зауваження В.А. Белова, відповідно до якого, якщо для правочину принциповим та головним є момент виникнення спрямованості на досягнення юридичних наслідків, без значення реального досягнення цих правових наслідків, то до числа правочинів необхідно включати нікчемні правочини, а в такому випадку можна дійти до висновку, що неправомірні юридичні дії, до яких відносяться нікчемні правочини, є лише різновидом правомірних дій, що є неправильним [34, с. 154].

Отже, варто зазначити, що юридичні факти, такі як договори та інші правочини мають не лише спрямовуватися, а й безпосередньо створювати певні юридичні наслідки, у такому випадку суб'єктивний цивільний обов'язок, який виник внаслідок зазначеної підстави, є шляхом для досягнення відповідної мети суб'єктів цивільного правовідношення.

Наступна підстава характеризується тим, що при створенні літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки виникають поза волею особи, яка здійснила цей юридичний вчинок. З цієї підстави суб'єктивний цивільний обов'язок безпосередньо суб'єкта права інтелектуальної власності може реалізовуватися внаслідок здійснення певних прав. Так, наприклад автор літературного чи художнього твору несе суб'єктивний цивільний обов'язок не перешкоджати використанню його твору іншим суб'єктом у випадку здійснення автором майнового права інтелектуальної власності на твір, а саме: права на використання твору, передбаченого п. 1 ч. 1 ст. 440 ЦК України. Однак з цієї підстави можуть виникати й інші суб'єктивні цивільні обов'язки, що не пов'язані зі здійсненням прав інтелектуальної власності. Так, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) від 23 грудня 2004 р. № 1716, передбачається цивільний обов'язок суб'єктів прав інтелектуальної діяльності у вигляді сплати зборів за дії пов'язані з охороною

прав на об'єкти інтелектуальної власності. Сума до сплати цього збору встановлюється відповідно до Додатку зазначеної Постанови КМУ [7].

Однією з підстав виникнення деліктних зобов'язань є завдання однією особою майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі (п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК України). Передумовою цієї підстави є вчинення особою неправомірного діяння, яким заподіюється майнова та моральна шкода, наприклад, внаслідок цивільного правопорушення. Майнова шкода, виходячи із положень цивільного законодавства, може бути завдана внаслідок неправомірних та, в деяких випадках, правомірних дій. Згідно зі ст. 1168 ЦК України, майнова шкода може бути завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю та правомірними діями в прямо передбачених випадках, встановлених законодавством [3].

У випадку завдання такої шкоди, на особу, яка її завдає, покладається обов'язок припинити порушення прав та законних інтересів іншої особи. Крім того, внаслідок негативних змін, здійснених шляхом неправомірної поведінки, у сторони, яка завдала майнової та моральної шкоди, виникає обов'язок відновити існуючий стан до вчинення відповідного цивільного правопорушення, наприклад, шляхом відшкодування шкоди. Відповідно до ч. 1 ст. 1168 ЦК України, майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної особи або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала [3].

Так, радянський науковець Ш. Менглієв, зазначав, що правопорушення є підставою для виникнення цивільного обов'язку з особливим характером, оскільки у випадку невиконання чи неналежного виконання цивільного обов'язку здійснюється якісний перехід досліджуваної категорії до примусового виконання за волею іншої сторони [83, с. 48].

Однак, крім деліктів існує інша низка юридичних фактів, які також породжують цивільні права та цивільні обов'язки і при цьому є юридичними

неправомірними діями. Наприклад, В.А. Беловим пропонується класифікація неправомірних дій (як підстав виникнення цивільних прав та цивільних обов'язків) на об'єктивно неправомірні дії та суб'єктивно неправомірні дії. При цьому, під об'єктивно неправомірними діями зазначений цивіліст розуміє ті дії, якими порушуються норми об'єктивного права, тобто права в його загальному та об'єктивному розумінні. Під суб'єктивно неправомірними діями він, в свою чергу, розуміє порушення суб'єктивного цивільного права конкретної особи, а також дії, які призводять до виникнення загрози такого порушення [34, с. 333]. Загрозою у цьому випадку будуть вважатися дії або бездіяльність особи, внаслідок яких шкоду ще не завдано, проте є потенційна загроза настання шкідливих наслідків. Так, згідно з ч. 1 ст. 1163 ЦК України, фізична особа, життю, здоров'ю або майну якої загрожує небезпека, а також юридична особа, майну якої загрожує небезпека, мають право вимагати її усунення від того, хто її створює [3]. Тобто у цьому випадку у разі існування такої загрози, одна сторона має право вимагати усунення цієї загрози, у той час як на іншу сторону покладається обов'язок усунути зазначену небезпеку. Таке усунення може проявлятися як у діях, так і у бездіяльності зобов'язаної особи [98, с. 54].

Проте, завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі, визначене у п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК України як підстава виникнення цивільних прав та цивільних обов'язків, є лише одним з елементів масиву неправомірних дій, які можуть слугувати підставами виникнення суб'єктивних цивільних обов'язків [98, с. 54].

До числа таких юридичних фактів можуть бути віднесені нікчемні правочини, порушення відносних суб'єктивних прав та інше. Так, наприклад, у випадку вчинення нікчемного правочину в осіб виникають цивільні права та цивільні обов'язки, пов'язані з його недійсністю. Відповідно до цивільного законодавства у випадку недійсності правочину кожна зі сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в випадку неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли

одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Також при дослідженні змісту ст. 216 ЦК України виникає питання стосовно сутності нікчемного правочину, адже він може розглядатись як підстава виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку, з урахуванням зазначеного вище, та як спосіб, внаслідок якого може бути застосовано підставу, визначену у п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК України. Так, ч. 2 ст. 216 ЦК України зазначає, що якщо у зв'язку з учиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною [3]. Тобто, виникає питання щодо самостійності такої підстави як нікчемний правочин. На наш погляд, цей юридичний факт може розглядатись як самостійна підстава для виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку до тих пір, поки не спричинено реальної майнової та моральної шкоди, оскільки підставою для виникнення права та обов'язку сторін щодо відшкодування заподіяної шкоди є не лише певна дія чи бездіяльність, а й сама шкода, пов'язана причинно-наслідковим зв'язком з таким діянням [101, с. 212].

Проте, крім майнової та моральної шкоди, неправомірною юридичною дією як підставою виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку є порушення особою відносних суб'єктивних прав, тобто прав, які впливають із зобов'язань. З приводу відносних прав, слушним є твердження Я.М. Магазинера, відповідно до якого, відносні права є зобов'язальними, тобто «такими, яким відповідає обов'язок не всякого, а тільки певних осіб, по відношенню до володаря права» [80]. Отже, у випадку порушення зобов'язань такого характеру настають правові наслідки, визначені у ст. 611 ЦК України.

Слушним зауваженням є також те, що у деяких випадках встановлюються спеціальні правові наслідки, наприклад, у випадку прострочення виконання грошового зобов'язання [34, с. 132]. Зазначене знаходить підтвердження у ч. 2 ст. 625 ЦК України, яка стосується

порушення грошового зобов'язання, відповідно до якого боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом [3]. Також якщо порушення зобов'язання на особу, то може бути покладено обов'язок сплатити неустойку, як з правом так і без права відшкодування збитків, якщо це встановлено договором або нормою законодавства. Крім того, до числа таких неправомірних дій, що породжують суб'єктивні цивільні обов'язки, необхідно віднести безпідставне збагачення. Так, якщо особа внаслідок помилки, випадковості чи з іншої підстави заволоділа майном, що призвело до безпідставного збагачення цієї особи, то саме факт такого безпідставного збагачення спричиняє виникнення та покладення на цю особу обов'язку з повернення такого майна. На підтвердження зазначеного у ч. 1 ст. 1212 ЦК України, встановлено, що особа, яка набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (безпідставно набуте майно), зобов'язана повернути потерпілому це майно. Особа зобов'язана повернути майно і тоді, коли підстава, на якій воно було набуте, згодом відпала [3]. Отже, у цьому випадку порушення зобов'язання та такий юридичний факт як безпідставне збагачення також є тими неправомірними юридичними діями, які слугують підставам виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку [101, с. 212].

Таким чином, передбачені цивільних законодавством підстави виникнення цивільних прав та цивільних обов'язків є лише одними з розмаїття юридично значущих неправомірних дій. На нашу думку, для уточнення і подальшого дослідження юридичних фактів, які виступають підставами виникнення цивільного обов'язку, доцільним є доктринальне згрупування перелічених вище та інших юридичних фактів аналогічного за суттю характеру у «підгрупу» неправомірних юридичних дій [101, с. 212].

Також, до числа підстав виникнення цивільних прав та цивільних обов'язків, визначених у ч. 2 ст. 11 ЦК України як інші юридичні факти, слід також віднести акти цивільного стану. Ними є події та дії, які нерозривно пов'язані з фізичною особою і започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків. Вони поділяються на акти цивільного стану які потребують державної реєстрації, та на ті, які такої реєстрації не потребують.

Також, варто зазначити про такі юридичні факти як строки. В.А. Белов слушно зауважив, що до числа юридичних фактів варто відносити не самі строки як часові характеристики буття, а саме моменти їх закінчення, оскільки, наприклад, виконання зобов'язання у встановлений сторонами строк є одним з принципів виконання самого зобов'язання належним чином [34, с. 366]. Не підтримуючи цю думку, варто зазначити, що у випадку прострочення виконання зобов'язання у зобов'язаної сторони виникають несприятливі наслідки, оскільки зобов'язання є або невиконаним, або виконаним неналежним чином. Тобто, у такому разі боржник, який прострочив виконання зобов'язання у встановлений строк має відповідати за завдані таким простроченням збитки кредиторю. Однак, у цьому випадку підставою виникнення суб'єктивного цивільного права вимоги до боржника, так і суб'єктивного цивільного обов'язку у боржника перед кредитором є не строки чи прострочення строків, а саме порушення відповідного зобов'язання у цивільному правовідношенні внаслідок неправомірної дії з боку боржника.

Наступним варто вказати на те, що згідно з ч. 3 та ч. 4 ст. 11 ЦК України підставами виникнення цивільних прав та цивільних обов'язків можуть бути безпосередньо акти цивільного законодавства та у випадках встановлених цивільним законодавством акти органів державної влади та органів місцевого самоврядування [3]. Проте, не можна не погодитися з твердженням про те, що для виникнення цивільних прав та цивільних обов'язків однієї правової норми цивільного законодавства замало і

необхідно для такого виникнення ще одного юридичного факту, наприклад, договору або завдання майнової чи моральної шкоди, оскільки правова норма закріплює насамперед цивільний обов'язок в об'єктивному розумінні, а для його виникнення у конкретної особи має існувати інший юридичний факт, дія або подія у цивільному правовідношенні, внаслідок якого цивільний обов'язок стає суб'єктивним і кореспондуюча особа, наділена суб'єктивним цивільним правом зможе вимагати виконання цього суб'єктивного цивільного обов'язку.

Рішення суду як правова підстава виникнення цивільних прав та цивільних обов'язків закріплена у ч. 5 ст. 11 ЦК України, однак якщо розглядати цю підставу, маємо звернути увагу на певну особливість. Так, судові рішення як підстави виникнення цивільних прав та цивільних обов'язків виникають внаслідок спору, який виник між сторонами у цивільному правовідношенні вже після виникнення інших юридичних фактів, якими були породжені суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки та у зв'язку з порушенням та невиконанням яких сторони намагаються захистити власні інтереси. Тобто, для судового рішення будуть відігравати значення ті юридичні факти які вже існували в цивільному правовідношенні між сторонами на момент виникнення такого спору.

Відповідно до ч. 6 ст. 11 ЦК України, підставами виникнення цивільних прав і обов'язків можуть бути події, якщо закон пов'язує з ними настання цивільно-правових наслідків. При цьому, до даних підстав можуть належать події, що перелічені в актах цивільного стану, наприклад народження фізичної особи або її смерть, так й інші події, які не залежать від волі людини та мають природний характер.

Отже, підстави, зазначені у ст. 11 ЦК України, є не лише невичерпними, але й без їх прив'язки до сутності та змісту юридичного факту, якими у свою чергу і виступають ці підстави. Для аналізу пропонується навести правову норму іншої держави, яка визначає підстави виникнення цивільних прав та обов'язків. Так, згідно з цією правовою

нормою цивільні права та обов'язки виникають з підстав, передбачених законом й іншими правовими актами, а також з дій громадян і юридичних осіб, які хоча і не передбачені законом або такими актами, але в силу загальних засад цивільного законодавства породжують цивільні права і обов'язки.

Відповідно до цього, цивільні права і обов'язки виникають:

1) з договорів та інших угод, передбачених законом, а також з договорів та інших угод, хоч і не передбачених законом, але таких, що суперечать йому;

1.1) з рішень зборів у випадках, передбачених законом;

2) з актів державних органів та органів місцевого самоврядування, які передбачені законом як підстави виникнення цивільних прав та обов'язків;

3) з судового рішення, що встановило цивільні права і обов'язки;

4) у результаті придбання майна з підстав, що допускаються законом;

5) у результаті створення творів науки, літератури, мистецтва, винаходів та інших результатів інтелектуальної діяльності;

6) внаслідок заподіяння шкоди іншій особі;

7) внаслідок безпідставного збагачення;

8) внаслідок інших дій громадян і юридичних осіб;

9) внаслідок подій, з якими закон або інший правовий акт пов'язує настання цивільно-правових наслідків.

Зазначений перелік також є недосконалим і дублює відсутність зв'язаності певних юридичних дій з іншими юридичними фактами, хоча є більш повним.

На нашу думку, визначені законодавством підстави виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку повинні мати логічну зв'язаність як між собою, так і у середині юридичних фактів. Тобто, однорідні юридичні факти повинні відображатись у правовій нормі як елементи одного цілого.

Таким чином, до підстав виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку мають відноситися договори та інші правочини; створення

літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності; суб'єктивно неправомірні дії; акти цивільного стану; рішення суду; у визначених законодавством випадках акти державної влади та органів місцевого самоврядування, тобто індивідуальні акти, що стосуються безпосередньо компетенції певного органу, наприклад, рішення щодо державної реєстрації юридичної особи.

Однак, для втілення цих підстав у життя повинні існувати певні умови та процедура, внаслідок яких юридичні факти породжують суб'єктивні цивільні обов'язки. Механізмом виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку є певний процес, внаслідок діяльності якого виникає кінцевий результат у вигляді покладення на зобов'язану особу суб'єктивного цивільного обов'язку. Механізм виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку характеризується такими особливостями, які, у свою чергу, виступають умовами такого виникнення.

Так, механізм виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку спрямований на нагромадження суб'єкта правовідносин обов'язком реалізувати необхідну поведінку для досягнення заздалегідь визначеного правового результату. З цього слідує, що виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку можливе за наявності певних потреб та законних інтересів, що викликає необхідність такого виникнення.

Наступним є пошук необхідної поведінки яка б змогла задовольнити потреби та інтереси та створення (виникнення) самого юридичного факту, саме яким надається легальність для виникнення суб'єктивних цивільних прав та суб'єктивних цивільних обов'язків, здійснення та виконання яких необхідне для досягнення визначеного правового результату. При цьому при виникненні суб'єктивного цивільного обов'язку слід брати до уваги такі особливості:

По-перше, юридичний факт як підстава виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку існує у межах певного цивільного правовідношення та стосується безпосередньо його суб'єктів, які внаслідок цього наділяються

суб'єктивними цивільними правами та суб'єктивними цивільними обов'язками.

По-друге, в рамках цивільних правовідносин суб'єктивне цивільне право й відповідний йому суб'єктивний цивільний обов'язок відображають пов'язаність суб'єктів конкретних правовідносин, а тому юридичний факт, який передує та є умовою для існування цивільного правовідношення, також є пов'язаним з суб'єктами цього правового відношення.

По-третє, як зауважив Ю. П. Пацурківський, суб'єктивні цивільні права й суб'єктивні цивільні обов'язки кореспондують (протистоять) один одному, тобто виступають як полярні категорії [39, с. 54]. У такому випадку визначений законодавством юридичний факт як підстава виникнення цивільних прав та цивільних обов'язків, породжує одразу як міру можливої поведінки, так і відповідну, кореспондуючу йому міру конкретно-необхідної поведінки зобов'язаної особи у межах певного цивільного правовідношення. Тобто така підстава характеризується виникненням одразу двох «парних» категорій.

Останнім варто зазначити, що зазвичай виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку характеризується юридичним складом, який крім реально існуючої життєвої обставини існує включає ще й норму законодавства, яка супроводжує та надає першому юридичному факту як підставі виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку законності.

Також, варто наголосити на тому, що суб'єктивний цивільний обов'язок може бути виконаний у добровільний або примусовий спосіб. Так, вітчизняний цивіліст Р.О. Стефанчук зазначає, що способи виконання цивільних обов'язків поділяють на добровільний та примусовий. Добровільний спосіб виконання обов'язку має місце, якщо особа виконує покладене на неї зобов'язання чи утримується від його виконання за власною волею. Примусовий спосіб виконання має місце, коли виконання зобов'язання чи утримання особи від його виконання здійснюється на підставі актів правоохоронних органів незалежно від волі зобов'язаного

суб'єкта чи взагалі без його участі. Крім того, виконання обов'язків може бути покладено як на самого зобов'язаного суб'єкта, так і на кількох із них (солідарний чи субсидіарний порядок), а іноді навіть і на інших осіб [40].

Таким чином, механізм виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку характеризується наявністю певної потреби та інтересу на абстрактному рівні та створенням (виникненням) юридичного факту, які є пов'язаними між собою та мають наслідковий зв'язок, що призводить до виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку, виконання якого, як у добровільний так і примусовий спосіб, має забезпечити отримання необхідного правового результату у цивільному правовідношенні.

2.3 Виконання суб'єктивного цивільного обов'язку у зобов'язальному правовідношенні

Вступаючи у цивільні правовідносини для задоволення власних потреб та інтересів, суб'єкти цих правових відносин обирають відповідну поведінку, яка б відповідала існуючим між ними цивільним правовідносинам. Вибір дозволеної або необхідної поведінки стає можливим через чітке визначення суб'єктивних цивільних прав та суб'єктивних цивільних обов'язків, тобто, завдяки змісту цивільного правовідношення. Наступним, основним етапом для отримання кінцевого результату у вигляді настання певних правових наслідків, є саме здійснення суб'єктивного цивільного права та виконання кореспондуючого суб'єктивного цивільного обов'язку, через яке, правова вимога суб'єкта цивільного правовідношення задовольняється. Однак, виконання суб'єктивного цивільного обов'язку повинно відбуватись у чітких рамках, оскільки ніхто не може бути примушений здійснювати більше, ніж потрібно для задоволення законної правової вимоги.

Слід зазначити, що окремим аспектам правової природи суб'єктивного цивільного обов'язку, у тому числі його виконання, присвячені праці таких

вчених, як В.С. Єм, В.Н. Вавілін, М.О. Стефанчук, О.І. Шаповалова, Д.В. Горбась та ін. Проте наразі у вітчизняній доктрині відсутнє комплексне наукове дослідження, присвячене межах виконання суб'єктивного цивільного обов'язку у цивільному правовідношенні, а саме визначенню поняття та дослідженню існуючих видів цієї категорії.

Логічним є те, що здійснення суб'єктивного цивільного права та виконання суб'єктивного цивільного обов'язку суб'єктами цивільного правовідношення характеризуються відповідними умовами та способами, необхідними для їх здійснення та виконання, принципами, яким таке здійснення чи виконання має відповідати, а також межами здійснення суб'єктивних цивільних прав та виконання суб'єктивних цивільних обов'язків. Такі межі дають змогу звужити коло реалізації власної поведінки суб'єктам цивільного правовідношення до тих меж, які є необхідними для досягнення бажаних правових наслідків та для задоволення законних інтересів цих суб'єктів в існуючому між ними цивільному правовідношенні. Однак, для визначення меж виконання суб'єктивного цивільного обов'язку необхідно встановити, що саме необхідно розуміти під межами виконанням суб'єктивного цивільного обов'язку.

Виконанням суб'єктивного цивільного обов'язку, на думку Р.О. Стефанчука, є дотримання зобов'язаною особою поведінки на користь уповноваженої особи, де обов'язковими умовами для такого виконання виступають наявність необхідного обсягу цивільної дієздатності, тобто здатності своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання [40].

В.Л. Яроцький конкретизує, що виконання цивільного обов'язку відбувається у активній або в пасивній формі, де зобов'язана особа повинна вчинити певні дії або згідно зі своїм обов'язком утримуватися від вчинення певних дій відповідно [18, с. 345–346]. За науковою позицією зазначеною у підручнику з цивільного права, виконання цивільного обов'язку – є вчинення тих необхідних дій, які складають зміст суб'єктивного обов'язку [33, с. 50].

Отже, виконання суб'єктивного цивільного обов'язку є вчинення або утримання від вчинення певних дій зобов'язаною особою на користь іншої особи, яка має право вимоги до зобов'язаної особи.

Таким чином, виконання суб'єктивного цивільного обов'язку виступає законною та абсолютною відповіддю на легітимну реалізацію права для задоволення інтересів учасників правовідносин. Так, скориставшись правом вимагати вчинення певної дії, зобов'язана особа повинна виконати цю вимогу шляхом вибору тієї необхідної поведінки, яка б відповідала правовій вимозі та задовольняла її законні інтереси. Тобто, виконання суб'єктивного цивільного обов'язку є реалізація та виконання тієї необхідної та конкретної поведінки зобов'язаної особи як учасника цивільного правовідношення за допомогою якої здійснюється реалізація кореспондуючого суб'єктивного цивільного права іншого учасника цивільного правовідношення.

З виконанням суб'єктивного цивільного обов'язку пов'язане таке поняття як «межі виконання». Чіткого та загально визначеного поняття, що необхідно розуміти під категорією меж виконання суб'єктивного цивільного обов'язку немає. Дослідженню питання поняття меж здійснення суб'єктивного цивільного права приділяли увагу низка радянських, вітчизняних та зарубіжних цивілістів таких як М.М. Агарков, О.С. Йоффе, С.М. Братусь, В.П. Грибанов, Є.О. Харитонов та інші. Так, поняття меж здійснення суб'єктивного цивільного права є у підручниках та навчальних посібниках, під межами здійснення суб'єктивного цивільного права розуміють як певний тип поведінки, дозволеної уповноваженій особі [43, с. 77]. За думкою вітчизняного науковця О.І. Шаповалової, під межами здійснення цивільного права необхідно розуміти здійснення суб'єктивного цивільного права через норми договору або норми цивільного законодавства, що встановлюють заборону або обмеження цивільних прав особи [42, с. 200]. Вважаємо за доцільне зауважити, що межі здійснення суб'єктивного цивільного права є встановленими за домовленістю сторін та законодавчо дозволеними варіаціями дозволеної поведінки, яких особа в змозі набути та

реалізувати передбачені суб'єктивним цивільним правом правові можливості [97, с. 60].

Відомим є вислів про те, що «права однієї особи закінчуються там, де починаються права іншої особи». Звідси справедливим вважається те, що межі суб'єктивного цивільного права мають визначати границі вибору та реалізації можливої поведінки особи, наділеної правовими можливостями. У такому випадку межі суб'єктивного цивільного обов'язку мають визначати границі допустимих та необхідних дій для задоволення цих правових можливостей з боку зобов'язаної особи [102, с. 61].

Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав встановлюються правилами, тобто нормами права щодо допустимості або недопустимості застосування тих чи інших способів здійснення таких цивільних прав [40, с. 78]. Відповідно до зазначеного, можемо констатувати, що межі суб'єктивного цивільного права мають визначати границі вибору та реалізації можливої поведінки особи, яка реалізує власні правові можливості. У такому випадку межі суб'єктивного цивільного обов'язку мають визначати межі допустимих та необхідних дій для задоволення правових можливостей з боку зобов'язаної особи [97, с. 60].

Відповідно до наукової позиції М.О. Стефанчука, під межами здійснення суб'єктивних цивільних прав слід розуміти «передбачені актами цивільного законодавства чи правочином способи, якими уповноважена особа може набути ті можливості, що містяться в юридичному закріпленні цих прав» [81, с. 86]. Також, поняття меж здійснення суб'єктивного цивільного права пропонується визначити, як окреслені договором або законодавством межі діяльності уповноважених осіб з реалізації можливостей, що складають зміст цих цивільних прав у правовому відношенні [33, с. 52]. Відтак варто зазначити, що визначальним для меж здійснення цивільних прав є коло певних законних можливостей, які може реалізувати уповноважена особа через здійснення суб'єктивного цивільного

права. Межі можуть бути окреслені певними заборонами, які встановлюються як за домовленістю сторін, так і у правових нормах.

З приводу меж виконання суб'єктивного цивільного обов'язку варто зазначити, що норма законодавства, яка міститься у ч. 1 ст. 14 ЦК України, встановлює, що цивільні обов'язки виконуються у межах, встановлених договором або актом цивільного законодавства [3]. Однак зазначене у диспозиції статті є зрозумілим з визначення сутності, призначення та мети цивільного обов'язку, які спрямовані саме на забезпечення здійснення правових можливостей управомоченою особою, як законна відповідь на таку правову вимогу та реалізацію цивільного правовідношення у цілому. Так, відповіддю на здійснення суб'єктивного цивільного права з боку носія суб'єктивного цивільного обов'язку є чітке виконання прямо передбаченого та необхідного діяння. Справедливо зауважити те, що зобов'язана особа має вибір способу такого виконання, проте зміст його, у такому випадку, не змінюється. Отже, суб'єктивний цивільний обов'язок виникає з умови договору чи правової норми, якими встановлюється характер та міра необхідної поведінки вихід за межі яких, може вважатися як невиконання або неналежне виконання цивільного обов'язку [102, с. 62].

Далі у частині 2 ст. 14 ЦК України уточнюється, що особа не може бути примушена до дій, вчинення яких не обов'язкове для неї. Тобто, зобов'язана особа не може бути примушена до дій, вчинення яких не покладається на особу умовами укладеного договору або приписами цивільного законодавства [3]. Також, варто зазначити, що межі виконання суб'єктивного цивільного обов'язку справедливо існують у системі цивільного законодавства, хоч і потребують точнішого дослідження їх правової природи у системі цивільного правовідношення [97, с. 61].

Під час виконання суб'єктивного цивільного обов'язку зобов'язана особа повинна дотримуватися не лише умов, визначених у договорі чи у правовій нормі, а й не виходити за межі, які мають стосуватись абсолютно кожного цивільного обов'язку ще на абстрактному його рівні.

Поняття меж здійснення суб'єктивного цивільного права пропонується визначити, як окреслені договором або законодавством межі діяльності уповноважених осіб з реалізації можливостей, що складають зміст даних цивільних прав у правовому відношенні [33, с. 52].

Так, відповідно до зазначеного вище за аналогією визначення кореспондуючої категорії, такої як «межі здійснення суб'єктивного цивільного права», можна спробувати визначити межі виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, як визначені цивільним законодавством та волевиявленням сторін границі необхідної поведінки для задоволення правових можливостей, що виникли внаслідок реалізації суб'єктивного цивільного права управомоченою особою [102, с. 62].

Не визначеним є питання щодо співвідношення як тотожних понять категорії меж суб'єктивного цивільного обов'язку та меж виконання суб'єктивного цивільного обов'язку. Це питання виникає на підставі дискусії щодо розуміння меж суб'єктивного цивільного права та меж здійснення суб'єктивного цивільного права. Так, вітчизняний науковець Д.В. Горбась зазначає, що на підставі дослідження більшості праць радянських вчених, існує дві моделі меж, де перша є певним загальним типом поведінки, дозволеної уповноваженій особі, що визначається змістом суб'єктивного права і обмежується межами суб'єктивного права, а другою моделлю є конкретна поведінка, обрана уповноваженою особою, що передбачена змістом суб'єктивного цивільного права і обмежується вже межами здійснення суб'єктивного цивільного права [44, с. 114].

На підставі цього аналізу вказаний вище цивіліст стверджує, що таким чином, можна, не порушивши межі самого суб'єктивного права, порушити межі здійснення цього ж права, де причина такої колізії полягає у різності зазначених моделей поведінки [44, с. 114]. Крім того, Д.В. Горбась доходить до висновку, що при співвідношенні меж суб'єктивного цивільного права та меж здійснення суб'єктивного цивільного права під суб'єктивним цивільним правом необхідно розглядати ту форму поведінки, яка б збігалась як за

змістом, так і за своїми межами, однак ці межі будуть мати свою специфіку [44, с. 115].

Так, при дослідженні меж виконання суб'єктивного цивільного обов'язку маємо звернути увагу на те, що такі границі визначають, якого характеру повинна бути поведінка зобов'язаної особи як на абстрактному, так і на реальному рівні.

Д.В. Горбась, досліджуючи межі суб'єктивного цивільного права, зазначає, що їм притаманна певна специфіка. Так, цивіліст пропонує класифікувати межі здійснення суб'єктивного цивільного права на загальні та спеціальні. Загальні межі здійснення суб'єктивного цивільного права пропонується визначити як такі критерії, що встановлені законодавством чи договором, які визначають коло тих дій, які може вчинити носій цього права. Тобто, межі у даному випадку визначають, що може вчинити носій права ще до реального його здійснення. Іншим видом, за думкою науковця, є спеціальні межі здійснення суб'єктивного права під якими слід розуміти вимоги до здійснення суб'єктивного цивільного права, що вказують за дотримання яких умов можуть здійснюватись ті дії, що передбачені загальними межами [44, с. 115].

На думку Р.О. Стефанчука, загальними межами здійснення цивільних прав є саме законодавчо дозволені конкретні способи поведінки, якими особа в змозі набути для себе ті можливості, що становлять зміст суб'єктивного цивільного права [40]. Тобто, за даним твердженням, межі здійснення суб'єктивного цивільного права, за своєю суттю є певними критеріями, яким має відповідати кожне здійснення суб'єктивного цивільного права особою, наділеною правовими можливостями.

До таких меж здійснення суб'єктивного цивільного права науковець відносить наступні:

- 1) утримання від дій, які могли б порушити права інших осіб;
- 2) утримання від дій, які могли б заподіяти шкоду довкіллю та культурній спадщині;

- 3) заборона дій особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах;
- 4) дотримання моральних засад суспільства;
- 5) заборона використання цивільних прав із метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монопольним становищем на ринку, а також недобросовісна конкуренція [40].

Також науковець вказує на неприпустимість здійснення суб'єктивних цивільних прав, з порушенням їх меж та, як наслідок, – із заподіянням шкоди іншим особам внаслідок зловживання своїми суб'єктивними цивільними правами [40]. Висловлене вважаємо обґрунтованим, оскільки загальні межі є неперсоніфікованими мають застосовуватися до здійснення абсолютного кожного суб'єктивного цивільного права як загальні вимоги реалізації цивільних прав.

Оскільки цивільні права та цивільні обов'язки характеризуються кореспондуючим та корелятивним зв'язком, проведемо паралелі щодо дослідження загальних та спеціальних меж суб'єктивного цивільного обов'язку. З урахуванням зазначеного, пропонуємо охарактеризувати межі виконання суб'єктивного цивільного обов'язку як такі, що мають дворівневу складову [102, с. 62].

Першим рівнем меж виконання суб'єктивного цивільного обов'язку зобов'язаною особою, або загальними межами виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, є ті межі загального характеру, які виникають, коли виконання такого обов'язку має потенційний характер, тобто до виникнення самого суб'єктивного цивільного обов'язку у правовідношенні. Так, Д.В. Горбась стверджує, що межі здійснення суб'єктивного цивільного права загального характеру є такими критеріями, що встановлені законодавством чи договором та які визначають коло тих дій, які може вчинити носій цього права. Тобто межі у цьому випадку визначають, що може вчинити носій права ще до реального його здійснення [44, с. 115].

До цієї групи меж виконання суб'єктивного цивільного обов'язку мають бути віднесені такі межі виконання цивільного обов'язку, які забезпечують певні вимоги, яким мають відповідати дії зобов'язаної особи у разі виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, при цьому ці межі не можуть бути змінені за домовленістю сторін, оскільки вони є фундаментальними для досягнення тих правових наслідків, для яких і виникли ті чи інші цивільні правовідносини. Такі межі встановлюють вимоги до тієї необхідної поведінки зобов'язаної особи, завдяки яким стає можливим виконання суб'єктивного цивільного обов'язку в визначених законодавством межах. Цими межами є вимоги до дій зобов'язаної особи, які стосуються змісту цивільного правовідношення загалом. Ці межі кореспондують межам здійснення цивільного права та походять від реалізації правової можливості, передбаченої суб'єктивним цивільним правом. Так, до них має бути віднесено:

- 1) утримання від дій, які у випадку виконання суб'єктивного цивільного обов'язку могли б порушити права інших осіб;
- 2) утримання від дій, які у випадку виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, могли б заподіяти шкоду довкіллю та культурній спадщині;
- 3) утримання від дій, які у випадку виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі;
- 4) виконання суб'єктивного цивільного обов'язку з дотриманням моральних засад суспільства;
- 5) виконання суб'єктивного цивільного обов'язку з метою виникнення правових наслідків у суб'єктів цивільного правовідношення [102, с. 63].

Однак, вважаємо, що застосування за аналогією цього твердження є недоречним, оскільки нормами цивільного законодавства чи умовами договору визначається саме конкретна та необхідна поведінка, яка полягає у вчиненні або в утриманні від вчинення певної дії для задоволення тих законних інтересів, які реалізуються шляхом здійснення суб'єктивного

цивільного права суб'єктом цивільного правовідношення. Згідно ст. 1213 ЦК України, набувач зобов'язаний повернути потерпілому безпідставно набуте майно в натурі, а у разі неможливості повернути в натурі потерпілому безпідставно набуте майно, відшкодовується його вартість, яка визначається на момент розгляду судом справи про повернення майна [3].

Іншою правовою нормою, зазначеною у ст. 1192 ЦК України, вказується, що з урахуванням обставин справи суд за вибором потерпілого може зобов'язати особу, яка завдала шкоди майну, відшкодувати її в натурі (передати річ того ж роду і такої ж якості, пошкодити пошкоджену річ тощо) або відшкодувати завдані збитки у повному обсязі. Розмір збитків, що підлягають відшкодуванню потерпілому, визначається відповідно до реальної вартості втраченого майна на момент розгляду справи або виконання робіт, необхідних для відновлення пошкодженої речі [3]. Так, зазначені вище правові норми вказують на те, що виконання суб'єктивного цивільного обов'язку є конкретним, зобов'язаний суб'єкт цивільного правовідношення повинен вчинити певну дію або утриматись від її вчинення для задоволення правових вимог, оскільки необхідна поведінка кореспондує здійсненню суб'єктивного цивільного права [102, с. 63].

Отже, суб'єкт цивільного правовідношення може виконувати суб'єктивний цивільний обов'язок у різний спосіб, такі способи можуть бути визначені як нормою законодавства, так і умовами договору, але ці способи належать до суб'єктивних цивільних обов'язків, які має виконати зобов'язана особа на користь особи що здійснює суб'єктивне цивільне право. Тому можемо вести мову про можливість існування встановлених законодавством різних способів виконання суб'єктивного цивільного обов'язку та умов, при яких повинен виконуватися той чи інший суб'єктивний цивільний обов'язок, а не про абстрактні та можливі дії виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, ще до початку цивільного правовідношення [102, с. 63].

Другим рівнем меж виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, або спеціальними межами, мають виступати ті границі, які встановлюють вимоги

до певних дій, як необхідного акту поведінки, для виконання суб'єктивного цивільного обов'язку зобов'язаним суб'єктом цивільного правовідношення. Ці вимоги визначені правовими нормами цивільного законодавства чи умовами договору у правовідносинах, що виникли між суб'єктами цивільних правовідносин. Тобто, ці межі виконання суб'єктивного цивільного обов'язку мають реальний характер і стосуються конкретного зобов'язаного суб'єкта цивільного правовідношення, який повинен застосувати певну поведінку у чітко встановлених межах. Такі спеціальні межі виконання суб'єктивного цивільного обов'язку виникають після настання певного юридичного факту разом із суб'єктивним цивільним обов'язком, який необхідно виконати для забезпечення здійснення суб'єктивного цивільного права. При цьому після виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку, спеціальні межі його виконання деталізуються як у нормах законодавства, так і в умовах договорів. Так, суб'єкти цивільних правових відносин можуть самостійно встановлювати межі виконання суб'єктивного цивільного обов'язку у договорах, що ними укладаються. Крім того, у цивільному законодавстві відсутня певна спеціальна норма, яка б обмежувала коло таких договорів, також при укладенні договорів суб'єктами цивільних правовідносин, ці правочини мають відповідати та не суперечити нормам законодавства, а також мають бути укладені відповідно до вимог, що ставляться законодавством до укладення правочинів.

Таким чином, межі виконання суб'єктивного цивільного обов'язку є тими обов'язковими критеріями, як загального так і спеціального характеру, які ставляться до поведінки зобов'язаного суб'єкта цивільного правовідношення, яка проявляється у вчиненні або в утриманні від вчинення певних дій для задоволення правових можливостей, передбачених суб'єктивним цивільним правом [102, с. 63–64].

Підсумовуючи результати проведеного аналізу, межі виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, як і межі здійснення суб'єктивного цивільного права, слід розмежовувати на загальні та спеціальні. Особливістю

зазначених меж виконання суб'єктивного цивільного обов'язку є те, що загальні межі є неперсоніфікованими та існують до виникнення конкретного цивільного правовідношення, натомість спеціальні межі існують в границях певного цивільного правовідношення та можуть встановлюватися за домовленістю сторін, є конкретними і обов'язковими для зобов'язаного суб'єкта у цьому правовідношенні.

Цивільне законодавство встановлює, що цивільні обов'язки виконуються у межах, встановлених договором або актом цивільного законодавства. Однак, варто зазначити, що межі суб'єктивного цивільного обов'язку можуть виникати внаслідок інших юридичних фактів у цивільному правовідношенні. Так, цей перелік може бути доповнено односторонніми правочинами, правовими звичаями, іншими цивільно-правовими актами, які також здатні встановлювати межі виконання цивільних обов'язків.

Отже, варто зазначити, що оскільки для настання необхідних правових наслідків цивільного правовідношення, виконання суб'єктивного цивільного обов'язку має бути в площині певних меж такого виконання, тому пропонується визначити такі межі виконання суб'єктивного цивільного обов'язку як обов'язкові критерії загального, так і спеціального характеру потрібного акта поведінки, у межах яких діє зобов'язана особа, для досягнення правових наслідків цивільного правовідношення та задоволення правових можливостей, що виникли внаслідок здійснення суб'єктивного цивільного права.

Вітчизняний цивіліст Є.О. Мічурін з приводу обмежень цивільних прав зазначає, що «обмеження можливо розглядати в об'єктивному та суб'єктивному розумінні». Нас цікавить саме суб'єктивне розуміння, під яким науковець справедливо пропонує розуміти обмеження які «виявляються у поведінці суб'єкта цивільних прав, оскільки він ці права здійснює з урахуванням встановлених в законі обмежень, що мають суб'єктом враховуватись, на підставі розуміння цих обмежень, учасник цивільних правовідносин будує свою поведінку з урахуванням таких обмежень» [91,

с. 73]. Отже, «обмеження встановлюються щодо окремих суб'єктивних прав як засіб стримування особи при здійсненні нею цих прав через існування необхідності дотримання прав інших осіб» [92, с. 215].

Таким чином, під обмеженнями виконання суб'єктивного цивільного обов'язку пропонуємо розуміти стримування та зменшення зусиль у виконанні суб'єктивного цивільного обов'язку у конкретному правовому відношенні за наявності встановлених законодавством умов, які дозволяють застосовувати такі обмеження.

Отже, на підставі проведеного аналізу таких категорій як «межі» та «обмеження» виконання суб'єктивного цивільного обов'язку можна зробити висновок про різний характер цих категорій, який проявляється у тому, що межі виконання суб'єктивного цивільного обов'язку стосуються виконання абсолютно усіх цивільно-правових обов'язків суб'єктом правовідношення, у той час як обмеження виконання суб'єктивного цивільного обов'язку може бути застосоване лише за певних підстав у конкретних цивільних правовідносинах, при цьому існування обмеження та меж виконання цивільно-правових обов'язків у правовідношенні не є взаємовиключним.

Виконання суб'єктивного цивільного обов'язку як будь-який процес, можна розбити на стадії. Тобто з моменту його виникнення і до моменту припинення суб'єктивний цивільний обов'язок проходить певні етапи. Так, обов'язок може лише бути встановлено договором, але зобов'язана особа ще не повинна його виконувати (наприклад, через ненастання строку виконання), і може бути обов'язок, який вже повинен бути виконаний, щодо якого вже виникло право вимоги (борг).

Зі співвідношення понять «обов'язок» та «борг» впливає інша проблема, назовемо її умовно «проблема зрілості зобов'язання». Звичайно, встановлений у договорі обов'язок майже ніколи не повинен виконуватися одразу ж після укладення договору: 1) договором може бути встановлено строк виконання певного обов'язку; 2) виконання обов'язку може ставитися у залежність від вимоги кредитора. Так, відповідно до ч. 2 ст. 530 ЦК

України якщо строк (термін) виконання боржником обов'язку не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги, кредитор має право вимагати його виконання у будь-який час. Боржник повинен виконати такий обов'язок у семиденний строк від дня пред'явлення вимоги, якщо обов'язок негайного виконання не випливає із договору або актів цивільного законодавства; 3) виконання обов'язку може залежати від настання певної обставини (відкладальної чи скасувальної умови); 4) виконання обов'язку може ставитися у залежність від виконання зустрічного обов'язку іншою стороною договору.

Отже, обов'язок боржника у договірному зобов'язанні проходить такі стадії: 1) обов'язок, строк виконання якого ще не настав; 2) обов'язок, який має виконуватися у певний проміжок часу під загрозою прострочення виконання; 3) обов'язок, який не виконано вчасно, що тягне за собою цивільно-правову відповідальність, яка не виключає виконання обов'язку в натурі; 4) обов'язок, щодо якого допущено прострочення і до виконання якого кредитор втратив інтерес.

Уявляється, що перша стадія обов'язку у договірному зобов'язанні не становить боргу. Обов'язок перебуває у стані очікування настання строку його виконання. Той обов'язок, строк виконання якого встановлений договором, з настанням строку та з появою у кредитора права вимоги неминуче перейде у поняття «борг» (якщо, звичайно, сторони не розірвуть договір до настання цього строку). Якщо ж виконання обов'язку поставлено в залежність від певної умови або від виконання іншою стороною договору зустрічного обов'язку, то до моменту настання умови або виконання зустрічного обов'язку встановлений договором обов'язок перебуває у «підвішеному» стані. Тобто у випадку ненастання умови або невиконання зустрічного обов'язку у кредитора не виникне права вимоги і, відповідно, встановлений договором обов'язок не перейде у стадію боргу.

Отже, до настання строку виконання, настання певної обставини (умови), виконання іншою стороною зустрічного обов'язку встановлений

договором обов'язок є «недозрілим», «підвішеним». Але можна поставити питання, чи існує взагалі обов'язок, який перебуває у стані очкування, тобто до настання у кредитора права вимоги? Яке його правове значення?

Спробуємо проаналізувати це питання.

Так, до настання права вимоги у кредитора сторони можуть розірвати договір чи змінити його умови (у тому числі строк виконання). Це, насамперед, стосується консенсуальних договорів, в яких момент укладення та момент виконання, як правило, не збігаються у часі. Так, наприклад, у договорі найму до настання обов'язку наймодавця передання речі, сторони можуть змінити об'єкт найму (домовитися про іншу річ), змінити строк настання обов'язку передання речі, обумовити, передати приналежності речі тощо. Тобто до настання строку виконання договору боржником кредитор ще не має права вимоги, що дозволяє змінювати умови договору, і, відповідно, обов'язки. Дійсно, змінити чи скасувати встановлений договором обов'язок сторони можуть і після настання строку його виконання (звісно, що лише до моменту реального виконання), але на цей час право вимоги виконання обов'язку у кредитора вже виникне, і, відповідно невиконаний обов'язок до його зміни чи скасування буде вважатися боргом.

Існування обов'язку після прострочення його виконання залежить від того, чи залишився у кредитора інтерес до виконання. Ця теза впливає із норми ЦК України: якщо внаслідок прострочення боржника виконання зобов'язання втратило інтерес для кредитора, він може відмовитися від прийняття виконання і вимагати відшкодування збитків (ч. 3 ст. 612 ЦК України, ч. 2 ст. 220 Господарського кодексу України (далі – ГК України)). Як вказує А. М. Гужва, право на односторонню відмову від договору у випадку прострочення виконання зобов'язання є важливою гарантією дотримання інтересу кредитора. У деяких зобов'язаннях інтерес до виконання може бути втрачено взагалі, якщо встановлений строк виконання пропущено. Згаданий автор наводить такий приклад: якщо замовлено торт на весілля з відповідним оформленням, а його було доставлено на наступний після весілля день, то

інтерес кредитора в отриманні цього торта втрачається, наступного дня торт вже не потрібен [109, с. 34]. А.М. Гужва доходить висновку, що інтерес кредитора є, по-перше, необхідною умовою подальшого існування обов'язку боржника щодо виконання зобов'язання після його прострочення, і, по-друге, підставою для можливості вимоги про відшкодування збитків [109, с. 34]. Вказане твердження видається досить обґрунтованим: дійсно, якщо кредитор вже не має інтересу до виконання обов'язку боржником після прострочення, то обов'язок припиняється, і для боржника буде застосовуватися вже цивільно-правова відповідальність у вигляді відшкодування збитків. Це кореспондується також зі ч. 2 ст. 622 ЦК України, відповідно до якої у разі відмови кредитора від прийняття виконання, яке внаслідок прострочення втратило для нього інтерес (стаття 612 цього Кодексу), або передання відступного (стаття 600 цього Кодексу) боржник звільняється від обов'язку виконати зобов'язання в натурі. Отже, інтерес кредитора має вирішальне значення для існування обов'язку: втрата кредитором інтересу до виконання через прострочення припиняє обов'язок виконання зобов'язання в натурі.

Крім того, якщо боржник не виконав у встановлений строк обов'язок, кредитор у деяких випадках може укласти договір з іншою особою, встановивши у договірному зобов'язанні аналогічний обов'язок. Так, відповідно до ч. 3 ст. 849 ЦК України, «якщо під час виконання роботи стане очевидним, що вона не буде виконана належним чином, замовник має право призначити підрядникові строк для усунення недоліків, а у випадку невиконання підрядником цієї вимоги – відмовитися від договору підряду та вимагати відшкодування збитків або доручити виправлення роботи іншій особі за рахунок підрядника». Тобто у цьому випадку маємо заміну виконання обов'язку боржника-підрядника виконанням іншою особою. Витрати на виконання договору підряду іншою особою покладаються на боржника, який порушив зобов'язання. Можна сказати, що в цій ситуації виникає новий правочин, який замінює попередній і встановлює аналогічний обов'язок для нового боржника. Таке саме положення заміною виконання

обов'язку іншою особою досить часто встановлюється у розділах про відповідальність у договорах поставки.

Щодо сутності обов'язку, виконання якого поставлене в залежність від виконання зустрічного обов'язку іншою стороною договору, слід вказати таке. Більшість договірних зобов'язань у цивільному праві є зустрічними, тобто такими, в яких обов'язки покладено на обидві сторони зобов'язання (двосторонньозобов'язуючими). У таких зобов'язаннях кожна зі сторін виступає одночасно і боржником, і кредитором. Виконання обов'язку однією зі сторін договору може бути обумовлене виконанням іншою стороною. Досить часто у цьому сенсі вказують на обов'язки кредитора. Так, В.В. Надьон вказує, що обов'язком може бути наділений не лише боржник, а й кредитор, тобто у двосторонньому договорі права та обов'язкам однієї сторони кореспондують зустрічні права та обов'язки другої сторони. Тобто до тих пір, поки не буде виконано обов'язок однією стороною, друга сторона не зможе приступити до виконання свого обов'язку, що буде покладено на неї умовами договору [110, с. 182]. Відповідно до ч. 1 ст. 850 ЦК України замовник зобов'язаний сприяти підрядникові у виконанні роботи у випадках, в обсязі та в порядку, встановлених договором підряду. У разі невиконання замовником цього обов'язку підрядник має право вимагати відшкодування завданих збитків, включаючи додаткові витрати, викликані простоем, перенесенням строків виконання роботи, або підвищення ціни роботи. Договором будівельного підряду також передбачаються обов'язки замовника надати підряднику будівельний майданчик, погодити технічну документацію тощо. До виконання цих обов'язків замовником підрядник об'єктивно не може розпочати роботи. Відповідно, якщо замовник не виконає ці обов'язки, встановлені договором обов'язок підрядника виконати будівельні роботи об'єктивно не реалізується і право вимоги у замовника не виникне. Іншими словами, обов'язок підрядника так і залишиться лише встановленим у договорі, «на папері», «недозрілим». Як зазначає В.В. Надьон, без виконання (зустрічних) обов'язків договірне зобов'язання зайде у глухий кут, не зможе

рухатися та не буде реалізовано головну мету, яку ставлять сторони при укладенні будь-якого договору. При невиконанні суб'єктивного обов'язку сторонами це призведе до розірвання або до односторонньої відмови від договору [110, с. 187].

Н.Ю. Голубєва називає основним кредиторським обов'язком обов'язок прийняти належне виконання, зміст якого полягає у здійсненні кредитором залежних від нього дій, без яких боржник не може виконати зобов'язання [111, с. 527]. Так, дійсно, наприклад, якщо за договором поставки постачальник доставляє товар на склад покупця своїм транспортом, а покупець його не приймає, то постачальник зазнає збитків (витрати на простій автотранспорту, оплату робочого часу водія тощо). У цьому випадку кредитор-покупець повинен нести відповідальність за невиконання свого обов'язку. ЦК України містить норму, яка звільняє боржника від відповідальності за прострочення виконання у випадку невиконання свого обов'язку кредитором: якщо кредитор не вчинив дії, до вчинення яких боржник не міг виконати свій обов'язок, виконання зобов'язання може бути відстрочене на час прострочення кредитора (ч. 2 ст. 613 ЦК України). Позичальник так само звільняється від сплати процентів за позику, якщо позикодавець не приймає повернення боргу на підставі ч. 4 ст. 613 ЦК України, відповідно до якої боржник за грошовим зобов'язанням не сплачує проценти за час прострочення кредитора.

Практичним є питання: чи звільняється боржник від виконання свого обов'язку у випадку невиконання зустрічного обов'язку кредитором? Наприклад, якщо поставка повинна бути виконана на умовах передоплати, договором було встановлено строк здійснення оплати і поставки, а покупець не заплатив, то чи звільняється у цьому разі постачальник від обов'язку поставити товар? – Уявляється, що ні. В українському праві не втілено доктрину «зустрічного задоволення». Постачальник може звільнитись від обов'язку поставити товар на підставі нездійснення передоплати лише у тому разі, якщо це буде передбачено у договорі як оперативно-господарська

санкція. Так, відповідно до ч. 1 ст. 236 ГК України є такий вид оперативно-господарської санкції як «одностороння відмова від виконання свого зобов'язання управненою стороною, зі звільненням її від відповідальності за це – у випадку порушення зобов'язання другою стороною». Якщо таку оперативно-господарську санкцію буде включено у договір, то це і буде підставою для звільнення від виконання однією із сторін у випадку невиконання зустрічного обов'язку другою стороною. Але слід зазначити, що обов'язок покупця оплатити поставку та обов'язок постачальника поставити товар не можна вважати зустрічними обов'язками у прямому сенсі, тому що їх виконання не залежить одне від одного (якщо, звичайно, постачальник сам не купує товар, який він повинен поставити за кошти покупця в іншого постачальника). Іншими словами, зустрічні обов'язки повинні бути взаємозалежними: виконання одного повинно обумовлювати виконання іншого.

Н.Ю. Голубєва вказує на такі специфічні риси обов'язку кредитора обов'язку кредитора: 1) вони носять допоміжний характер і спрямовані на надання боржникові можливості виконати зобов'язання; 2) кредиторські обов'язки може виконувати інша особа й без згоди кредитора (виконання зобов'язання нотаріусу, який виконує кредиторські обов'язки); 3) при їх невиконанні до кредитора можуть застосовуватися лише спеціальні санкції [111, с. 531]. З цього можна зробити висновок, що основні обов'язки кредитора є зустрічними.

Досить близьким до поняття зустрічний обов'язок є поняття «зустрічна вимога», яке вживається у ЦК України з приводу припинення зобов'язання шляхом зарахування. Так, відповідно до ст. 601 ЦК України зобов'язання припиняється зарахуванням зустрічних однорідних вимог, строк виконання яких настав, а також вимог, строк виконання яких не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги. Слова «строк виконання яких настав» означають, що обов'язки за цими вимогами повинні бути «зрілими», такими, що відповідатимуть поняттю «борг». Але слід вказати, що зустрічні

вимоги не збігаються із зустрічними обов'язками, оскільки зустрічні вимоги можуть виникати з різних підстав: наприклад, вимога постачальника щодо оплати поставленого товару і вимоги покупця щодо відшкодування збитків внаслідок поставки неякісного товару – вказані вимоги виникають з різних обов'язків, які не є зустрічними: обов'язок оплати виникає з факту поставки, а обов'язок про відшкодування збитків – з умови про відповідальність постачальника за якість товару. Зустрічні ж обов'язки виникають завжди з однієї підстави, яка відповідає предмету договору. Так, обов'язку продавця передати товар відповідає зустрічний обов'язок покупця його оплатити, обов'язку підрядника відповідають зустрічні обов'язки замовника оплатити результати робіт, надати матеріал (якщо роботи виконуються з матеріалу замовника), сприяти підряднику у виконанні робіт тощо. Отже, зустрічні обов'язки завжди охоплюються предметом договору і є взаємопов'язаними.

Таким чином можна запропонувати таке визначення зустрічних обов'язків: зустрічні обов'язки – це обов'язки, виконання яких обумовлює виконання обов'язків другою стороною договірною зобов'язання, тобто вони виникають з однієї підстави, є взаємопов'язаними, основними та охоплюються предметом договору.

Також проблема визначеності обов'язків договору є у договірних зобов'язаннях під умовою до настання цієї умови. У римському праві зобов'язання починало діяти лише тоді, коли наступала умова, якщо ж умова відпадала, то вважалось, що зобов'язання не існувало взагалі. Це відповідало правилу: «*Quod pendet, non est pro eo, quasi sit*» (лат) – «Те, що підвішено, не вважається дійсним» [112, с. 7]. Тобто право власності не переходило від відчужувача до набувача до настання встановленої умови, і власник міг розпоряджатися річчю (передавати в оренду, заставляти тощо). Але ці розпорядження щодо речі набувало силу лише якщо умова за правочином щодо відчуження речі відпадала. Але усе ж договір під умовою до настання умови не вважався нікчемним, оскільки сторони досягли певної угоди і відносини між ними встановилися. Зобов'язання до настання умови

перебувало так би мовити «у стані очікування». Щодо зобов'язання під умовою можна було застосувати новацію, прощення боргу, забезпечити заставою. Річ, що була об'єктом умовного зобов'язання не могла до настання чи відпадиння умови бути безумовно відчужена, оскільки права кредитора повинні були бути гарантовані [112, с. 7]. Так, раба, якого треба було передати з настанням умови, не можна було відпустити на волю. Отже, у римському праві зобов'язання під умовою було юридично значущим, захищеним.

У сучасному цивільному праві питання про юридичне значення зобов'язання до настання умови має практичне значення, з огляду на те, як будуть кваліфікуватися дії сторін стосовно зобов'язання. Якщо буквально тлумачити норму ч. 1 ст. 212 ЦК України, то обов'язки настають із настанням відкладальної обставини: особи, які вчиняють правочин, мають право обумовити настання або зміну прав та обов'язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні (відкладальна обставина). Але чи є дійсним саме зобов'язання до настання відкладальної обставини? Якщо вважати зобов'язання до настання умови дійсним, то сторони можуть його змінити, скасувати, відмовитись тощо. Так, чи відповідатиме одна зі сторін зобов'язання під умовою у випадку односторонньої відмови до настання відкладальної умови? – Уявляється, що так, оскільки те, що зобов'язання укладене під умовою та умова не настала не означає те, що зобов'язання не є дійсним. Крім того, ЦК України встановлює певні наслідки недобросовісної поведінки для сторін умовного правочину: якщо настанню обставини недобросовісно перешкоджала сторона, якій це не вигідно, обставина вважається такою, що настала; якщо настанню обставини недобросовісно сприяла сторона, якій це вигідно, обставина вважається такою, що не настала (ч. 3, 4 ст. 212 ЦК України). Варто погодитись із В.М. Цимбаленко у тому, що зобов'язання під умовою переходять у спадщину, пред'являються в конкурсі, особа, що зобов'язалася під умовою не має права перешкоджати настанню умови [113, с. 214]. Автор розмежовує обов'язки при вчиненні

правочину під умовою, що настають негайно, та обов'язки, які настають лише після настання певної умови. Перші – це обов'язки щодо поведінки особи внаслідок встановлення зобов'язального правовідношення (поведінкові обов'язки), другі – обов'язки які виникають у випадку настання обумовленої умови. Якщо ці обов'язки можуть переходити у порядку правонаступництва, то можна дійти висновку про існування цих «незрілих» обов'язків.

З цим пов'язується також інше питання – правовий режим майна, яке підлягає передачі за умовним правочином, до настання відкладальної умови? Чи має обов'язок боржник його не відчужувати? Чи можна накласти заборону відчуження, обтяжити заставою, іншим способом забезпечити майбутні вимоги кредитора щодо майна до настання відкладальної умови? На підставі чого будуть зніматися ці обтяження та заборони у разі ненастання відкладальної обставини? Але для умови не встановлюється строк її настання, умова – це певна подія, настання якої може не залежати від волі осіб, а може і залежати (потестативна умова). У будь-якому випадку невідомо під час здійснення правочину, чи настане ця умова, чи ні (саме цим умова відрізняється від строку). Якщо умова не настане ніколи, тоді якщо майно буде обтяжено, то таке обтяження буде необмежене у часі. Тому видається, що у сторін не виникає прав та обов'язків щодо майна, яке повинне бути відчужено у разі настання відкладальної умови.

Таким чином, можна виділити три групи обов'язків, право вимоги щодо яких не настало: 1) обов'язки, строк виконання яких не настав; 2) зустрічні обов'язки, які не можна виконати до виконання обов'язків іншою стороною зобов'язання; 3) обов'язки, виконання яких обумовлено настанням певної обставини (відкладальної умови).

Що ж об'єднує зазначені обов'язки? По-перше, ці обов'язки впливають із існуючого правовідношення – зобов'язання встановлене через укладення договору. По-друге, обов'язки вже є визначеними в умовах укладеного договору: визначено їх зміст та обсяг. По-третє, ці обов'язки

підлягають переходу у випадку правонаступництва. Тому можна дійти висновку, що ці обов'язки після укладення договору, хоч право вимоги щодо них не виникло, увійшли до майнової сфери боржника, яка повинна зменшитися після їх виконання (у кредитора щодо виконання цих обов'язків вже виник інтерес).

Отже, юридичне значення обов'язків, щодо яких не настало право вимоги (так званих «незрілих» обов'язків), полягає у тому, що вони входять до майнової сфери боржника, можуть переходити у порядку правонаступництва, а також є встановленими та визначеними внаслідок здійснення правочину щодо укладення договору.

2.4. Підстави припинення суб'єктивного цивільного обов'язку у зобов'язальному правовідношенні

Суб'єктивні цивільні обов'язки припиняються із припиненням зобов'язального правовідношення. Тому підстави припинення зобов'язань будуть зіставляються із підставами припинення суб'єктивного цивільного обов'язку.

Окрему увагу підставам припинення суб'єктивного цивільного обов'язку приділяли низка цивілістів, серед яких, Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова, С.О. Погрібний та інші, однак у цивілістичній доктрині наразі відсутнє комплексне дослідження особливостей та передумов припинення зобов'язаної особи у зобов'язальному правовідношенні.

У разі ж чинності зобов'язання суб'єктивні цивільні обов'язки продовжують існувати та повинні виконуватись. Якщо суб'єктивний цивільний обов'язок не виконується, то цивільна-правова відповідальність може не настати лише у разі звільнення від обов'язку.

Звільнення від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку є законна та обумовлена відсутністю необхідності поводитись певним чином, а

саме вчинити певні дії або утриматись від їх вчинення, з боку зобов'язаної особи на користь задоволення правової вимоги іншого суб'єкта цивільного правовідношення.

Важливого значення для з'ясування сутності звільнення від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку набуває також питання співвідношення звільнення від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку та звільнення від самого суб'єктивного цивільного обов'язку як такого. Іншими словами, у разі звільнення від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку у цивільному правовідношенні на зобов'язану особу перестає покладатись сам суб'єктивний цивільний обов'язок. Тобто, постає таке питання: звільнення зобов'язаної особи у правовому відношенні від вчинення активних чи пасивних дій призводить до спростування й самого цивільного обов'язку, яким обтяжений суб'єкт цивільного правовідношення внаслідок реалізації іншим суб'єктом цього правовідношення своїх правових можливостей, чи сам цивільний обов'язок залишається, а його виконання призупиняється до настання певної події, юридичного факту.

Так, відповідно до ч. 4 ст. 14 ЦК України, особа може бути звільнена від цивільного обов'язку або його виконання у випадках, встановлених договором або актами цивільного законодавства [3]. Зазначена норма, як можемо бачити, встановлює альтернативу, що у певних випадках зобов'язана особа у цивільному правовідношенні або може бути звільнена від суб'єктивного цивільного обов'язку або від виконання такого суб'єктивного цивільного обов'язку в цілому.

Проте у зазначеній нормі відсутня конкретизація того у чому різниця від звільнення від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку та звільнення від суб'єктивного цивільного обов'язку в цілому, та в яких випадках має реалізовуватися зазначена альтернатива, яка проявляється у вигляді звільнення учасника цивільного правовідношення від суб'єктивного цивільного обов'язку, чи лише від його виконання.

Насамперед питання цього співвідношення стає більш очевидним у випадку наявності у правовому відношенні зустрічного виконання зобов'язання, відповідно до якого виконання свого обов'язку однією зі сторін, яке відповідно до договору обумовлене виконанням другою стороною свого обов'язку. Так, відповідно до цивільного законодавства, при зустрічному виконанні зобов'язання сторони повинні виконувати свої обов'язки одночасно, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства, не впливає із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту [3]. Тобто, цивільний обов'язок одного суб'єкта цивільного правового відношення не кореспондує до виникнення цивільного обов'язку в іншого, однак такі цивільні обов'язки є пов'язаними між собою та за загальним правилом повинні виникати одночасно.

Згідно з правовою нормою, передбаченою у ч. 3 ст. 538 ЦК України, у випадку невиконання однією зі сторін у зобов'язанні свого обов'язку або за наявності очевидних підстав вважати, що вона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін), або виконає його не в повному обсязі, друга сторона має право зупинити виконання свого обов'язку, відмовитися від його виконання частково або в повному обсязі [3].

Вказана норма передбачає те, що у випадку невчинення одним із суб'єктів цивільного правовідношення суб'єктивного цивільного обов'язку або за наявності реальних підстав вважати, що таке виконання не відбудеться або буде виконане не в повній мірі, інший суб'єкт правового відношення наділяється правом утриматись від застосування конкретної поведінки для задоволення законних вимог та інтересів кореспондуючої сторони.

Отже, у цьому випадку, особа яка не може задовольнити правові вимоги іншого суб'єкта наділеного суб'єктивним цивільним правом, через невиконання в повному обсязі цивільно-правового обов'язку або прострочення такого виконання, звільняється повністю або часткового від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, яким має бути здійснено

задоволення законних інтересів, проте така особа не перестає бути носієм суб'єктивного цивільного обов'язку.

Тобто, зупинення виконання свого цивільного обов'язку у правовідношенні є формою звільнення від його виконання, проте ця особа, суб'єкт цивільного правовідношення залишається носієм самого суб'єктивного цивільного обов'язку, до тих пір поки існує дане правовідношення.

Згідно з частиною 2 ст. 997 ЦК України, якщо страхувальник прострочив внесення страхового платежу і не сплатив його протягом десяти робочих днів після пред'явлення страховиком письмової вимоги про сплату страхового платежу, страховик може відмовитися від договору страхування, якщо інше не встановлено договором [3].

З аналізу цієї норми можна зробити висновок про те, що неналежне виконання обов'язку страхувальником, за наявності певних умов зазначених у правовій нормі є підставою для виникнення правоприпиняючого юридичного факту у вигляді припинення договору страхування, на підставі якого відбувається звільнення від суб'єктивного цивільного обов'язку, що автоматично звільняє зобов'язану особу й від його виконання.

Таким чином, особа, наділена суб'єктивним цивільним обов'язком, з тих чи інших підстав, передбачених цивільним законодавством, може бути звільнена від його виконання, проте буде залишатися його носієм, у той час, як звільнення від самого суб'єктивного цивільного обов'язку передбачає відсутність необхідності поводитись певним чином, як на абстрактному, так і на реальному рівні.

Відповідно до правової норми, визначеної у ч. 4 ст. 14 ЦК України законодавець зазначає, що підставами звільнення зобов'язаної сторони від виконання її цивільних обов'язків, є:

- 1) умови договору;
- 2) положення актів законодавства.

При цьому влучним є твердження вітчизняних цивілістів, з яким важко не погодитися, відповідно до якого «умовам договору надається перевага перед актами законодавства: у тих випадках, коли є договір, спочатку мають бути з'ясовані умови договору; якщо ж договору немає або його тлумачення недостатньо для з'ясування того, як мають виконуватися обов'язки учасниками правочину, то слід звернутися до актів цивільного законодавства. Крім того, відповідно до ч. 2 згаданої статті ЦК України жодна особа не може бути примушена до дій, вчинення яких не є обов'язковим для неї. Це положення ґрунтується на таких засадах цивільного права як неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини, свобода договору, свобода підприємництва, справедливість, добросовісність та розумність» [45, с. 205–206].

Так, варто зазначити, що ця норма стосується як приватноправових, так і публічно-правових відносин, однак абсолютно очевидним є те, що у першу чергу мають бути з'ясовані умови договору, оскільки більшою мірою дане положення стосується приватноправових відносин, які мають ґрунтуватися на засадах юридичної рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності.

Оскільки законодавцем акцент зроблено, у першу чергу, саме на положеннях договорів, як підстав звільнення зобов'язаної сторони у цивільному правовідношенні від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, то варто зазначити, що умови договору є певною сукупністю пунктів, які є визначеними на розсуд сторін і погоджені ними, та є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства. Саме вони й складають так званий зміст договору.

У цивілістичній літературі справедливо зазначається, що «переважна більшість цивільно-правових норм, які визначають умови договорів, мають диспозитивний характер, тобто сторони в договорі можуть відступити від положень закону і врегулювати свої відносини на власний розсуд. Наприклад, ст. 668 ЦК України встановлює, що ризик випадкового знищення

або випадкового пошкодження товару переходить до покупця з моменту передання йому товару, якщо інше не встановлено договором або законом. Це положення закону є диспозитивним, оскільки передбачає можливість визначення сторонами моменту переходу ризику до покупця на їхній розсуд» [46, с. 182].

У такій правовій парадигмі стає зрозумілим, що звільнення від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку залежить від волі сторін у певному цивільно-правовому договорі, які й визначають у ньому умови, що можуть бути підставами для такого звільнення. Проте, до таких умов-підстав звільнення від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку ставиться й вимога щодо відповідності та не суперечності їх до правових норм діючого законодавства.

Однак, у випадку неузгодження сторонами договору таких умов які слугуватимуть як підстави звільнення від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, то мають діяти норми права, які також виступають регуляторами цивільних правовідносин між сторонами цього цивільно-правового договору.

Характерною ознакою звільнення від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку є зміна у волевиявленні сторін, які вступили у цивільні правовідносини задля досягнення певних правових наслідків. Так, наявність передбаченої цивільним законодавством підстави для звільнення від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку свідчить саме про зміну певних обставин у цивільному правовідношенні, внаслідок яких відбулась зміна у виборі та застосуванні тієї поведінки яка передбачалась для досягнення певного правового результату.

Наведений у частині. 4 ст. 14 ЦК України перелік підстав є загальним, проте у межах певного цивільного правовідношення така підстава для звільнення від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку конкретизується. Перш за все, варто зазначити, що такому звільненню передую певний юридичний факт, виникнення якого й спричиняє відсутність

необхідності застосувати певну поведінку з боку зобов'язаної особи у правовому відношенні, яке виникло. Крім того, звільнення від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку характеризується й іншими особливостями.

Так, юридичний факт, який є передумовою звільнення від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку повинен мати місце у вже існуючому цивільному правовідношенні. При цьому, варто зважати на те, що кожний юридичний обов'язок як забезпечена законом необхідність певної поведінки особи, спрямований на здійснення відповідного суб'єктивного права [47, с. 213]. Тому підстави для звільнення від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку повинні мати місце при наявності реально існуючої правової вимоги як результату здійснення суб'єктивного цивільного права одним з суб'єктів у межах цивільного правовідношення.

Тобто, із зазначеного вище можна зробити висновок, що звільнення від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку характеризується низкою особливостей, серед яких:

- 1) волевиявлення сторін та відповідність до правових норм чинного законодавства;
- 2) наявність певної правової вимоги, якій кореспондує виконання суб'єктивного цивільного обов'язку;
- 3) виникнення та наявність певного юридичного факту, як передумови для звільнення від суб'єктивного цивільного обов'язку;
- 4) можливість такого звільнення лише у межах цивільного правовідношення.

Вітчизняні цивілісти, зокрема Є.О. Харитонов та Н. О. Саніахметова зазначають, що цивільні прав та цивільні обов'язки припиняються внаслідок припинення зобов'язань, за наявності передбачених законом або договором підстав [46, с. 306].

Відповідно до думки О.П. Печеного, припинення зобов'язання означає «припинення правового зв'язку його суб'єктів, які втрачають суб'єктивні

права та суб'єктивні обов'язки, що складають зміст правових відносин. З моменту припинення зобов'язання жодна із сторін вже не змушена вдаватися до дій щодо його виконання і не має права вимагати вчинення таких дій» [48; с. 26].

Є.О. Харитонов та Н.О. Саніахметова у своїй науковій праці уточнюють, що «припинення зобов'язання відбувається в силу дії так званих правоприпиняючих юридичних фактів, які можуть бути як подіями (смерть боржника чи кредитора в зобов'язаннях особистого характеру), так і діями (повернення боргу, передача речі та інше). Припинення зобов'язання відбувається тільки внаслідок правомірної юридичної дії, оскільки правопорушення не припиняє зобов'язання, а трансформує вже існуючі правовідносини або виникнення недоговірних деліктних зобов'язань, якщо до цього сторони не знаходились в відносних правовідносинах» [46, с. 306].

З цього приводу варто зазначити, що дійсно внаслідок припинення існування зобов'язальних правовідносин зникають суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки, якими були наділені їх учасники.

За загальним правилом одностороння відмова від зобов'язання можлива внаслідок невиконання чи неналежного виконання зобов'язань з боку суб'єкта певного правовідношення. Проте, відповідно до ч. 1 ст. 1126 ЦК України, кожна зі сторін у договорі комерційної концесії, строк якого не встановлений, має право у будь-який час відмовитися від договору, повідомивши про це другу сторону не менше як за шість місяців, якщо більш тривалий строк не встановлений договором [3].

З цього приводу варто також вказати правову норму законодавства іншої країни, згідно з якою кожна зі сторін договору комерційної концесії, укладеного на відповідний строк або за відсутності такого строку його виконання, у будь-який час вправі відмовитись від договору комерційної концесії, повідомивши про це іншу сторону не пізніше, ніж за тридцять днів, якщо договором передбачено можливість такого припинення платою грошової суми, встановленої в якості відступного [49].

Законодавець у ст. 600 ЦК України передбачає, що зобов'язання припиняється за згодою сторін внаслідок передання боржником кредиторів відступного (грошей, іншого майна тощо). Розмір, строки й порядок передання якого встановлюється сторонами [3]. Відповідно до точки зору А.В. Коструби, «правоприпиняючий юридичний факт у формі відступного може мати місце лише за домовленістю сторін зобов'язання, що є необхідною умовою для припинення останнього» [57, с. 5]. Так, у цьому випадку особа звільняється від виконання покладеного на неї обов'язку внаслідок домовленості сторін щодо передачі відступного. На наш погляд, у такій ситуації не доречно вести мову саме про звільнення від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, адже тут має місце заміна первісного суб'єктивного цивільного обов'язку на обов'язок щодо передачі відступного у межах існуючого цивільного правовідношення.

Також, вітчизняний науковець О.П. Печений зазначає, що «припинення призводить до того, що боржник перестає бути зобов'язаним вчинити на користь кредитора певні дії, що складають предмет зобов'язання (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо), або утриматись від вчинення певних дій, а кредитор, у свою чергу, втрачає право вимагати від боржника виконання покладеного на останнього за договором обов'язку» [48, с. 26–27]. Тобто, внаслідок припинення самого зобов'язання одна сторона цивільного правовідношення втрачає законну можливість вимоги застосування певної поведінки, а інша сторона звільняється від обов'язку вчинити на користь першої певні дії або утриматись від такого вчинення, зникає сам зміст цивільного правовідношення.

Звичайним способом припинення суб'єктивного цивільного обов'язку у зобов'язанні є саме його виконання. «Зобов'язання для того й встановлюється (як договором так і законом), щоб бути виконаним» [46, с. 307]. Тобто, у цьому випадку припинення суб'єктивного цивільного обов'язку відбувається внаслідок його виконання з боку зобов'язаної сторони на користь особи яка висуває правову вимогу поводитись певним чином, у

той час як звільнення від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку можливе лише до вибору конкретної та необхідної поведінки та вчинення певних дій у межах певного цивільного правовідношення. При цьому таке виконання зобов'язання має бути виконане належним чином, у повній відповідності до умов договору та положень цивільного законодавства.

Однак, звільнення від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку можливе внаслідок інших правоприпиняючих юридичних фактів, які також можуть призводити до припинення суб'єктивного цивільного обов'язку у правовому відношенні.

Так, згідно з ч. 1 ст. 606 ЦК України, зобов'язання припиняється поєднанням боржника і кредитора в одній особі. Таке поєднання може бути наслідком правонаступництва. Так, для фізичних осіб поєднання можливе внаслідок спадкування, коли, наприклад, боржник є спадкоємцем свого кредитора. Для юридичних осіб подібна ситуація може виникнути внаслідок ліквідації з правонаступництвом [3].

У цьому випадку внаслідок такого поєднання відбувається звільнення від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку шляхом припинення цивільного обов'язку у боржника.

Ще одним способом звільнення від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку є новація. Так, згідно з ч. 1 ст. 604 ЦК України, зобов'язання припиняються внаслідок домовленості сторін [3]. Тобто, у випадку домовленості сторін певного цивільного правовідношення щодо його припинення та зміни на інше правовідношення, одна сторона втрачає право первісної вимоги, а інша – звільняється від виконання самого первісного суб'єктивного цивільного обов'язку. Також, законодавець зазначає, що зобов'язання припиняється за домовленістю сторін про заміну первісного зобов'язання новим зобов'язанням між тими ж сторонами (новація) [3]. При цьому суб'єкт цього правовідношення, який зобов'язаний вчинити певну дію, не тільки звільняється від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, а й стає носієм нового суб'єктивного цивільного

обов'язку відповідно до нового правового відношення, яке виникло між ними.

Так, вітчизняні цивілісти, Є.О. Харитонов та Н.О. Саніахметова у своїй науковій праці вказують на те, що нове цивільне правовідношення відрізняється від минулого своїм змістом, а саме: характером прав та обов'язків, їх об'ємом, порядком їх виконання. Важливим є і те, що новацію необхідно відрізнити від простої зміни умов укладеного договору, оскільки новація також є підставою припинення додаткових зобов'язань [46, с. 309].

Абсолютно правильним, на наш погляд, є те, що у випадку виникнення новації, суб'єкт або суб'єкти по первісному цивільному правовідношенню ще не виконали свої суб'єктивні цивільні обов'язки, проте внаслідок зміни певних життєвих обставин відбулась втрата актуальності первісного правового відношення, наслідком чого стало виникнення нового цивільного правовідношення, що й призвело до звільнення від виконання попереднього суб'єктивного цивільного обов'язку однією стороною та виникнення іншого суб'єктивного цивільного обов'язку у новому правовому відношенні.

Так, з приводу новації Л.Р. Головчин зазначає, що у порівнянні з іншими способами припинення зобов'язального правовідношення, новація не припиняє самого правового зв'язку між сторонами правовідношення, однак при цьому, замість зобов'язання, дія якого припиняється, виникає узгоджене ними нове зобов'язальне правовідношення [84, с. 176].

Однак, застосування новації, відповідно до ч. 3 ст. 604 ЦК України, не допускається щодо зобов'язань про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, про сплату аліментів та в інших випадках, установлених законом [3].

Цивільне законодавство, також передбачає таку підставу припинення зобов'язання як прощення боргу. Згідно з ч. 1 ст. 605 ЦК України, зобов'язання припиняється внаслідок звільнення (прощення боргу) кредитором боржника від його обов'язків якщо це не порушує права третіх осіб щодо майна кредитора [3].

Так, відповідно до цієї правової норми зобов'язана особа звільняється від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку внаслідок волевиявлення особи (кредитора) на користь якої зобов'язана особа мала вчинити певні дії або утриматись від них.

Це звільнення внаслідок прощення боргу кредитором вітчизняні цивілісти характеризують як таке, що відбувається за домовленістю сторін, оскільки можливе звільнення від виконання власних цивільних обов'язків у цивільному правовому відношенні можливе лише за згодою особи, на користь якої мають бути виконанні ці обов'язки, тобто кредитора, зауважуючи, якщо «строк виконання зобов'язання настав, то боржник або має виконати зобов'язання, або має обов'язок прийняти прощення боргу кредитором» [46, с. 309].

Так, наявність такого правоприпиняючого юридичного факту у цивільному правовідношенні звільняє особу від обов'язку застосування нею певної необхідної поведінки, якою б задовольнялись інтереси іншого суб'єкта.

Варто погодитись з думкою вітчизняного науковця А. В. Коструби відповідно до якої, в силу того, що одна сторона – кредитор має право, то на його контрагента – боржника покладається, відповідно, обов'язок, який кореспондує визначеному праву, а, отже, у такому випадку добровільна і законна відмова кредитора від права припиняє обов'язок боржника вчинити певні дії або утриматись від такого вчинення [50, с. 159].

Проте, варто зазначити, що прощення боргу у цивільному правовідношенні може бути як повним, так і частковим. З цього приводу зазначений вище автор зауважує, що «у випадку повного прощення боргу кредитором звільняє боржника від виконання зобов'язання у повному обсязі, а часткове – у частині, визначеній кредитором. Правовим наслідком у випадку повного прощення боргу буде припинення договору між сторонами в повному обсязі, а у разі часткового – припинення договору у частині, обумовленій договором про прощення боргу» [50, с. 159].

Таким чином, такий правоприпиняючий юридичний факт, як прощення боргу може передбачати як звільнення від суб'єктивного цивільного обов'язку з припиненням самого цивільного правового відношення, елементом якого й був цей цивільний обов'язок так і без такого припинення. У такому випадку зобов'язана особа звільняється від виконання одного цивільного обов'язку, проте, залишається зобов'язаною у виконанні інших цивільних обов'язків, які передбачені цим цивільним правовідношенням.

У договірному зобов'язанні обов'язки можуть змінюватися, чи припинятися за угодою сторін – шляхом укладення додаткових угод до договору. Але зміна чи припинення обов'язків може бути і як міра цивільно-правової відповідальності. Так, відповідно до п. 1, 2 ч. 1 ст. 611 ЦК України у випадку порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема 1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору; 2) зміна умов зобов'язання.

Щодо односторонньої відмови від зобов'язання як наслідку його порушення можна вказати на певні проблеми його застосування. По-перше, цей наслідок може застосовуватися, лише якщо він безпосередньо передбачений у договорі чи у законі. Наприклад, відповідно до ст. 782 ЦК України наймодавець має право відмовитися від договору найму і вимагати повернення речі, якщо наймач не вносить плату за користування річчю протягом трьох місяців підряд. У цьому випадку треба визначити момент, з якого обов'язки наймодавця як кредитора за договором найму припиняються. Так, якщо у договорі буде чітко встановлено, що договір вважається припиненим з моменту отримання наймачем повідомлення від наймодавця про відмову від договору, то договір буде припинено з цього моменту. Але це не буде означати, що обов'язки припинились, оскільки борг з орендної плати наймачем може бути так і не погашено. Так, відповідно до ч. 3. ст. 653 ЦК України у випадку зміни або розірвання договору зобов'язання змінюється або припиняється з моменту досягнення домовленості про зміну або

розірвання договору, якщо інше не встановлено договором чи не обумовлено характером його зміни. Як правило, у договорах встановлюють положення, згідно з яким припинення чи розірвання договору не звільняє сторони від виконання обов'язків за договором, що виникли у період його дії. То ж невиконані обов'язки продовжують існувати також після припинення дії договору, право вимоги щодо них не зникає. Тобто можна дійти висновку про те, що договірне правовідношення може припинитись раніше, ніж обов'язки, що виникли із вказаного договору, оскільки підстави припинення договірної зобов'язання та підстави припинення обов'язків, які виникли у період дії цього зобов'язання, не збігаються. Але такий висновок буде хибним, оскільки у ЦК України чітко встановлено підстави припинення зобов'язання (Глава 50 ЦК України). Тому якщо на момент відмови наймодавця від договору оренди існують обов'язки з оплати орендних платежів, то відмову наймодавця від договору слід розцінювати не як припинення договірної зобов'язання, а як припинення обов'язку кредитора надавати надалі річ в оренду. При цьому саме зобов'язання, яке включає й обов'язки боржника, припиниться лише після сплати орендної плати (тобто виконання обов'язку в натурі).

Таким чином, можна дійти висновку про те, що відмова кредитора від договору не припиняє договірної зобов'язання в цілому, і, відповідно, обов'язків боржника. Відмова кредитора означає припинення відповідного надання боржнику через порушення останнім договірної зобов'язання.

Крім того, рік тому (23.03.2017 р.) у ЦК України з'явилася одна досить цікава норма: «У разі порушення боржником негативного зобов'язання кредитор незалежно від сплати неустойки та (або) відшкодування збитків і моральної шкоди має право вимагати припинення дії, від вчинення якої боржник зобов'язався утриматися, якщо це не суперечить змісту зобов'язання. Така вимога може бути пред'явлена кредитором і у випадку виникнення реальної загрози порушення такого зобов'язання» (ч. 2 ст. 611 ЦК України).

Вважаємо, що ця новела потребує певного розгляду у частині висвітлення питання про припинення обов'язків.

Так, законодавець вживає новий термін – «негативне зобов'язання». Визначення цього терміну на цей час цивільне законодавство не містить. Із тексту ч. 2 ст. 611 ЦК України можна здогадатись, що мова йде про зобов'язання, предметом якого є утримання від певних дій. При викладенні цитованої норми можна було б так і сформулювати – «зобов'язання, предмет якого складає утримання від певних дій», оскільки сам термін «негативне зобов'язання» без його нормативного закріплення є доволі дискусійним. Наразі не існує в законодавстві поділу зобов'язань на позитивні та негативні, на цей час це лише напрацювання доктрини, притому, які не є загальноприйнятими.

Задум законодавця при впровадженні норми ч. 2 ст. 611 ЦК України, виходячи з її тексту, полягав у тому, щоб встановити для боржника обов'язок припинити дію, від якої він повинен утримуватись, навіть після сплати неустойки та відшкодування збитків та моральної шкоди. Цілком логічно, що зобов'язання утримуватися від певних дій, яке є немайновим за своїм змістом, забезпечується неустойкою та можливим способом захисту, а у випадку його порушення настає відшкодування збитків та моральної шкоди. Хоча видається можливим у разі порушення і пред'явлення позову про виконання зобов'язання в натурі спонукання боржника до утримання від дій, що і складає предмет такого зобов'язання. Але ЦК України містить також і загальну норму, яка передбачає, що боржник, який сплатив неустойку і відшкодував збитки, завдані порушенням зобов'язання, не звільняється від обов'язку виконати зобов'язання в натурі, якщо інше не встановлено договором або законом (ч. 1 ст. 622 ЦК України).

Таким чином, нововведена норма ч. 2 ст. 611 ЦК України повторює положення ч. 1 ст. 622 ЦК України, а тому не має жодного смислового навантаження.

Як було зазначено вище, п. 2 ч. 1 ст. 611 ЦК України встановлює такий наслідок порушення зобов'язання як «зміна умов зобов'язання». Вбачається, що на підставі зазначеної норми у договорі у випадку його порушення можна передбачити зміну його умов, що буде виявлятися в заміні одних обов'язків боржника іншими. Наприклад, у договорі позики у випадку якщо позичальник не повернув у встановлений строк суму позики, можна встановити обов'язок надати позикодавцю замість грошової суми певне майно (транспортний засіб, квартиру).

Але слід зазначити, що судова практика не визнає взагалі такого наслідку порушення зобов'язання як зміна його умов.

Це може бути проілюстровано судовими рішеннями у цивільній справі № 638/11786/16-ц, що була розглянута Дзержинським районним судом м. Харкова.

Позивач звернувся до суду з позовними вимогами про стягнення боргу за договорами позики від 13.02.2014 року та від 05.03.2014 року на загальну суму 2 442 869, 32 гривень. 24.11.2016 року позивач змінив предмет позову та попросив суд визнати за ним право власності на квартиру загальною площею 109,7 кв.м. та на машиномісце № 95, розташоване в цокольному поверсі будинку літер «А-9» по пр. Л. Свободи № 50-в у м. Харкові у зв'язку з невиконанням відповідачкою боргових зобов'язань за договорами позики.

Підстави позову були такі. Позивач дав в борг відповідачці 75 000,00 гривень, що дорівнювало в еквіваленті 8 475,00 доларів США з закінченням строку договору виконанням зобов'язань. У пункті 2.4 договору було зазначено що кінцевим строком виконання зобов'язання є 13.02.2016 року. У пункті 3.3 договору було зазначено: «якщо позичальник не виконає свого обов'язку з поверненням позики протягом місяця з кінцевої дати, визначеної пункті 2.4 договору, позикодавець має право вимагати повернення боргу або визнання право власності на машиномісце в судовому порядку».

15.03.2014 року позивач дав в борг відповідачці 878 800,00 гривень, що дорівнювало в еквіваленті 90 000,00 доларів США із закінченням строку

договору виконанням зобов'язань. В п. 2.4 договору вказано що кінцевим строком виконання зобов'язання є 05.03.2016 року. У пункті 3.3 договору вказано «якщо позичальник не виконає свого обов'язку з поверненням позики протягом місяця з кінцевої дати, визначеної п. 2.4 договору, позикодавець має право вимагати повернення боргу або визнання права власності на машиномісце в судовому порядку».

Отже, сторони спору у договорі позики передбачили можливість за позикодавцем вимагати не лише грошовий борг, а і визнавати право власності на нерухоме майно. Відповідачка визнала у судовому засіданні позов, отже, всі зазначені у позові обставини були визнані, а тому доведенню не підлягали. Але у судовому рішенні від 09.02.2017 р. було вказано: «Незважаючи на визнання позовних вимог відповідачкою, суд приходить до висновку, що позовні вимоги необґрунтовані та недоведені належними доказами та задоволенню не підлягають»!

Суд прийшов до висновку, що «умови п. 3.3 договорів займу від 13.02.2014 року та від 05.03.2014 року передбачають можливість проведення стягнення на майно позичальника, а ці дії можуть ґрунтуватись тільки відповідно до вимог Закону України «Про виконавче провадження».

Але ж позивач просив застосувати наслідок порушення договору позики, який було передбачено у самому договорі – п. 3.3. Про звернення стягнення мова не йшла взагалі!

Посилаючись на норми ЦК України про припинення права власності, позбавлення права власності, Закон України «Про іпотеку», які не мали жодного відношення до справи, суд відмовив позивачу у позовних вимогах [116].

Апеляційний суд Харківської області, не вдавшись до зрозумілих пояснень у мотивувальній частині, ухвалою від 12.05.2017 р. залишив у силі рішення суду першої інстанції, вказавши наступне: «Посилання позивача на п. 3.3 договорів позики, за якими у випадку невиконання зобов'язань за договором позикодавець має право вимагати повернення боргу або визнання

права власності на машиномісце та квартиру в судовому порядку та на вимоги ст. 611 ЦК України судовою колегією не приймається».

Суди обох інстанцій сприйняли позовну вимогу про визнання права власності як спосіб звернення стягнення на майно боржника, чого взагалі насправді позивач не заявляв. Так, в ухвалі суду апеляційної інстанції було вказано: «укладаючи угоди, сторони взагалі не мали на меті віддавати в заставу об'єкти нерухомого майна, а тому норми Закону України «Про іпотеку» не мають бути застосовані» [117].

Тобто можливість зміни умов зобов'язання у разі його порушення, передбачена ч. 2 ст. 611 ЦК України судами взагалі не сприймається, а тому цю норму дуже проблематично застосувати.

В апеляційній інстанції сторони також заявили клопотання про затвердження мирової угоди, в якому також ухвалою суду від 13.04.2017 р. було безпідставно відмовлено. В ухвалі, зокрема, було зазначено: «Мирова угода стосується питання переходу права власності на нерухоме майно і є по суті задоволенням змінених позовних вимог, а тому визнанню не підлягає» [117].

Чи міг позивач-позикодавець замість звернення до суду у випадку згоди позичальника отримати від нього право власності на нерухоме майно у якості відступного, припинивши таким чином зобов'язання на підставі ст. 600 ЦК України? Відповідно до зазначеної статті зобов'язання припиняється за згодою сторін внаслідок передання боржником кредиторів відступного (грошей, іншого майна тощо). Отже, нормам ЦК України це не буде суперечити.

Але, розглядаючи це питання, слід звернутись, перш за все, до положень Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень». У частині 1 ст. 27 зазначеного Закону, яка містить перелік підстав для державної реєстрації права власності, немає такої підстави як «передання відступного».

Таким чином, сторони зобов'язання фактично не можуть змінити його умови замінивши одні обов'язки боржника іншими. Тобто, якщо позичальник немає грошових коштів, він не може передати позикодавцю в рахунок погашення боргу нерухоме майно, навіть якщо обидві сторони зобов'язання будуть згодні. Це безумовно суперечить одному з основоположних принципів цивільного права – свободі договору, втіленому у ст. 627 ЦК України. Для подолання такої хибної практики вважаємо за доцільне запропонувати зміни до законодавства.

Так, частину 1 ст. 27 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» слід доповнити, передбачивши таку підставу для реєстрації права власності на нерухоме майно як «договір про передання відступного», а п. 2 ч. 1 ст. 611 ЦК України змінити, виклавши його у наступній редакції: «У разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема: ... 2) зміна умов зобов'язання, у тому числі його предмета, що може передбачати заміну одних обов'язків іншими».

У зобов'язальних правовідносинах особа, на яку покладено цивільний обов'язок вчинити певну дію або утриматись від неї, також може бути звільнена від його виконання внаслідок припинення зобов'язання неможливістю його виконання. Так, відповідно до ст. 607 ЦК України, зобов'язання припиняється неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна зі сторін не відповідає. Такою обставиною, з якою пов'язується неможливість виконання цивільного обов'язку, на думку вітчизняних цивілістів, є вина кредитора [46, с. 310]. Однак, у такому випадку особа, зобов'язана вчинити певні дії, не просто звільняється від обов'язку їх вчинити, а й припиняються самі правовідносини, елементом яких і був цей цивільний обов'язок.

Крім того, звільнення від суб'єктивного цивільного обов'язку може відбутися у межах припинення зобов'язальних правовідносин внаслідок смерті фізичної особи та ліквідації юридичної особи.

Так, частина 2 ст. 608 ЦК України вказує на те, що зобов'язання припиняється смертю кредитора, якщо воно є нерозривно пов'язаним з особою кредитора [3]. Вітчизняні цивілісти Є.О. Харитонов та Н.О. Саніахметова зазначають, що ця підстава може мати місце у тих випадках, коли саме виконання цивільного обов'язку передбачене особисто для кредитора, або саме зобов'язання нерозривно пов'язане з особистістю кредитора. Тобто, таке зобов'язальне правовідношення має характеризуватись особистим характером [46, с. 310].

Згідно з ч. 1 ст. 609 ЦК України, зобов'язання припиняється ліквідацією юридичної особи (боржника або кредитора), крім випадків, коли законом або іншими нормативно-правовими актами виконання зобов'язання ліквідованої юридичної особи покладається на іншу юридичну особу, зокрема за зобов'язаннями про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю [3].

Отже, відповідно до пануючої думки згідно з якою, ліквідація юридичної особи – як боржника так і кредитора, за загальним правилом слугує підставою для припинення зобов'язання, то ж зобов'язана особа також може бути звільнена від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку у зв'язку з початком ліквідації юридичної особи. Винятком є певні випадки, які прямо передбачені чинним цивільним законодавством (наприклад, вимога про відшкодування шкоди, що заподіяна життю та здоров'ю людини, в порядку правонаступництва переходить до іншої організації, або організації, вказаної рішенням про ліквідацію юридичної особи) [46, с. 310].

Крім того, І. В. Спасибо-Фатєєва стверджує, що сторони можуть бути звільнені від виконання не виконаних на момент розірвання договору зобов'язань, зміст яких й становить суб'єктивний цивільний обов'язок, внаслідок розірвання договору. Проте, це не може бути віднесено до відносин зі сплати неустойки, відшкодування збитків, що виникли через невиконання (неналежного виконання) договірних зобов'язань [87, с. 109].

На нашу думку, таке твердження вітчизняного науковця є абсолютно справедливим, оскільки розірвання договору є правоприпиняючим юридичним фактом, внаслідок існування якого динамічність правовідносин припиняється та сторони залишаються у такому стані, який виник на момент розірвання договору, а, отже, відбувається автоматичне звільнення від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку зобов'язаною особою у правовідношенні.

Отже, можна підсумувати, що передбачений цивільним законодавством механізм зміни та припинення суб'єктивних цивільних обов'язків є недосконалим, певні підстави зміни та припинення зобов'язань потребують більш чіткої регламентації, особливо це стосується таких підстав як «зміна умов зобов'язання» та «передання відступного».

Висновки до Розділу 2

Специфічними рисами суб'єктивних цивільних обов'язків у зобов'язальних правовідносинах є такі: корелятивний зв'язок із правами кредитора; зустрічність; оборотоздатність (у вигляді відступлення права вимоги та переведення боргу); можливість до трансформації у позикове зобов'язання; можливість захисту шляхом позову про виконання обов'язку в натурі.

Аналіз правових норм чинного цивільного законодавства та існуючих правових підходів до розуміння юридичного факту як підстав виникнення цивільних прав та цивільних обов'язків дав можливість зробити висновок про те, що виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку відбувається внаслідок не лише дії осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, чи дій, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують виникнення цивільних прав та обов'язків, як визначено цивільним

законодавством, а й внаслідок юридичних подій, виникнення яких наділяє особу суб'єктивним цивільним обов'язком.

Інтерес кредитора має вирішальне значення для існування обов'язку: втрата кредитором інтересу до виконання через прострочення припиняє обов'язок виконання зобов'язання в натурі.

Зустрічні обов'язки – це обов'язки, виконання яких обумовлює виконання обов'язків другою стороною договірному зобов'язання, тобто вони виникають з однієї підстави, є взаємопов'язаними, основними та охоплюються предметом договору.

Запропоновано межі виконання суб'єктивного цивільного обов'язку визначити як обов'язкові критерії як загального так і спеціального характеру, які ставляться до поведінки зобов'язаного суб'єкта цивільного правовідношення, що проявляється у вчиненні або в утриманні від вчинення певних дій для задоволення правових можливостей передбачених суб'єктивним цивільним правом.

Обов'язок боржника у договірному зобов'язанні проходить такі стадії: 1) обов'язок, строк виконання якого ще не настав та право вимоги щодо якого ще не виникло; 2) обов'язок, який має виконуватися у певний проміжок часу під загрозою прострочення виконання; 3) обов'язок, який не виконано вчасно, що тягне за собою цивільно-правову відповідальність, яка не виключає виконання обов'язку в натурі; 4) обов'язок, щодо якого допущено прострочення і до виконання якого кредитор втратив інтерес, що є підставою для цивільно-правової відповідальності боржника.

Можна виділити три групи обов'язків, право вимоги щодо яких не настало: 1) обов'язки, строк виконання яких не настав; 2) зустрічні обов'язки, які не можна виконати до виконання обов'язків іншою стороною зобов'язання; 3) обов'язки, виконання яких обумовлено настанням певної обставини (відкладальної умови).

Юридичне значення обов'язків, щодо яких не настало право вимоги (так званих «незрілих» обов'язків), полягає у тому, що вони входять до

майнової сфери боржника, можуть переходити у порядку правонаступництва, а також є встановленими та визначеними внаслідок здійснення правочину щодо укладення договору.

Відмова кредитора від договору не припиняє договірне зобов'язання в цілому, і, відповідно, обов'язків боржника. Відмова кредитора означає припинення відповідного надання боржнику через порушення останнім договірне зобов'язання.

Результати дослідження, що викладені у Розділі II, відображено у наступних публікаціях автора: [97, с. 59–61]; [98, с. 53–55]; [101, с. 210–212]; [102, с. 61–64].

РОЗДІЛ 3

Забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку у зобов'язальному правовідношенні та відповідальність за його невиконання чи неналежне виконання

3.1 Засоби забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку у зобов'язальному правовідношенні

Існування цивільно-правових відносин обумовлено потребою у задоволенні власних інтересів суб'єктами цих відносин. Першим кроком для досягнення зазначеного результату є настання юридичного факту, певних життєвих обставин, внаслідок існування яких виникають цивільні права та цивільні обов'язки. Цей інструментарій, у вигляді кореспондуючих один одному суб'єктивних цивільних прав та суб'єктивних цивільних обов'язків, сприяє досягненню того кінцевого правового результату, метою саме якого й було виникнення цивільного правовідношення.

Так, виникає питання стимулу для особи, на яку покладено обов'язок щодо застосування певного типу поведінки для досягнення кінцевого та бажаного результату. Відповідно до зазначеного вище, при дослідженні правової природи суб'єктивного цивільного обов'язку у попередніх розділах, твердженню про кореспондування цивільних прав та цивільних обов'язків у правовому відношенні, варто зазначити, що кожен, наділений правом вимоги щодо виконання на його користь конкретної поведінки, повинен мати можливість забезпечити таке виконання, адже особа, наділена правом вимоги, у першу чергу, є заінтересованою щодо задоволення висланого законного інтересу особою, на яку покладено обов'язок вчинити певну дію або утриматись від такого вчинення [18, с. 104].

У такому випадку виконання суб'єктивного цивільного обов'язку має бути забезпечене шляхом стимулювання особи, яка виступає носієм суб'єктивного цивільного обов'язку. Таке стимулювання може відбуватись у

різний спосіб, проте його основне призначення полягає у забезпеченні виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, покладеного на зобов'язану особу. Відповідно до наукової думки Б.М. Гонгалю, «усвідомлення суб'єктом факту існування забезпечувальних заходів додає впевненості у здійсненості його права, захищеності його інтересу. Водночас уже лише наявність забезпечувальних заходів стимулює осіб, зобов'язаних виконувати свої обов'язки. Таким чином забезпечується суб'єктивне право, захищається інтерес уповноваженої особи» [51, с. 23].

У цивільному законодавстві, а саме у ч. 3 ст. 14 ЦК України, зазначається, що виконання суб'єктивних цивільних обов'язків забезпечується засобами заохочення та відповідальністю, які встановлені договором або актом цивільного законодавства [3]. З аналізу цієї норми можна сказати, що засоби забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку мають передбачати у собі як певні пільги та привілеї (засоби заохочення), так і можливість настання негативних наслідків для особи яка виступає носієм суб'єктивного цивільного обов'язку (цивільно-правова відповідальність). Однак, у чинному цивільному законодавстві відсутнє чітке поняття засобу забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку.

Якщо звернутись до зобов'язальних відносин, які виступають одним з видів цивільних правовідносин, то можемо з'ясувати, що необхідно розуміти під засобами забезпечення виконання зобов'язань.

Так, вітчизняний цивіліст І.Й. Пучковська зазначає, що засобами забезпечення виконання зобов'язань є «спеціальні міри, що стимулюють боржника до належного виконання зобов'язання та забезпечують захист майнових інтересів кредитора на випадок порушення зобов'язання боржником» [52, с. 52]. Проте, науковець також акцентує увагу на тому, що ці міри на відмінну від стягнення збитків та інших форм цивільно-правової відповідальності застосовуються далеко не кожного разу при невиконанні чи неналежному виконанні зобов'язань, а лише щодо тих зобов'язань, для забезпечення яких вони спеціально були встановлені законом або за

домовленістю сторін, і тому є додатковими забезпечувальними мірами [52, с. 52].

Також під засобами забезпечення виконання зобов'язань передбачаються додаткові забезпечувальні заходи, які мають спеціальний (додатковий) характер і дають можливість досягнути виконання зобов'язання незалежно від того, чи заподіяні кредитором збитки і чи є у боржника майно, на яке можна звернути стягнення за виконавчими документами.

Засоби забезпечення виконання зобов'язань також можуть визначатись як сукупність передбачених законом чи договором спеціальних заходів, за допомогою яких здійснюється додаткове стимулювання боржника до належного виконання свого обов'язку, а у випадку його невиконання обумовлять настання негативних наслідків майнового характеру для боржника, незалежно від того, чи понесе кредитор збитки фактично.

Так, варто погодитися з твердженням про те, що такі засоби є спеціальними та мають додатковий та стимулюючий характер по відношенню до основного зобов'язання.

За науковою думкою вітчизняного науковця О.С. Кізлової, оптимальний вибір кредитором засобу забезпечення зобов'язання, який залежить від самої суті зобов'язального правовідношення, є самою гарантією виконання зобов'язання зі сторони боржника [82, с. 260].

Однак, вони стосуються саме зобов'язальних правовідносин, а тому по відношенню до засобів забезпечення суб'єктивного цивільного обов'язку вони є вужчими, та співвідносяться як частина і ціле, а, отже, вести мову про їх ідентичність не доцільно. На підтвердження цієї думки варто вказати про те, що цивільне законодавство чітко встановлює засоби забезпечення суб'єктивного цивільного обов'язку, якими, відповідно до ст. 14 ЦК України, є засоби заохочення та цивільно-правова відповідальність, які знаходять свій зовнішній вираз в абсолютно всіх цивільних правовідносинах через договір чи акт цивільного законодавства. Крім того, зобов'язальні правовідносини є одним з видів цивільних правовідносин, а засоби забезпечення виконання

зобов'язань існують у межах зобов'язального правовідношення, в якому вони і здійснюють забезпечення виконання зобов'язання, сутністю якого є виконання певних цивільно-правових обов'язків зобов'язаними сторонами. Отже, засоби забезпечення суб'єктивного обов'язку поглинають засоби забезпечення зобов'язань та можуть існувати в різних правовідносинах у тому числі й у зобов'язальних, як окремі види забезпечення суб'єктивного обов'язку поряд із засобами забезпечення зобов'язань.

Слушним є зауваження щодо засобів забезпечення суб'єктивного цивільного обов'язку, відповідно до якого «такі засоби заохочення можуть передбачатися договором у вигляді додаткової винагороди, пільгових умов виконання цивільних обов'язків, або як засіб цивільно-правової відповідальності за допомогою відповідних санкцій (штраф, способи забезпечення виконання зобов'язання тощо)» [53]. Тобто, з огляду на вказане вище, можна зазначити, що засоби забезпечення виконання зобов'язання є лише одним з елементів комплексу засобів забезпечення цивільних обов'язків. Основним призначенням засобів забезпечення суб'єктивного цивільного обов'язку є стимулювання особи, яка виступає носієм цивільного обов'язку, щодо застосування нею конкретної та необхідної поведінки для задоволення законних потреб та інтересів особи, яка наділена правом вимоги такої поведінки [103, с. 82]. Крім того, важливо вказати й те, що ці засоби забезпечення суб'єктивного цивільного обов'язку стосуються не лише засобів «негативного» характеру, спрямуванням яких є настання певних негативних правових наслідків для особи, наділеної цивільним обов'язком, у випадку його невиконання чи неналежного виконання, але й засобів заохочувального характеру, тобто таких, що спрямовані на отримання певних пільг та привілеїв у випадку належного виконання такого цивільного обов'язку у правовому відношенні.

Отже, з огляду на зазначене вище та враховуючи наукові думки щодо визначення поняття засобів забезпечення виконання зобов'язань, пропонуємо визначити поняття засобів забезпечення суб'єктивного цивільного обов'язку

як спеціальні заходи позитивного та негативного характеру, які виконують гарантійну функцію, спрямовані на стимулювання особи, носія цивільного обов'язку, щодо належного його виконання та мають додатковий характер по відношенню до змісту цивільного правовідношення [103, с. 82].

Додатковий характеру у цьому випадку полягає у тому, що права та обов'язки, які виникають із засобів забезпечення суб'єктивного цивільного обов'язку, самі по собі, без основного цивільного правовідношення, в змісті якого знаходиться саме той суб'єктивний цивільний обов'язок на забезпечення виконання якого вони й покликані, існувати не можуть, тому й мають комплементарний характер.

Правова природа засобів забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку полягає у тому, що такі засоби не можуть існувати самі по собі, а, отже, мають акцесорний або додатковий характер у цивільному правовому відношенні. Проводячи аналогію із засобами забезпечення, справедливим є твердження про те, що «акцесорність означає, що забезпечувальне зобов'язання не може існувати саме по собі, без зв'язку з основним зобов'язанням» [52, с. 53]. Таким чином, варто зробити висновок, про те, що правовідносини, які виникають із застосування засобів забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку мають тісний зв'язок із цивільним правовідношенням, в якому цивільний обов'язок, який забезпечується, складає поряд із цивільним правом зміст цього правового відношення.

Засобами забезпечення виконання зобов'язань, відповідно до розповсюдженої наукової точки зору, є «спеціальні міри, що стимулюють боржника до належного виконання зобов'язання та забезпечують захист майнових інтересів кредитора на випадок порушення зобов'язання боржником» [52, с. 52].

Радянський цивіліст О.С. Іоффе стверджував, що непоодинокі випадки, коли боржником не виконується покладений на нього цивільний обов'язок, однак кредитор не несе жодних збитків у зв'язку з цим невиконанням, або не

може довести їх розмір при їх наявності. [60, с. 155]. Тобто мається на увазі, що не кожного разу відшкодування шкоди є можливим, проте основним та необхідним є виконання цивільного обов'язку, яке необхідно певним чином забезпечити. У такому випадку О.С. Іоффе зазначає, що законодавство дозволяє учасникам зобов'язання, забезпечити його виконання додатковими мірами, які носять спеціальний характер та сприяють вимозі до виконання цивільного обов'язку незалежно від того чи була спричинена шкода кредитуру та чи є майно, яким боржник зможе відповісти за невиконання чи неналежне виконання. Так, під забезпеченням зобов'язання, вказаний вище цивіліст справедливо розуміє «такі міри, які носять не загальний, а спеціальний та додатковий характер, та які застосовуються не для всіх, а лише для тих зобов'язань, для яких вони встановлені нормою закону чи за домовленістю сторін» [60, с. 155–156].

Вітчизняний цивіліст І.Й. Пучковська зазначає, що «підставою для встановлення та застосування виду забезпечення виконання зобов'язання є домовленість сторін про певне забезпечення, однак крім договору, підставою у деяких випадках може виступати закон та рішення суду [52, с. 52]. Крім того, І.Й. Пучковська підкреслює, що крім стимулюючої функції таких забезпечень виконання зобов'язання, метою яких є захист прав кредитора, ще є можливість їх застосування як для забезпечення договірних, так і недоговірних зобов'язань [61, с. 26].

З приводу вичерпності засобів забезпечення виконання зобов'язань абсолютно справедливим є твердження Б.М. Гонгалю щодо розмивання поняття забезпечення зобов'язання у зв'язку із застосуванням «інших» мір, для забезпечення зобов'язального правовідношення, які не мають загальновизнаних ознак, притаманних таким забезпеченням, проте можуть бути встановлені за домовленістю сторін в умовах договору, як засоби забезпечення виконання зобов'язання [51, с. 23].

Так, згідно з ч. 1 ст. 546 ЦК України передбачається, що виконання зобов'язання може забезпечуватися неустойкою, порукою, гарантією,

заставою, притриманням, завдатком. Однак, цей перелік не є вичерпним, у ч. 2 ст. 546 ЦК України встановлюється, що договором або законом можуть бути встановлені інші види забезпечення виконання зобов'язання [3].

На нашу думку, необхідний чіткий перелік ознак характерних засобів забезпечення виконання зобов'язання для уникнення розбіжностей у визначенні тієї чи іншої категорії, як засобу забезпечення зобов'язання. Такими основними ознаками засобів забезпечення виконання зобов'язання відповідно до їх функціонального призначення є можливість стимулювати боржника до належного виконання зобов'язання та можливість захищати майнові інтереси кредитора у випадку невиконання чи неналежного виконання боржником власного зобов'язання.

Також, варто зазначити, що виконання зобов'язання має відповідати загальним засадам, які ставляться до такого виконання. При цьому, мета загальних засад виконання зобов'язання та засобів виконання такого зобов'язання полягають саме у реалізації елементів змісту правовідношення в обсязі, необхідному для задоволення законних інтересів та правових вимог суб'єктів цього цивільного правового відношення.

Так, вітчизняний цивіліст Т.В. Боднар стверджує, що незважаючи на пріоритетність умов договору як регулятора відносин між суб'єктами цивільного правовідношення, виконання зобов'язання має відповідати певним засадам та вимогам, які ставляться до нього [62, с. 170]. За науковою думкою вказаного науковця Т.В. Боднар, оскільки виконання зобов'язання має відповідати принципу належного виконання зобов'язання, то однією з основних вимог такого виконання є здійснення цивільних прав та виконання цивільних обов'язків, які становлять сутність змісту зобов'язального правовідношення належними суб'єктами, а саме боржником та кредитором. [62, с. 171]. Також, варто звернути увагу на такий інститут як передоручення, тобто переадресування виконання зобов'язань третій особі. Отже, слід абсолютно погодитись з тією думкою, що для забезпечення виконання цієї

вимоги, зобов'язання має виконуватися на користь належної особи та належною особою.

Іншою засадою, на думку Т. В. Боднар, є виконання зобов'язання у належний спосіб. Спосіб такого виконання є порядок вчинення боржником дій щодо виконання зобов'язання. Основою даної засади, за загальним правилом, є виконання такого зобов'язання у повному обсязі, коли інший спосіб не встановлено законодавством чи умовами договору [62, с. 172].

Розвиваючи цю думку щодо відповідності вчинення дій, які лягають в основу виконання зобов'язань, до певних засад, які ставляться до такого виконання зобов'язання, зазначений вище цивіліст не оминув такі важливі складові засад виконання як строк (термін) виконання та місце виконання зобов'язання. Так, науковець вказує, що «зобов'язання повинні виконуватися в строки (терміни), встановлені в законі або договорі», а тому можливе крім виконання обов'язку у встановлений строк, ще й дострокове виконання зобов'язання у передбачені умовами договору чи законодавством випадки. Щодо місця виконання зобов'язання науковець зазначає, що сторони у зобов'язанні мають можливість встановити місце виконання у цивільно-правовому договорі. Так, наприклад, виконання зобов'язання щодо нерухомості повинно виконуватись за місцезнаходженням даного майна, або, якщо не встановлено актами цивільного законодавства, або впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту, зобов'язання може бути виконане в іншому місці за домовленістю між сторонами у відповідному правовому відношенні.

Отже, незважаючи на спільну мету між засадами виконання зобов'язання та засобами забезпечення виконання зобов'язань варто зазначити, що такі засоби є тими гарантіями та шляхами, за допомогою яких сторони в зобов'язанні можуть забезпечити виконання цивільних обов'язків як елементів змісту зобов'язання, у повному обсязі та забезпечити відповідність самого зобов'язального правовідношення та його реалізації зазначеним вище засадам, які ставляться до виконання зобов'язання його

сторонами. Так, вітчизняний науковець І.Й. Пучковська зазначає, що встановлення видів забезпечення виконання зобов'язань здійснюється з метою гарантування кредиторі виконання забезпеченого зобов'язання боржником, що включає як стимулювання боржника до належного виконання зобов'язання, так і захист майнових інтересів кредитора у випадку порушення зобов'язання шляхом реалізації забезпечення [61, с. 27].

Найпоширенішим засобом забезпечення виконання зобов'язань зазвичай визнають неустойку, яка поділяється, відповідно, на такі види як штраф та пеня. Згідно зі ст. 549 ЦК України, законодавець визначає неустойку як грошову суму або інше майно, які боржник повинен передати кредиторі у випадку порушення боржником зобов'язання. Штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання. Пенею є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення такого виконання [3]. Тобто, призначенням та спрямуванням неустойки є забезпечення виконання боржником у зобов'язальному правовідношенні суб'єктивного цивільного обов'язку на користь кредитора шляхом існування додаткового правовідношення по відношенню до основного, яким обумовлюється настання негативних правових наслідків, у випадку невиконання чи неналежного виконання цивільного обов'язку боржником та відбувається стимулювання до застосування боржником необхідної поведінки.

Неустойка як вид забезпечення виконання зобов'язань має притаманні їй властивості. Так, неустойка стягується тільки за факт винного порушення зобов'язання і кредитор не має права на її стягнення, у випадку, якщо боржник не відповідає за порушення зобов'язання, тобто коли він звільняється від відповідальності за порушення основного зобов'язання. Також сплата неустойки не звільняє боржника від виконання зобов'язання в натурі, якщо інше не встановлено законом або договором. Крім того, на випадок зловживання правом на отримання неустойки, суд може зменшити

розмір неустойки, якщо вона є надмірно великою, зокрема, якщо розмір неустойки значно перевищує розмір завданих збитків та за наявності інших обставин, які мають істотне значення (наприклад, ступінь виконання зобов'язання боржником, майновий стан сторін за зобов'язанням та інші), але не виключати повністю стягнення, при цьому неустойка може бути зменшена тільки до розміру заподіяних кредитором збитків [52, с. 57].

Зазначене підтверджується у ч. 1 та ч. 2 ст. 552 ЦК України, відповідно до якої сплата та передання неустойки, оскільки предметом неустойки може бути не тільки грошова сума, а й рухоме та нерухоме майно, не звільняє боржника від виконання свого обов'язку в натурі. Також, сплата (передання) неустойки не позбавляє кредитора права на відшкодування збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання [3].

Отже, неустойка є тією спеціальною мірою додаткового та стимулюючого характеру, якою здійснюється забезпечення належного виконання боржником суб'єктивного цивільного обов'язку шляхом необхідності передати предмет неустойки кредитором у випадку порушення боржником зобов'язання.

Наступним засобом забезпечення виконання зобов'язання є порука, яка відповідно до ч. 1 ст. 553 ЦК України полягає у тому, що за договором поруки поручитель поручається перед кредитором боржника за виконання ним свого обов'язку. Поручитель відповідає перед кредитором за порушення виконання зобов'язання боржником [3].

За своїм змістом, як зазначає І.Й. Пучковська, «сутність поруки як одного з видів забезпечення виконання зобов'язань полягає в тому, що кредитор в особі поручителя фактично отримує додаткового боржника, до якого може пред'явити вимогу в обсязі всіх невиконаних боржником зобов'язань» [52, с. 65]. Також науковець вказує, що за загальним правилом боржник та поручитель відповідають перед кредитором як солідарні боржники, що означає можливість для кредитора заявляти свої вимоги як до боржника за основним зобов'язанням, так і до поручителя, однак крім того за

домовленістю сторін може бути й визначена крім солідарної субсидіарна відповідальність, однак у такому випадку до пред'явлення вимоги поручителю кредитор повинен пред'явити вимогу до основного боржника, і лише у випадку, якщо останній відмовиться її задовольнити або кредитор не одержить у розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу, він може пред'явити вимогу в повному обсязі до поручителя [52, с. 67].

Слушним та абсолютно вірним є зауваження радянського цивіліста О.С. Іоффе, який писав про сутність поруки наступне: «забезпечення зобов'язання за допомогою поруки базується на впевненості, що можливість повернення належного кредитору боргу стає набагато сильнішою, якщо більше осіб покладають на себе обов'язок його погасити» [60, с. 178].

Також варто акцентувати увагу на тому, що згідно з ч. 2 ст. 554 ЦК України поручитель відповідає перед кредитором у тому ж обсязі, що і боржник, включаючи сплату основного боргу, процентів, неустойки, відшкодування збитків, якщо інше не встановлено договором поруки [3].

Тобто поручитель виступає як додатковий учасник правовідношення права та обов'язки якого, по відношенню до первісного правовідношення носять потенційний характер та залежать від поведінки особи, на яку покладається суб'єктивний цивільний обов'язок, що дає відповідну впевненість досягти передбачених правових наслідків.

Крім того, для цього засобу забезпечення зобов'язання є можливим існування двох або кількох поручителів. Так, особи, які спільно дали поруку, відповідають перед кредитором солідарно, якщо інше не встановлено договором поруки, а після виконання зобов'язання, забезпеченого порукою, до кожного з кількох поручителів переходять права кредитора у розмірі частини обов'язку, що виконана ними.

Так, відповідно до договору поруки, поручитель як носій суб'єктивного цивільного обов'язку щодо задоволення законних вимог кредитора по первісному правовідношенню має лише потенційний характер виконання власного обов'язку і стає конкретним виконавцем цього цивільного

обов'язку, лише після того як боржником, по первісному правовідношенню не був виконаний суб'єктивний цивільний обов'язок чи був виконаний неналежним чином. Тобто, правове відношення із забезпечення зобов'язання, у якому одним із суб'єктів виступає поручитель, не несе у своєму змісті конкретного виконання ним суб'єктивного цивільного обов'язку та конкретної законної вимоги від кредитора щодо такого виконання, оскільки це цивільне правовідношення передбачає існування такої обставини як невиконання покладеного обов'язку боржником, для настання певних правових наслідків. Закон, передбачає, що порукою може забезпечуватися виконання зобов'язання як у повному обсязі, так і частково [3].

Крім названих вище видів забезпечення виконання зобов'язань існують й інші види, одним з яких є гарантія. Так, відповідно до ст. 560 ЦК України, за гарантією банк, інша фінансова установа, страхова організація (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку. У випадку наявності гарантії сам гарант відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником [3].

Гарантією є односторонній правочин, у відносинах щодо якого беруть участь такі суб'єкти як гарант, бенефіціар (кредитор за основним зобов'язанням) та принципал (боржник за основним зобов'язанням). Однією із особливостей гарантії є те, що у цих відносинах гарантом може виступати тільки фінансова установа. Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» фінансовою установою є юридична особа, яка відповідно до закону надає одну чи декілька фінансових послуг, а також інші послуги, пов'язані з наданням фінансових послуг, у випадках, прямо визначених законом, та внесена до відповідного реєстру в установленому законом порядку. До фінансових установ належать банки, кредитні спілки, ломбарди, лізингові компанії, довірчі товариства, страхові компанії, установи накопичувального пенсійного забезпечення, інвестиційні фонди і компанії та інші юридичні особи, виключним видом діяльності яких є надання фінансових послуг, а у

випадках, прямо визначених законом, інші послуги, пов'язані з наданням фінансових послуг [9].

Змістом гарантії за цивілістичною доктриною є обов'язок сплатити кредитору – бенефіціару грошову суму відповідно до умов гарантії у випадку порушення боржником зобов'язання, забезпеченого гарантією, а підставою є пред'явлення письмової вимоги кредитором (бенефіціаром) до гаранта про сплату грошової суми відповідно до виданої ним гарантії [52, с. 71].

Так, гарантія, як і розглянута вище порука, спрямована на отримання кредитором додаткової впевненості щодо виконання основного обов'язку у первісному цивільному правовому відношенні носієм суб'єктивного цивільного обов'язку шляхом виплати певної грошової суми у випадку невиконання чи неналежного виконання боржником (принципалом) власного цивільного обов'язку у зазначеному правовідношенні.

Крім того, відповідно до ст. 569 ЦК України, гарант має право зворотної вимоги, тобто регресу, до боржника в межах суми, сплаченої ним за гарантією кредиторів, якщо інше не встановлено договором між гарантом і боржником. Гарант не має права на зворотну вимогу (регрес) боржника у випадку, якщо сума, сплачена гарантом кредиторів, не відповідає умовам гарантії, якщо інше не встановлено договором між гарантом і боржником [3].

Однак, залишається відкритим питання щодо природи гарантії саме як виду забезпечення виконання зобов'язань, адже як було зазначено вище, засоби забезпечення мають акцесорний характер, а правовідносини, які виникають у випадку використання таких засобів, певною мірою є залежними від основного зобов'язального правовідношення. Гарантія та правовідносини, які виникають у випадку застосування гарантії, згідно з ч. 1 ст. 562 ЦК України, є незалежними від основного зобов'язання, що підтверджується у диспозиції цієї норми, відповідно до якої зобов'язання гаранта перед кредитором не залежить від основного зобов'язання (його припинення або недійсність), зокрема і тоді, коли в гарантії міститься посилення на основне зобов'язання [3]. Так, науковці, зокрема цивіліст

Є.А. Павлодський, відмічають сумніви щодо можливості віднесення інституту гарантії до видів забезпечення виконання зобов'язань [64, с. 25].

Така незалежність гарантії полягає у тому, що гарант не має права відмовитись від виконання власного цивільного обов'язку за гарантією, посиляючись на порушення умов основного договору, який виступає підставою виникнення самого зобов'язання, його недійсність або припинення. Тобто, правові відносини, які виникають внаслідок застосування гарантії між гарантом та бенефіціаром, характеризуються власним самотійним та динамічним розвитком, який не залежить від основного зобов'язального правовідношення. У такому випадку виникає така ситуація, відповідно якої, для того, щоб застосувати такий засіб забезпечення виконання зобов'язання як гарантію, необхідне реальне існування певного зобов'язання, проте одразу після виникнення правовідношення у зв'язку із застосуванням гарантії, відносини щодо виконання гарантії окреслюються певною самотійністю, відповідно якої гарантія стає не зв'язаною з дійсністю первісного зобов'язання.

І.Й. Пучковська правильно вказує на те, що «незалежність гарантії від основного зобов'язання може розглядатися як свідчення самотійності лише щодо основного зобов'язання – у відносинах гаранта та бенефіціара, а у відносинах бенефіціара та принципала, перший зобов'язаний користуватися гарантією відповідно до домовленості з принципалом, і вже в цих відносинах право бенефіціара заявити вимогу за гарантією виявляється залежним від основного зобов'язання» [52, с. 73].

Отже, підсумовуючи сказане вище, можна зазначити, що дійсно окремий елемент конструкції із застосуванням гарантії як засобу забезпечення виконання дійсно характеризується певною самотійністю, однак правовідношення, яке виникає у зв'язку з гарантією, необхідно розглядати у комплексі, беручи до уваги відносини як гаранта з бенефіціаром, гаранта з принципалом та особливо бенефіціара з принципалом, оскільки лише вони в купі становлять дійсний зміст гарантії та

дають можливість визначити його саме як засіб забезпечення виконання основного зобов'язання.

Також, крім основного цивільного обов'язку за гарантією, щодо сплати певної грошової суми, який покладений на гаранта, останній має додаткові обов'язки. Такими обов'язками є повідомлення гарантом принципала після одержання грошових коштів на вимогу кредитора та передача копії вимоги разом із доданими до неї відповідними документами.

Таким чином, гарантія також виконує свою забезпечувальну та гарантійну роль щодо виконання суб'єктивного цивільного обов'язку у зобов'язальному правовому відношенні шляхом виконання цивільних обов'язків покладених, на гаранта.

Наступним засобом забезпечення виконання зобов'язань цивільне законодавство визначає завдаток. Відповідно до ч. 1 ст. 570 ЦК України завдатком є грошова сума або рухоме майно, що видається кредитором боржником на рахунок належних йому за договором платежів, на підтвердження зобов'язання і на забезпечення його виконання [3]. Відмінність завдатку та авансу проходить по межі того, чи сплачена певна сума або передано рухоме майно в рахунок належних платежів боржника чи ні. Дане підтверджується ч. 2 ст. 570 ЦК України, згідно з якою, якщо не буде встановлено, що сума, сплачена в рахунок належних з боржника платежів, є завдатком, вона вважається авансом. [3]. Проте аванс не є забезпеченням виконання зобов'язання та, відповідно, не потрібно повертати його у подвійному розмірі на відміну від завдатку. Згідно з ч. 1 ст. 571 ЦК України, якщо порушення зобов'язання сталось з вини боржника, завдаток залишається у кредитора, а у випадку порушення зобов'язання, що сталося з вини кредитора, він зобов'язаний повернути боржникові завдаток та додатково сплатити суму у розмірі завдатку або його вартості [3].

Слушним є зауваження О.С. Іоффе стосовно того, що втрата задатку чи повернення його у подвійному розмірі не обмежує права щодо

відшкодування збитків у зв'язку з невиконанням чи неналежним виконанням самого зобов'язання [60, с. 168].

Так, основним призначенням завдатку, як засобу забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку є те, що завдяки йому відбувається стимулювання до належного виконання цивільних обов'язків у самому правовідношенні під загрозою повернення завдатку у подвійному розмірі чи втрати завдатку особою, яка його сплатила, а, отже, його забезпечувальний вплив відбувається як на задаткодавця, так і на задаткоотримувача.

До засобів забезпечення виконання зобов'язань законодавець також відносить такий вид забезпечення як застава. Відповідно до ч. 1 ст. 572 ЦК України, застава визначається як право кредитора (заставодержателя) у випадку невиконання боржником (заставадавцем) зобов'язання, забезпеченого заставою, одержати задоволення за рахунок заставленого майна переважно перед іншими кредиторами цього боржника, якщо інше не встановлено законом (право застави) [3].

Крім того, щодо особливостей, у випадку використання застави, варто звернути увагу на те, що заставою може бути забезпечена вимога, яка може виникнути в майбутньому, також те, що застава виникає крім того, як на підставі договору, чи закону ще й на підставі рішення суду.

Правова норма, зазначена у ч. 2 ст. 589 передбачає, що застава забезпечує вимоги кредитора – заставодержателя у повному обсязі, що визначається на момент фактичного задоволення, включаючи сплату процентів, неустойки, відшкодування збитків, завданих порушенням зобов'язання, необхідних витрат на утримання заставленого майна, а також витрат, понесених у зв'язку з пред'явленням вимоги, якщо інше не встановлено договором.

Справедливим вважаємо твердження І.Й. Пучковської, відповідно до якого застава є найпоширенішим засобом забезпечення виконання зобов'язань, оскільки у випадку застосуванні застави, відбувається

стимулювання боржника до належного виконання своїх зобов'язань (можливістю втрати майна), а в разі їх невиконання є дієвим способом задоволення інтересів кредитора, а, отже, за своєю сутністю застава передбачає, що на заставлене конкретне майно, у випадку порушення боржником зобов'язання кредитор має право звернути стягнення, а також те, що кредитору, який отримав заставлене майно, надається переважне право щодо можливості задовольнити свої вимоги перед іншими кредиторами боржника [52, с. 77].

Тобто, виконання суб'єктивного цивільного обов'язку особою, на яку покладено цей обов'язок та який забезпечено заставою, має забезпечувальну силу особливого характеру, оскільки у свідомості особи, яка повинна виконати цивільний обов'язок, є реальні підстави вважати, що заставлене майно може не повернутись у його власність у випадку невиконання чи неналежного виконання зобов'язання, а тому має місце примушення самого себе до такого виконання цивільного обов'язку у основному цивільному правовідношенні належним чином.

Предметом застави законодавець встановлює будь-яке майно за винятком тих обмежень, що встановлені у ст. 576 ЦК України. Серед предметів застави можуть бути зокрема речі, цінні папери, майнові права, тобто те, що може бути відчужене заставодавцем і на що може бути звернено стягнення.

Проте при використанні застави, як засобу забезпечення виконання зобов'язань у цивільному правовідношенні на учасників покладаються певні цивільні обов'язки, які вони несуть один перед одним.

Так, радянський вчений-цивіліст О. С. Іоффе до таких обов'язків відносив те, що «заставодержатель не вправі користуватися майном, яке є предметом застави, якщо інше не встановлено умовами договору чи правовими нормами та несе обов'язок належним чином його тримати, розуміючи відповідальність за його втрату та завдану йому шкоду при наявності вини заставодержателя» [61, с. 174]. Так, відповідно до ч. 1 ст. 587

ЦК України, володілець предмета застави, якщо інше не встановлено домовленістю сторін, несе обов'язок щодо:

- 1) вживання заходів, необхідних для збереження предмета застави;
- 2) утримання предмета застави належним чином;
- 3) негайного повідомлення другої сторони договору застави про виникнення загрози знищення або пошкодження предмета застави [3].

Крім того, у випадку втрати, пошкодження або знищення заставленого майна, володільцем предмета застави, з його вини, стає зобов'язаним відшкодувати заставодавцю завдані збитки, а у випадку, коли втрата, пошкодження або знищення заставленого майна відбулась внаслідок вини заставодавця, то саме він стає зобов'язаним замінити, або відновити це майно [53].

Таким чином, правові відносини, які виникають у зв'язку із застосуванням застави, характеризуються низкою цивільних прав та цивільних обов'язків, які складають зміст цього правовідношення, однак здійснення цивільних прав та виконання цивільних обов'язків у заставному правовідношенні спрямоване не на пряме задоволення потреб та законних інтересів, а на поведінку сторін у первісному цивільному правовому відношенні, в якому сторони бажають настання певних правових наслідків, якими й будуть задоволені їх законні права та інтереси. При цьому саме забезпечення відбувається при наявності загрози звернення стягнення на реальне майно, яке є предметом застави, що дає додатковий стимул для вчинення необхідних дій з боку носія суб'єктивного цивільного обов'язку.

Останнім з визначених законодавцем засобів забезпечення виконання зобов'язань є притримання. За своїм змістом, згідно зі ст. 594 ЦК України, під притриманням слід розуміти право кредитора, який правомірно володіє річчю, що підлягає передачі боржникові або особі, вказаній боржником, у випадку невиконання ним у строк зобов'язання щодо оплати цієї речі або відшкодування кредиторів пов'язаних з нею витрат та інших збитків має право притримати її у себе до виконання боржником зобов'язання. Також, ця

правова норма передбачає й те, що кредитор у зобов'язанні може притримати річ у себе, якщо права на неї, які виникли після передачі речі у володіння кредитора, набула третя особа, а також те, що через випадкове знищення або випадкове пошкодження притриманої речі ризик несе кредитор, який її притримав, якщо інше не встановлено законом [3].

Цей засіб забезпечення виконання зобов'язання характеризується тим, що для реалізації цивільного правовідношення одна сторона, яка має законну вимогу та, чекаючи на задоволення цієї вимоги, має право притримати, належну зобов'язаній особі річ для забезпечення та стимулювання виконання цивільного обов'язку зобов'язаною стороною у правовому відношенні. При цьому, таке притримання, виходячи з поняття та аналізу змісту ст. 594 ЦК України, може виникати у випадку:

- невиконання боржником у строк зобов'язання щодо оплати притриманої речі;
- невиконання боржником у строк зобов'язання щодо відшкодування кредитором пов'язаних з нею витрат та інших збитків;
- щодо інших вимог кредитора.

З приводу полеміки стосовно правової природи притримання, яке визначали як засіб забезпечення виконання зобов'язань, як захід оперативного впливу, як міру відповідальності, то, на нашу думку, слід погодитися з твердженням І.Й. Пучковської відповідно до якого, «притримання – це законний вид забезпечення виконання зобов'язань» та непотрібно укладати договори щодо застосування такого заходу, проте він наділений забезпечувальною функцією та захищає майнові інтереси кредитора шляхом звернення стягнення на притримувану річ а, отже, має характерні ознаки як засобу забезпечення виконання зобов'язань [52, с. 99].

Так, прикладом притримання може слугувати спеціальна правова норма, в якій передбачається право підрядника на притримання. Відповідно доч. 1 ст. 856 ЦК України, якщо замовник не сплатив встановленої ціни роботи або іншої суми, належної підрядникові, у зв'язку з

виконанням договору підряду, підрядник має право притримати результат роботи, а також устаткування, залишок невикористаного матеріалу та інше майно замовника, що є у підрядника [3]. Ця ситуація є класичним прикладом того, що відповідно при реалізації такого права на притримання, підрядник характеризується наявністю двох правомочностей, а саме правом на притримання результату своєї роботи до моменту виконання замовником свого обов'язку, щодо оплати роботи підрядника та правом на задоволення своїх вимог за рахунок цих речей, визначених у правовій нормі, у разі невиконання зобов'язання.

Притримання не породжує абсолютно нового цивільного правовідношення, щодо якого необхідно укласти договір, визначати його умови. Такі відносини щодо застосування притримання мають місце у вже існуючому правовому відношенні, а підставою для його застосування є факт порушення зобов'язання. Однак, не дивлячись на відсутність виникнення нового правового відношення, у якому окреслювались би цивільні права та обов'язки, законодавець у ст. 595 ЦК України визначає, що у випадку застосування притримання з законних підстав, виникають й цивільні обов'язки щодо такого застосування. Так, кредитор, який притримує річ у себе, зобов'язаний негайно повідомити про це боржника, кредитор, також відповідає за втрату, псування або пошкодження речі, яку він притримує в себе, якщо втрата, псування або пошкодження сталися з його вини, крім того кредитор зобов'язаний не користуватись річчю, яку він має притримувати в себе [3].

Отже, притримання є саме тим засобом забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку в зобов'язальному правовідношенні, яке не породжує додаткового правовідношення та існує в межах основного правового відношення, а тому права та обов'язки які виникають у зв'язку з притриманням знаходяться поряд з суб'єктивним цивільним обов'язком на виконання якого здійснюється забезпечувальний на стимулюючий вплив.

Таким чином, зазначені вище засоби забезпечення виконання зобов'язань є складовими елементами засобів забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, які, у загальному вигляді, відображені у правовій нормі, оскільки їх основною метою є стимулювання сторін у правовому відношенні, до виконання покладених на них цивільних обов'язків, а також, тому що засоби забезпечення виконання зобов'язань стосуються насамперед зобов'язальних правовідносин, а тому як зобов'язальні правовідносини є різновидом цивільних, так і засоби забезпечення виконання зобов'язань є різновидом засобів забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку у цілому.

Є доволі дискусійним питання щодо того, чи є засоби забезпечення зобов'язання за своєю природою мірою відповідальності.

Відповідно до науково-практичного коментаря, складеного до ЦК України, стимулом до виконання обов'язків частіше застосовуються міри відповідальності або інші засоби «негативного впливу» на зобов'язану особу, що одночасно мають за мету захист інтересів управомоченої особи. Наприклад, у договорі позики може бути передбачено його забезпечення за допомогою штрафу, поруки або застави. У таких випадках, окрім основного зобов'язання (правовідношення) з договору позики виникають додаткові (акцесорні) зобов'язання (або правовідношення), пов'язані з вимогами відносно забезпечення виконання основного зобов'язання [53].

Тобто, зазначене є свідченням того, що за своєю правовою природою засоби забезпечення виконання зобов'язань у системі засобів забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку відносяться саме до мір, у випадку застосування яких настане цивільно-правова відповідальність. Однак, міри цивільно-правової відповідальності віднесені законодавцем саме до способів захисту порушених прав, що саме підтверджується у ч. 1 ст. 16 ЦК України, на відміну від засобів забезпечення виконання зобов'язань [103, с. 83].

Проте, не прив'язуючись до цієї правової норми, дивлячись на сутність та призначення мір цивільно-правової відповідальності і засобів забезпечення виконання зобов'язань, варто вказати на те, що вони характеризуються схожими особливостями. Так, невиконання окремого цивільного обов'язку, що спричиняє невиконання належним чином самого зобов'язання, породжує настання негативно-правових наслідків як в одному, так і в іншому випадку. Крім того, як міри цивільної відповідальності, так і засоби забезпечення зобов'язань попереджають своїм змістом про настання негативних наслідків у випадку невиконання належним чином зобов'язання, що грає стимулюючу роль у правовідношенні, а також охороняють інтереси, що проявляється у можливості відшкодування збитків та можливості звернути стягнення на майно, яким забезпечено виконання зобов'язання. Попри це, варто звернути увагу на характер правовідносин у випадку застосування мір цивільно-правової відповідальності та засобів забезпечення виконання зобов'язань. Так, правовідносини в яких має місце застосування засобів забезпечення виконання зобов'язань, мають акцесорний характер, що проявляється у їх додатковості до первісного та основного правовідношення у той час, як застосування мір цивільної відповідальності складають охоронні правовідносини, виникнення яких пов'язане з невиконанням чи неналежним виконанням цивільних обов'язків, а також їх виникнення відбувається на підставі закону, у той час як засоби забезпечення, у своїй більшості, є результатом домовленості між сторонами в умовах договорів [103, с. 83].

Однак, беручи до уваги зазначені відмінності, не можна оминати того факту, запропонованого І.Й. Пучковською, щодо реалізації засобів забезпечення виконання зобов'язань, що стає можливим лише після того, як було порушено договір. Крім того, зазначений вище цивіліст стверджує, що саме завдяки інституту засобів забезпечення виконання зобов'язань відбувається гарантування кредитору виконання зобов'язання та виконання договору у цілому, шляхом належного здійснення стимулюючого впливу на боржника, або шляхом захисту порушених прав кредитора за рахунок

спеціально створеного з цією метою джерела виконання порушеного зобов'язання, що саме дає змогу зробити висновок науковцю, про єдине призначення засобів забезпечення виконання зобов'язання з мірами цивільно-правової відповідальності, але з певними особливостями перших щодо здійснення захисної функції [61, с. 29].

Радянський цивіліст О.С. Іоффе пропонував розмежовувати види забезпечення зобов'язань на такі, що є мірами цивільно-правової відповідальності та такі, що ними не виступають [60, с.156]. Більше того, такий вид як неустойка, на думку І.Й. Пучковської, взагалі не є засобом забезпечення виконання зобов'язань через те, що «неустойці притаманні всі риси цивільно-правової відповідальності, і, одночасно, у неї відсутня визначальна риса видів забезпечення виконання зобов'язань», яка полягає у наявності джерела виконання порушеного зобов'язання, за рахунок якого кредитор у порядку захисту своїх прав отримає задоволення вимоги, викликаній порушенням забезпеченого зобов'язання [61, с.30].

З цим твердженням цивілістів важко не погодитись, але пропонуємо розглянути співвідношення засобів забезпечення виконання зобов'язань із мірами цивільно-правової відповідальності саме через призму суб'єктивного цивільного обов'язку [103, с. 84].

За своїм змістом, хоча законодавець цього у правовій нормі не визначає, засоби забезпечення виконання зобов'язань є засобами захисту прав кредитора поряд із мірами цивільно-правової відповідальності, оскільки саме завдяки механізму дії цих засобів здійснюється захист правових вимог кредитора за рахунок певного предмета, визначеного у конкретному засобі забезпечення виконання.

Однак ці категорії не слід ототожнювати, оскільки вони є різними за своєю правовою природою. Так, засоби забезпечення виконання зобов'язань у разі їх наявності у відносинах між суб'єктами, існують поряд із суб'єктивним цивільним обов'язком у правовідношенні, завдяки яким відбувається додаткове стимулювання до належного виконання такого

цивільного обов'язку, у той час як міри цивільно-правової відповідальності застосовуються у випадку порушення законних прав та інтересів, що дає підстави говорити про відсутність у таких мірах додаткового характеру по відношенню до основного зобов'язання [103, с. 84].

Крім того, варто зазначити, що міри цивільно-правової відповідальності та засоби забезпечення виконання зобов'язання можуть існувати незалежно один від одного, що ставить під сумнів ідентичність цих правових явищ. На підтвердження зазначеного пропонуємо взяти до уваги ст. 552 ЦК України, відповідно якої, сплата неустойки не звільняє боржника від виконання свого обов'язку в натурі та не позбавляє кредитора права на відшкодування збитків, завданих за невиконання або неналежним виконанням самого зобов'язання [3]. Також міри відповідальності належать абсолютно до всіх категорій правовідносин, у той час як засоби забезпечення зобов'язань – лише до зобов'язальних [103, с. 84].

Отже, засоби забезпечення виконання зобов'язань та міри цивільно-правової відповідальності як засоби забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, хоч і вважаються спорідненими між собою інститутами, є різними за своїм характером та сутністю, що дає змогу їх визначити по відношенню до забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку як окремі інструменти, що передують настанню цивільної відповідальності та посідають місце серед інших забезпечувальних мір [103, с. 84].

Відповідно до ч. 1 ст. 14 ЦК України одним із засобів забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку є засоби заохочення. Під заохоченням слід розуміти метод мотивації, який є протилежним покаранню та є похвалою, нагородою чи пільгою якою заохочують кого-небудь за застосування необхідної поведінки [52, с. 52]. Такі засоби забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку можуть бути встановлені як у нормах цивільного законодавства, так і за домовленістю сторін в умовах

договору, укладеного між суб'єктами цивільного правовідношення [104, с. 124].

Такі науковці, як Н. І. Матузов та А. В. Малько, визначають правові заохочення як певні форми та міри юридичного схвалення внаслідок застосування необхідної правомірної поведінки, в результаті якої суб'єкт нагороджується певним благом [54, с. 312].

Науковець О.М. Кисельова, наводячи поняття заохочення як метод правового регулювання вказує, що під заохоченням слід розуміти спосіб правового впливу, що спонукає суб'єктів до вчинення певних дій, корисних з точки зору суспільства і держави, шляхом створення заінтересованості в отриманні додаткових благ [55, с. 50].

Так, основним елементом зазначених тверджень є схвалення та спонукання до вчинення необхідної поведінки, внаслідок застосування якої особа зможе отримати певні блага, не обумовлені змістом первісного цивільно-правового відношення [104, с. 125].

Варто вказати також думку С.В. Мирошника, відповідно до якої, пропонується поняття «заохочення» розглядати, як у широкому, так і у вузькому змісті цього слова [56, с. 7].

У широкому змісті поняття «заохочення», відповідно до думки С.В. Мирошника, є синонімом до поняття «стимулювання» та охоплює абсолютно всі види правових стимулів. У вузькому значенні, науковець пропонує визначити поняття «заохочення» як конкретний та самостійний вид правового стимулу [56, с. 7].

Нас цікавить саме «заохочення» у вузькому значенні, як конкретний вид правового впливу на поведінку носія суб'єктивного цивільного обов'язку у межах певного існуючого цивільного правовідношення, оскільки широке значення цієї категорії стосується абсолютно всіх видів цивільно-правових відносин та заохочень, які цими правовідносинами передбачаються.

Так, за своєю природою заохочення є засобом правового регулювання, яке характеризується певними ознаками та особливістю у її спрямуванні на

досягнення обумовленого результату. Науковець С.С. Алексєєв відзначає, що «заохочення» виступає в якості одного з елементів правового регулювання [57, с. 210–211]. О. М. Кисельова, вказує на те, що заохочення, як метод правового регулювання характеризується «впливом на збудження у суб'єкта інтересу в здійсненні яких-небудь конкретних вчинків і отримання матеріального та морального схвалення, у той час як переконання – це спосіб формування у відповідних осіб певної свідомості, звички добровільного виконання встановленої поведінки» [55, с. 50]. Зазначений вище науковець уточнює, що спосіб впливу цього методу будується так, що особа не зобов'язується, а збуджується до досягнення корисного для суспільства і держави результату та зазначає, що заохочувальний вплив здійснюється тільки уповноваженими на те владними суб'єктами у формі певної процедури, а фактичною підставою для застосування заохочувального методу є заслуга, а нормативною базою відповідні матеріальні і процесуальні норми права [55, с. 50].

З приводу зазначеного варто уточнити, що застосування заохочення як засобу забезпечення суб'єктивного цивільного обов'язку можливе не лише у відносинах з владним суб'єктом, як зазначає попередній автор, а й у приватноправових відносинах між рівними суб'єктами. Зазначене підтверджується вказаною вище нормою права, що закріплене у ч. 3 ст. 14 ЦК України, зі змісту якої вбачається, що заохочення, як і відповідальність за невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, може бути передбачено умовами договору, які встановлюються шляхом домовленості сторін [104, с. 125].

Крім того, варто звернути увагу на питання співвідношення категорії «заохочення» та стимулювання особи до відповідної поведінки. У цьому випадку, на нашу думку, варто погодитися з точкою зору вітчизняного науковця С.В. Венедіктова, відповідно до якої, поняття заохочення і стимулювання співвідносяться між собою як частина й ціле, де

стимулювання повинно мати безперервний характер, а заохочення осіб – це частина стимулювання, окремий захід, здійснюваний в його межах [58, с. 52].

Так, засоби заохочення, які можуть бути застосовані як засоби забезпечення суб'єктивного цивільного обов'язку, можуть бути встановлені у вигляді додаткової винагороди, певних благ та пільгових умов для виконання суб'єктивного цивільного обов'язку [104, с. 125].

Таким прикладом засобу заохочення, який міститься у цивільному законодавстві, є закріплена у ч. 1 ст. 149 Кодексу торговельного мореплавства України (далі – КТМ України) норма права, відповідно до якої Угодою сторін можуть бути встановлені додатковий після закінчення терміну навантаження (розвантаження) час очікування судном закінчення вантажних робіт (контрсталійний час) і розмір плати перевізнику за простій судна протягом контрсталійного часу (демередж), а також винагорода за закінчення навантаження (розвантаження) до закінчення сталійного часу (диспач) [6]. Тобто, у такому випадку, цією правовою нормою встановлюється заохочення у вигляді винагороди за закінчення розвантаження судна до того як буде закінчений певний строк.

Також слід зазначити, що заохочення як засіб забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку може застосовуватися за домовленістю сторін щодо забезпечення виконання основного тіла суб'єктивного цивільного обов'язку як додатковий стимул отримати винагороду за застосування поведінки яка є передбаченою певним цивільним правовідношенням. Крім цього, заохочення може бути застосовано також і в інший спосіб. Так, за домовленістю сторони встановлюють, що певне заохочення у вигляді винагороди, пільги чи чогось іншого може бути застосовано у випадку виконання носієм суб'єктивного цивільного обов'язку з певною умовою, наприклад, таке виконання має бути здійснене до настання граничного строку, що встановлений для такого виконання, чи для отримання заохочення, таке виконання цивільного обов'язку має бути здійснене у відповідному місці, встановленому за домовленістю сторін.

Тобто, заохочення як засіб забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку може бути застосоване як по відношенню до виконання самого цивільного обов'язку, передбаченого цивільним правовідношенням, так і до виконання певних додаткових умов виконання носієм суб'єктивного цивільного обов'язку [104, с. 125].

Таким чином, варто сказати, що такий засіб забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку як заохочення є встановленими за домовленістю сторін у договорі або визначеними та закріпленими у правовій нормі заходами, основним спрямуванням яких є стимулювання та сприяння вибору носієм суб'єктивного цивільного обов'язку, необхідної поведінки для задоволення законних правових вимог іншої особи наділеної правом [104, с. 125].

Таким чином, засоби забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку становлять широкий спектр забезпечувальних мір, таких як засоби заохочення, засоби забезпечення виконання зобов'язань та міри цивільно-правової відповідальності, які за своїм призначенням спрямовані на стимулювання до виконання визначеного цивільного обов'язку як необхідного елементу досягнення бажаного правового результату та є важливими елементами, які самі по собі можуть спричиняти певні правові наслідки, хоча і є тісно пов'язаними з основним зобов'язальним правовідношенням.

3.2 Відповідальність за невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку у зобов'язальному правовідношенні

Правові норми здійснюють регулювання цивільно-правових відносин шляхом впливу на поведінку суб'єктів цих правовідносин. Одним із цих способів впливу на майнові та немайнові права та інтереси осіб є

застосування заходів цивільно-правової відповідальності які, полягають у виникненні певних правових наслідків негативного характеру.

Сторони в цивільних правових відносинах виступають носіями окремих цивільних прав та обов'язків. Носій суб'єктивного обов'язку зобов'язаний передусім добросовісно його здійснювати. Це також стосується й усіх видів цивільно-правових відносин. Порушення цього обов'язку (зокрема, невиконання конкретної дії, коли обов'язок полягав у вчиненні саме її, чи утримання від дії, коли обов'язок полягав в утриманні саме від неї) тягне за собою застосування до правопорушника конкретних засобів примусу (санкції).

Ключові обов'язки звичайно зафіксовують в основних законах та деталізуються в поточних законодавчих актах. Закріплені конституціями обов'язки можуть належати водночас до людини та громадянина, а можуть зобов'язувати лише громадянина. У першу чергу законодавець відносить до цих обов'язків: додержання Конституції та законів, платити податки, берегти природу та довкілля, бережно ставитися до природних багатств [72, с. 79].

Загалом, виконання цивільних обов'язків забезпечується засобами заохочення, засобами забезпечення зобов'язань та можливістю застосувати міри цивільно-правової відповідальності, котрі закріплені укладеним договором чи актами цивільного законодавства. Засоби заохочення, як було зазначено вище, безпосередньо можуть закріплюватися у договорі, зокрема, у вигляді позитивних стимулів (надбавка до суми платежу за передчасне здійснення замовленої роботи). Проте на практиці як стимул для здійснення обов'язків головним чином застосовуються міри відповідальності чи будь-які інші необхідні засоби «негативного впливу» на зобов'язану особу, що водночас мають за мету захист інтересів суб'єктів правовідносин.

Під захистом варто розуміти передбачений нормами права ймовірний вплив на правові відносини, котрі пережили протиправний вплив, з метою подальшого відновлення порушеного, невизнаного або оспорюваного права. Для особи право захисту полягає в можливості використання у межах,

які безпосередньо визначені законом, способів самозахисту, в тому числі у можливості звернення до належного державного, самоврядного або громадського органу чи посадової особи за законним захистом власного цивільного права або інтересу [65, с.198].

В юридичній науці стосовно поняття й елементів суб'єктивного цивільного права, існування окремого та самостійного права на захист існують різні точки зору. Однак, варто погодитися з тим, що цивільне право, яке не забезпечене визначеним правовим засобом захисту, є негарантованим. Зважаючи на цю обставину та посиляючись на положення ст. 19 Конституції України, глава 3 ЦК України встановлює ключові засади захисту цивільного права й інтересу.

Підставами для захисту цивільного права є його недотримання, невизнання чи оскарження [66, с.41].

Відповідно до ЦК України, фізична особа може захищати: власне цивільне право, власний інтерес. Перелік цивільних прав, котрі має фізична особа та яке вона має право оберігати у випадку їх порушення, невизнання або оспорювання, встановлюється актами цивільного законодавства (Конституція України, ЦК України, Закони України, укази Президента України, акти Кабінету міністрів України, акти інших органів державної влади та АРК). Також особа має право відстоювати власні інтереси, за умови, якщо вони не перешкоджають загальним засадам цивільного законодавства (неприпустимість свавільного втручання в сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності, окрім випадків, що встановлені Конституцією України і законом; свобода договору; свобода підприємницької діяльності, котра не заборонена законом; судовий захист цивільного права й інтересу; справедливість, добросовісність й розумність) [69, с.183].

Суд з метою захисту цивільних прав та інтересів має право визнати протизаконним та скасувати акт індивідуальної дії, нормативно-правовий акт органу державної влади, органу влади АРК, органу місцевого

самоврядування, у випадку, якщо вони перешкоджають актам цивільного законодавства і порушують цивільні права та інтереси [70, с.265].

Особа, цивільні права котрої було порушено, має право на компенсацію матеріальної та моральної шкоди.

Моральна шкода полягає: 1) в фізичному болі й стражданнях, які фізична особа пережила в зв'язку із каліцтвом чи іншим пошкодженням здоров'я; 2) у душевних стражданнях, які фізична особа зазнала у зв'язку з протизаконною поведінкою з приводу неї самої, членів її сім'ї або близьких родичів; 3) у душевних стражданнях, які фізична особа зазнала у зв'язку з руйнуванням або ушкодженням її майна; 4) у приниженні честі й гідності фізичної особи, до того ж ділової репутації фізичної чи юридичної особи [3].

Моральна шкода відшкодовується грошми, іншим майном чи в інший спосіб. Так, величина грошової компенсації моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних і душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого чи позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, котра спричинила моральну шкоду, якщо вина є основою для компенсації, в тому числі з урахуванням інших обставин, котрі мають суттєве значення. При визначенні розміру компенсації будуть враховані вимоги розумності та справедливості [71, с. 231].

Моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, котра підлягає компенсації, і не пов'язана з розміром цієї компенсації, а також моральна шкода відшкодовується одноразово, якщо інше не встановлено договором чи законом.

Отже, у випадку порушення цивільних прав та інтересів та у випадку невиконання цивільно-правових обов'язків у цивільному правовідношенні можуть бути застосовані міри цивільно-правової відповідальності. При цьому, цивільно-правова відповідальність не виступає правовідносинами, оскільки їй не притаманний один з головних принципів цивільно-правових

відносин – принцип рівності учасників, але вона існує в межах, визначених цивільними правовідносинами.

Цивільно-правова відповідальність – це встановлені законом юридичні наслідки за невиконання або неналежне виконання особою обов'язків, зобов'язань, що пов'язані з порушенням суб'єктивних цивільних прав другої сторони. Метою цивільно-правової відповідальності є відновлення порушених майнових прав. Залежно від підстав виникнення цивільних прав та обов'язків, що порушені, розрізняють договірну та недоговірну відповідальність.

Деякі вчені вважають, що цивільно-правова відповідальність може наставати без вини. Так, під договірною відповідальністю без вини слід розуміти відповідальність, підставою виникнення якої є порушення договірних зобов'язань або норм цивільного законодавства, що регулюють договірні правовідносини [105, с. 161].

Це твердження вважаємо необґрунтованим з тієї підстави, що у порушенні умов договорів які були встановлені домовленістю сторін чи порушенням правової норми, яка визначає необхідну модель поведінки, обов'язково є вина, тобто психічне ставлення особи до своїх дій, оскільки саме вона керує ними.

Так, за загальним правилом умовами виникнення цивільно-правової відповідальності є протиправна поведінка, шкода, вина особи, яка завдала шкоди та наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою та завданою шкодою [52, с. 728].

Однак ця положення стосується цивільно-правової відповідальності у цілому, якщо дивитись на застосування мір цивільно-правової відповідальності крізь призму невиконання чи неналежного виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, то маємо звернути увагу на певні особливості. Так, невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку у цивільному правовідношенні завжди є причиною завдання певної шкоди, яка може виражатись у неотриманні або у

несвоєчасному отриманні певних товарів, послуг чи інших благ, неможливості задовольнити ті права, ті законні інтереси, які й стали причиною виникнення цивільного правовідношення.

Отже, у такому випадку невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку і є тією протиправною поведінкою, що поєднана причинно-наслідковим зв'язком із самою шкодою, яка завдається зобов'язаною особою у цивільному правовідношенні у випадку невиконання чи неналежного виконання суб'єктивного цивільного обов'язку. При цьому вважаємо, що ця конструкція лягає у площину як договірної, так і недоговірної відповідальності, оскільки суб'єктивний цивільний обов'язок є елементом змісту як відносних правовідносин (договірна відповідальність) так і у абсолютних правовідносин (недоговірна відповідальність).

Підставами звільнення від застосування мір цивільно-правової відповідальності виступають непереборна сила та випадок, внаслідок яких було неможливо належним чином виконати суб'єктивний цивільний обов'язок. Крім того, раніше підставою звільнення від цивільно-правової відповідальності була вина кредитора. Так, згідно з ч. 1 ст. 210 Цивільного кодексу УРСР боржник звільняється від відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язання, коли невиконання або неналежне виконання зобов'язання обумовлено умислом або необережністю кредитора, якщо інше не встановлено законом [93]. Однак, наразі відповідно до ч. 1 ст. 616 ЦК України, якщо порушення зобов'язання сталося з вини кредитора, суд відповідно зменшує розмір збитків та неустойки, які стягуються з боржника. Ця норма свідчить про можливість зменшення розміру міри цивільно-правової відповідальності до зобов'язаної особи, проте не відміняє таку відповідальність у цілому.

О. Є. Лейст зазначав, що «в юридичному обов'язку зображено вимогу відповідної поведінки, а санкція – спосіб державного примусу до виконання (дотримання) цієї вимоги, погроза примусом на випадок її порушення» [73, с.

118]. Так, виникає питання щодо сутності санкції та її співвідношення із цивільно-правовою відповідальністю.

Під санкцією розуміють встановлену законодавчими актами міру майнових чи інших правових невідгідних для особи наслідків, котрі вживаються у випадку недотримання закону, невиконання прийнятих зобов'язань, заподіяння шкоди чи за наявності інших, передбачених законом підстав.

У свою чергу, цивільно-правова відповідальність – це покладення на носія суб'єктивного цивільного обов'язку, заснованих на законі негативних правових наслідків, котрі позначаються в позбавленні його конкретних прав чи в заміні невиконаного обов'язку новим чи у приєднанні до невиконаного обов'язку нового додаткового у випадку невиконання чи неналежного виконання цивільного обов'язку [74, с. 302]. Тобто, цивільно-правовою відповідальністю є юридичні наслідки негативного характеру, що пов'язані з порушенням суб'єктивних цивільних прав другої сторони правовідношення шляхом невиконання чи неналежного виконання суб'єктивного цивільного обов'язку.

Однак, цивільно-правову відповідальність за невиконання суб'єктивного цивільного обов'язку не слід ототожнювати із самою санкцією, яка міститься у правовій нормі за невиконання чи неналежне виконання цивільного обов'язку, оскільки не кожна санкція, яка встановлюється законодавством у випадку порушення зобов'язання, є реалізацією цивільної відповідальності. Таким прикладом, є незаконне володіння річчю. Так, згідно зі ст. 620 ЦК України у випадку невиконання боржником обов'язку передати кредиторів у власність або у користування річ, визначену індивідуальними ознаками, кредитор має право витребувати цю річ у боржника та вимагати її передання відповідно до умов зобов'язання. Кредитор втрачає право на витребування у боржника речі, визначеної індивідуальними ознаками, у випадку, якщо ця річ вже передана третій особі у власність або в користування. Якщо річ, визначену індивідуальними

ознаками, ще не передано, переважне право на її одержання має той з кредиторів, зобов'язання на користь якого виникло раніше, а коли це неможливо визначити, кредитор, який першим пред'явив позов [3]. Тобто, якщо боржник не виконав обов'язку передати у власність або в користування індивідуально визначену річ, кредитор має право витребувати цю річ у боржника та вимагати її передання відповідно до умов зобов'язання. Ця санкція не має ознак відповідальності, тому що примусовий характер носять ті дії боржника, які він мав би виконати з огляду на покладений на нього цивільний обов'язок.

Таким чином, варто зазначити, що цивільно-правову відповідальність за невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку слід відрізняти від самої санкції, яка може проявлятися через державний примус при застосуванні цивільно-правової відповідальності.

Покладення на особу нових, додаткових обов'язків як міри відповідальності має місце, наприклад, при пред'явленні вимог про компенсацію ним збитків чи сплату неустойки (штрафу, пені). Таким чином, до основного обов'язку можуть бути приєднані додаткові обов'язки у вигляді відшкодування збитків або сплати неустойки.

Так, мірою цивільно-правової відповідальності є також втрата завдатку однією стороною або повернення його у подвійному розмірі другою стороною.

Цивільна відповідальність виступає як засіб спонукання, стимулювання боржника за власним бажанням виконати свій обов'язок. І якщо порівняти відповідальність і примусове здійснення добровільно невиконаного обов'язку, то останнє буде метою, а відповідальність – лише засобом.

Цивільно-правова відповідальність за невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку більшою мірою стосуються договірних відносин, де форми й розмір відповідальності може встановлюватись як законом, так і договором, однак при цьому не виключається й застосування цивільно-правової відповідальності за

невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку у недоговірних правовідносинах, де форми й розмір відповідальності встановлюються лише законом.

Укладення договору між його сторонами у випадку невиконання цивільних обов'язків, передбачених домовленістю сторін та інших умов цього договору, передбачає застосування договірної відповідальності, негативні наслідки якої можуть бути встановлені як в умовах цього договору, так і у правових нормах які регулюють цивільно-правові відносини, що виникли.

Цивільно-правова відповідальність має за мету не тільки поновити майновий стан особи, яка зазнала збитків, а й покарати правопорушника, тобто особу, яка здійснила порушення приписів правової норми та умов договору, яки був між ними укладений.

Отже, договірна відповідальність завжди є санкцією за порушення договірного зобов'язання, тобто виникає на підставі цивільно-правового договору, а недоговірна відповідальність настає у випадку, якщо санкція застосовується до правопорушника, котрий не має договірних відносин з особою, якій завдано шкоди.

Оскільки суб'єктивний цивільний обов'язок є одним з головних елементів конструкції цивільного правовідношення без виконання якого вони не можуть бути реалізовані, то його невиконання чи виконання неналежним чином призводить до настання певних негативних наслідків. Тобто, порушення норми актів цивільного законодавства або умови договору, з якою договір або закон пов'язують виникнення цивільно-правової відповідальності, шляхом протиправної дії або бездіяльності особи.

Пропонуємо розглянути кілька випадків настання цивільно-правової відповідальності, передбаченої ЦК України за невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку. Так, відповідальність сторін за договором купівлі-продажу полягає у тому, що основним обов'язком продавця є його обов'язок передати продану річ покупцеві, а невиконання

цього обов'язку надає покупцеві право вимагати від продавця передачі купленої речі в примусовому порядку або, зі свого боку, відмовитися від подальшого виконання договору.

Відповідно до ст. 670 ЦК якщо продавець передав покупцеві меншу кількість товару, ніж це встановлено договором купівлі-продажу, покупець має право вимагати передання кількості товару, якої не вистачає, або відмовитися від переданого товару та його оплати, а якщо він оплачений – вимагати повернення сплаченої за нього грошової суми [3].

Якщо продавець передав товар в асортименті, що не відповідає умовам договору, покупець має право відмовитися від його прийняття та оплати, а якщо він уже оплачений – вимагати повернення сплаченої за неї грошової суми.

Якщо продавець передав покупцеві частину товару, асортимент якого відповідає умовам договору купівлі-продажу, і частину товару з порушенням асортименту, покупець має право на свій вибір:

- 1) прийняти частину товару, що відповідає умовам договору і відмовитися від решти товару;
- 2) відмовитися від усього товару;
- 3) вимагати заміни частини товару, що не відповідає асортименту, товаром в асортименті, який встановлено договором;
- 4) прийняти весь товар.

Відповідно до ст. 680 ЦК України, покупець має право пред'явити вимогу у зв'язку з недоліками товару за умови, що недоліки виявлені в строки, встановлені цією статтею, якщо інше не встановлено договором або законом. Якщо на товар встановлено гарантійний строк, покупець має право пред'явити вимогу у зв'язку з недоліками товару, які були виявлені протягом цього строку. Якщо на комплектуючий виріб встановлено гарантійний строк меншої тривалості, ніж на основний виріб, покупець має право пред'явити вимогу у зв'язку з недоліками комплектуючого виробу, якщо ці недоліки були виявлені протягом гарантійного строку на основний виріб [3].

Якщо на комплектуючий виріб встановлено гарантійний строк більшої тривалості, ніж гарантійний строк на основний виріб, покупець має право пред'явити вимогу у зв'язку з недоліками товару, якщо недоліки у комплектуючому виробі виявлено протягом гарантійного строку на нього, незалежно від впливу гарантійного строку на основний виріб.

Так, відповідно ст. 684 ЦК України, у разі передання некомплектного товару покупець має право вимагати від продавця за своїм вибором:

- 1) пропорційного зменшення ціни;
- 2) доукомплектування товару в розумний строк.

Якщо продавець у розумний строк не доукомплектував товар, покупець має право за своїм вибором:

- 1) вимагати заміни некомплектного товару на комплектний;
- 2) відмовитися від договору і вимагати повернення сплаченої грошової суми [3].

Наслідки, передбачені у цій нормі, застосовуються також у випадку порушення продавцем обов'язку передати покупцеві комплект товару (стаття 683 ЦК України), якщо інше не встановлено договором або не впливає із суті зобов'язання [3].

Так, з аналізу цієї правової норми можна зазначити, що неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку призводить до настання певних правових наслідків, які полягають у відновленні попереднього стану чи вчиненні відповідних дій з боку продавця які додадуть належності виконанню цивільно-правового обов'язку та зможуть задовольнити законні інтереси покупця.

Наступним прикладом наводимо правовідносини, що виникають з договору про надання послуг. Так, частина 1 ст. 901 ЦК України вказує, що за договором про надання послуг одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) надати послуги, які споживаються в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник

зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо інше не встановлено договором [3].

Цивільно-правова відповідальність за порушення умов виконання договору про надання послуг особою, на яку покладений цивільний обов'язок щодо виконання самої послуги, передбачається у ст. 906 ЦК України, яка стосується як платних, так і безоплатних послуг. Згідно з цією правовою нормою збитки, завдані замовнику невиконанням або неналежним виконанням договору про надання послуг за плату, підлягають відшкодуванню виконавцем, у випадку наявності його вини, у повному обсязі, якщо інше не встановлено договором. Виконавець, який порушив договір про надання послуг за плату при здійсненні ним підприємницької діяльності, відповідає за це порушення, якщо не доведе, що належне виконання виявилось неможливим внаслідок непереборної сили, якщо інше не встановлено договором або законом [3]. Частина друга цієї статті стосується саме відповідальності за ненадання чи неналежне надання безоплатних послуг. Так, збитки, завдані невиконанням або неналежним виконанням договору про безоплатне надання послуг, підлягають відшкодуванню виконавцем у розмірі, що не перевищує двох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, якщо інший розмір відповідальності виконавця не встановлений договором [3].

Крім того, якщо під час виконання робіт (надання послуг) стане очевидним, що їх не буде виконано з вини виконавця згідно з умовами договору, споживач має право призначити виконавцю відповідний строк для усунення недоліків, а в разі невиконання цієї вимоги у визначений строк – розірвати договір і вимагати відшкодування збитків або доручити виправлення недоліків третій особі за рахунок виконавця.

У випадку виявлення недоліків у виконаній роботі (наданій послугі) споживач має право на свій вибір вимагати:

- безоплатного усунення недоліків у виконаній роботі (наданій послугі) у розумний строк;

- відповідного зменшення ціни виконаної роботи (наданої послуги);
- безоплатного виготовлення іншої речі з такого ж матеріалу і такої ж якості чи повторного виконання роботи;

У випадку, коли виконавець не може виконати (прострочує виконання) роботи згідно з договором, за кожний день (кожну годину, якщо тривалість виконання визначено у годинах) прострочення споживачеві сплачується пеня у розмірі трьох відсотків вартості роботи (послуги), якщо інше не передбачено законодавством. У випадку коли вартість роботи (послуги) не визначено, виконавець сплачує споживачеві неустойку в розмірі трьох відсотків загальної вартості замовлення.

Отже, дивлячись на зазначене вище, варто сказати, що такі правові наслідки негативного характеру характеризуються тим, що їх настання обумовлено правовою нормою або умовами самого договору, їх настання відбувається внаслідок певної дії чи бездіяльності які не відповідають кореспондуючій правовій вимозі, що призводить до наявності шкоди та має місце причинно-наслідковий зв'язок між діями та заподіяною шкодою.

При цьому вартим уваги є те, що цивільно-правова відповідальність настає як за невиконання суб'єктивного цивільного обов'язку у повному обсязі, так і у випадку неналежного виконання суб'єктивного цивільного обов'язку. Невиконання та неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку характеризується порушенням умов та норм яким поведінка зобов'язаної особи мала б відповідати для настання визначеного цивільним правовідношенням правового результату.

Проте, відмінність між невиконанням суб'єктивного цивільного обов'язку та неналежним виконання полягає у наявному та існуючому результаті який виник внаслідок невиконання чи неналежного виконання цивільно-правового обов'язку спочатку у їх співвідношенні між собою, а потім у співвідношенні із тим результатом, який мав би виникнути у випадку належного виконання суб'єктивного цивільного обов'язку. При цьому неналежність виконання суб'єктивного цивільного обов'язку не є підставою

для зменшення чи не застосування мір цивільно-правової відповідальності по відношенню до відповідальності яка настає у разі абсолютного невиконання суб'єктивного цивільного обов'язку.

Під порушенням зобов'язання, основу якого становлять суб'єктивні цивільні права та обов'язки, слід розуміти невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання). Так, відповідно до ч. 1 ст. 611 ЦК України, у випадку порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема:

- 1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору;
- 2) зміна умов зобов'язання;
- 3) сплата неустойки;
- 4) відшкодування збитків та моральної шкоди [3].

Як справедливо зазначає І.В. Розізнана, застосування зазначених правових наслідків впливає з права особи на захист, гарантованого державою та закріпленого у нормативно-правових актах [106, с. 76].

Отже, правові наслідки негативного характеру, які забезпечуються правом особи на захист, визначені законодавством як можливі для застосування як у випадку невиконання суб'єктивного цивільного обов'язку у цілому, так і під час неналежного виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, а тому цивільно-правова відповідальність за невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку має розглядатись у сукупності як комплексне явище.

Однак, оскільки є сама шкода внаслідок порушення умов договору чи правової норми має відбуватись і саме відшкодування заподіяної шкоди. Звідси по відношенню до цивільно-правової відповідальності відшкодування шкоди може розглядатись як елемент цивільно-правової відповідальності,

або як форма реалізації цієї відповідальності, або як елемент змісту самого правовідношення, що виникло внаслідок заподіяння такої шкоди.

Так, вітчизняний цивіліст С.Н. Приступа притримується точки зору, відповідно до якої відшкодування заподіяної шкоди не є санкцією за правопорушення, а є саме способом виконання зобов'язання, реалізацією обов'язку зобов'язаної особи, а тому такий обов'язок з відшкодування шкоди поглинає саму відповідальність [52, с. 719].

Однак, слід зазначити, що законодавство передбачає, крім відшкодування шкоди й інші негативні правові наслідки, які не спрямовані на реалізацію первісного цивільного обов'язку зобов'язаною особою, а спрямовані на відновлення певного стану рівності сторін у цивільному правовому відношенні.

Тобто, такі правові наслідки негативного характеру, зазначені вище, не мають мети досягти саме того правового результату, який обумовлювався укладенням певного договору та самими домовленостями, а полягають у досягненні справедливості у цивільному правовідношенні, що виникло.

Більше того, дивлячись на механізм застосування цивільно-правової відповідальності, невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку призводить до порушення правових вимог управомоченої особи, що стає підставою для захисту суб'єктивних цивільних прав та застосування негативних правових наслідків, до зобов'язаної особи, різного характеру. Тобто, для порушення конструкції з отримання певного правового результату через цивільне правовідношення основним та визначальним є невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку внаслідок чого виникає суперечність між тим, як має бути та тим, як є на цей момент, що, у свою чергу, має бути компенсовано у встановлений законодавством спосіб.

Н.Ю. Голубєва у своїй монографії підіймає питання про переддоговірну та постдоговірну відповідальність за порушення договірних обов'язків. Це питання пов'язане з так званими «поведінковими» або

«охоронними» обов'язками, які виділяють у цивільному праві Німеччини. Переддоговірна відповідальність стосується поведінки сторін під час переговорів. У цьому випадку існування переддоговірної відповідальності може ґрунтуватися лише на визнанні існування зобов'язання ще на стадії укладення договору – переговорному процесі. Так, Г.Штолль вважав, що підставою виникнення переддоговірних обов'язків, невиконання яких породжує відповідальність за *culpa in contrahendo*, в усіх випадках є вступ у переговори. Учений також визнавав наявність зобов'язального правовідношення між сторонами вже на стадії переговорів, яке виникає за допомогою односторонньої угоди – внаслідок пропозиції укласти договір або запрошення вступити в переговори [114, с. 134]. Відповідно до ч. 2 § 311 Німецького цивільного уложення зобов'язання на таких підставах: 1) вступ у переговори про укладення договору; 2) підготовка договору, за яким одна зі сторін, розраховуючи на відповідні правовідносини за угодою, надає другій стороні можливість впливати на свої права, правові блага та інтереси або довіряє їм їй; 3) ділові контакти.

Слід вказати, що для цивільного права України існування таких обов'язків та відповідальності є досить дискусійним.

Що стосується переддоговірної відповідальності, яка спирається на теорію під назвою «*culpa in contrahendo*», то у науковій літературі зазначається що вітчизняне законодавство не містить прямої вказівки на обов'язок вести себе добросовісно у переддоговірних відносинах [115; с. 98]. Цей обов'язок може ґрунтуватися на загальному цивільному принципі справедливості, добросовісності, розумності (ст. 3 ЦК України). Опосередковано такий обов'язок виникає зі спеціального принципу зобов'язального права, згідно з яким зобов'язання повинно ґрунтуватися на принципі справедливості, добросовісності, розумності (ч. 3 ст. 509 ЦК України). Відповідно до цього принципу до особи, яка поводитися недобросовісно під час переговорів про укладення договору (знала про те, що не мала необхідного об'єму дієздатності, або що укладений договір буде

недійсним, або що договір після переговорів не буде укладено) і цим завдала збитків своєму контрагенту, можна пред'являти позов, беручи до уваги інтерес потерпілого.

Отже, ми вважаємо слушною пропозицію Н.І. Майданик про нормативне закріплення переддоговірної відповідальності шляхом введення у ЦК України норми про обов'язок добросовісно вести переговори і про відповідальність за його порушення [115; с. 98]. Укладення і зміна договору також повинні не порушувати інтереси сторін та інших осіб. Варто погодитись із Н. Ю. Голубевою, яка вказує, що визнання виникнення зобов'язання у переддоговірному процесі приводить не до визнання зобов'язанням охоронними чи поведінковими, а до висновку про виникнення основних обов'язків боржника «з надання», оскільки ці обов'язки складають основний зміст відповідного зобов'язання [111, с. 520].

У цивільному праві Німеччини виділяють також постдоговірні поведінкові обов'язки: не допускається здійснювати будь-які дії, які позбавлять іншу сторону виконаного договору переваг, отриманих за договором, або перешкоджатимуть досягненню договірної мети [111, с. 522]. У цивільному праві України не існує таких постдоговірних обов'язків, невиконання яких спричиняє постдоговірну відповідальність, оскільки вітчизняне цивільне право слідує правилу: поза зобов'язанням не може бути обов'язків, до виникнення зобов'язання не можуть виникнути обов'язки, із припиненням зобов'язання припиняються й обов'язки. Так, наприклад, якщо не укладено договору купівлі-продажу нерухомості, то сплачений покупцем наперед аванс не створює обов'язків, що впливають із завдатку, оскільки завдаток як засіб забезпечення зобов'язання може виникнути лише щодо існуючого основного зобов'язання (укладеного договору купівлі-продажу).

Однак на практиці досить часто у договори включають обов'язки, які повинні діяти після припинення строку дії договорів. Так, досить поширеною практикою є встановлення у договорах не розголошувати відомості, що становлять комерційну таємницю контрагента, упродовж N-ї кількості років

після спливу строку дії договору. Так само у договорах на виконання робіт чи надання послуг можуть встановлюватись обов'язки для виконавців не виконувати такі роботи чи надавати аналогічні послуги конкурентам замовника, або самим не конкурувати із замовником. Це стосується насамперед довгострокових проектів, внаслідок яких створюється унікальний продукт, який замовник планує виробляти та пропонувати на ринку упродовж тривалого часу (через появу цього продукту у конкурентів замовник зазнає значних збитків або взагалі повинен буде залишити цей сегмент ринку). Звісно, що за невиконання вказаних обов'язків не можна притягти винну сторону до відповідальності, оскільки після припинення договірної зобов'язання сторони не можуть мати обов'язки. Але у випадку закріплення такої постдоговірної відповідальності на законодавчому рівні, це було б можливо. У такому разі було б доцільно встановити закритий перелік обов'язків, у через невиконання яких може наставати відповідальність після припинення дії договору.

Специфічні риси має деліктна відповідальність за невиконання суб'єктивного цивільного обов'язку. Щоб обґрунтувати цю тезу звернімося до права зарубіжних країн.

Так, особливістю деліктної відповідальності за нормами англійського права є те, що в її межах обов'язок заподіювача шкоди (боржника) заздалегідь визначена нормами права та не залежить від волі сторін у зобов'язанні. На відміну від деліктної відповідальності договірної відповідальність залежить від волі сторін, які пов'язані договором [38, с. 103].

Деліктні зобов'язання характеризуються тим, що вони виникають із факту порушення охоронюваного суб'єктивного права (заподіяння шкоди особистості, її нематеріальних благ, знищення або пошкодження майна фізичної або юридичної особи). Тобто обов'язки боржника – заподіювача шкоди виникають зі факту порушення суб'єктивних прав.

В англійському праві зобов'язання із завдання шкоди (torts) – це позадоговірні зобов'язання, які виникають внаслідок порушення майнових та особистих немайнових прав потерпілого, які мають абсолютний характер, вони призначені забезпечити найбільш повне відновлення цих прав за рахунок заподіювача шкоди або за рахунок інших осіб, на яких законом покладено обов'язок із відшкодування шкоди [38, с. 109]. Отже, деліктні зобов'язання передбачають, перш за все, обов'язок з відшкодування шкоди потерпілій особі, яка виступає кредитором у цьому правовідношенні.

Зміст деліктних зобов'язань характеризується суб'єктивним правом потерпілого вимагати відшкодування шкоди від її заподіювача, а також запобігати та припиняти можливість заподіяння такої шкоди, з одного боку, та обов'язком заподіювача шкоди надати відшкодування або зазнати заходів щодо запобігання та припиненню шкоди, які були здійснені оперативно. З іншого боку, право вимоги потерпілого (кредитора) та борг правопорушника (боржника) складають юридичний зміст деліктних правовідносин [38, с. 112].

Деліктна відповідальність за нормами англійського права базується на двох засадах: відповідальності на підставі вини (fault liability) та об'єктивної відповідальності. Відповідальність на засадах вини передбачає необхідність доведення у суді не лише фактичної, але й винної причетності відповідача до тієї шкоди, відшкодування якої домагається позивач у суді. Відповідальність на засадах об'єктивності настає внаслідок порушення техніки безпеки, безпеки на атомних станціях тощо. Така відповідальність в англійському праві визначається як абсолютна. Суворі відповідальність (strict liability) не вимагає від позивача доведення вини відповідача, але надає відповідачу можливість посилатися на вибачаючі обставини. До деліктів суворі відповідальності відносяться: шкода, спричинена порушенням недоторканності особистості (trespass); наклеп (defamation); привласнення чужого майна (conversion); невиконання обов'язку, покладеного законом (breach of statutory duty); делікти, які складає шкода, спричинена іншою

особою (vicarious liability), та шкода, спричинена недоліками товарів (product liability) [38, с. 122].

Абсолютна відповідальність (absolute liability) – це відповідальність на тих самих засадах, на яких ґрунтується сувора відповідальність, але за відсутності для відповідача можливості посилається на ті передбачені у праві обставини, які їй перешкоджають [38, с. 114].

Також у теорії англійської цивілістики розглядають чотири форми цивільно-правової відповідальності: 1) незалежна, або первинна відповідальність (independent liability); 2) субсидіарна відповідальність (joint and several liability); 3) солідарна відповідальність (joint and several liability); 4) часткова відповідальність (contributory liability) [38, с. 151].

У німецькому цивільному праві було поєднано принцип генерального делікту, який було втілено у Французькому цивільному кодексі, і принцип сингулярного делікту (тобто закріплення відповідальності щодо окремих видів деліктів), що є характерним для системи загального права. Так у Німецькому Цивільному Уложенні (далі – НЦУ) є трьохланкова система, яка складається із трьох основних положень про делікти (частини перша і друга параграфу 823 та параграф 826), поіменованих деліктів, які містяться в інших параграфах НЦУ (наприклад, розповсюдження відомостей, які ставлять від загрозу кредитоспроможність (§ 824) відповідальність за шкоду, завдану домашньою твариною (§ 834) тощо), норм про субсидіарну відповідальність та передбачених законами випадків абсолютної відповідальності [38, с. 304].

Положення НЦУ про делікти можна також поділити на ті, які передбачають відповідальність у випадку наявності вини заподіювача шкоди, та на підставі, яка дозволяє застосувати деліктну відповідальність, навіть у випадку відсутності винної поведінки [38, с. 304].

Також у німецькому цивільному праві передбачається абсолютна відповідальність, норми якої діють незалежно від доведеності вини відповідача. Така відповідальність передбачається окремими законами (наприклад, Закон про дорожній рух).

У сучасному французькому цивільному праві є два підходи до проблеми деліктної відповідальності: 1) ідея відповідальності із заподіяння шкоди без вини; 2) ідея необхідності обмеження відповідальності заподіювача шкоди, яка повинна наступати з урахуванням складу та виду заподіяної шкоди.

У французькому праві цивільна відповідальність традиційно розділена між деліктним та договірним правом. Це правило походить із принципу «*non-cumul des responsabilités*» або принципу неконкуренції дій, який вказує на те, що договірна та деліктна відповідальності не можуть застосовуватися одночасно або доповнювати одна одну. Договірна ж відповідальність накладає санкції у випадку недотримання договірних зобов'язань, у той час як деліктна – застосовує санкції у випадку порушення правил поведінки, які встановлені законом, звичаєм або судовою практикою [38, с. 354].

Французьке право відрізняється від англійського та німецького тим, що його норми не обмежують види прав та інтересів, а також суб'єктний склад осіб, які захищені нормами деліктного права. При цьому французьке деліктне право передбачає відповідальність третіх осіб за спонукання сторони у договірних відносинах до невиконання договірних обов'язків, а також за шкоду, заподіяну порадою, якою керувався позивач [118, с. 358]. Останнє, звісно, порушує відоме правило римського права «*Ex consilio nemo obligatur*» – «Із поради ніхто не стає зобов'язаним».

Якщо зіставити зазначені вище підходи до законодавчого оформлення деліктної відповідальності в Англії, Німеччині, Франції з цивільним правом України, то можна дійти висновку про близькість норм про деліктну відповідальність в українському праві з правом Німеччини, де поєднані принципи генерального та сингулярного делікту. Так, глава 82 ЦК України містить параграф 1, в якому викладено загальні положення про відшкодування шкоди, та наступні параграфи та статті, в яких містяться норми про спеціальні підстави і наслідки відшкодування шкоди.

На відміну від договірної відповідальності, яка натупає за невиконання договірних обов'язків, встановлених договором, деліктна відповідальність ґрунтується на загальному цивільному обов'язку – не заподіювати шкоду іншим суб'єктам цивільних правовідносин. Тобто суб'єктивний цивільний обов'язок пасивного типу – не втручатися у майнову та особисту сферу іншої особи – встановлюється нормами цивільного законодавства та у випадку його порушення є підставою для притягнення винної особи до цивільно-правової відповідальності.

Досвід нормативного регулювання деліктної відповідальності у цивільному праві зарубіжних країн може бути застосовано для удосконалення норм щодо відшкодування шкоди у цивільному праві України.

Таким чином, цивільно-правова відповідальність за невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку породжує настання різноманітного спектру негативних правових наслідків, таких як: обов'язок з відшкодування завданої шкоди, обов'язок відновлення існуючого стану до порушення зобов'язаною особою цивільно-правового обов'язку у правовідношенні. Тобто, таких мір цивільно-правової відповідальності, які вбачаються можливими для застосування, згідно зі специфікою існуючого правовідношення, де було порушено законні права та інтереси однієї зі сторін. Таким чином, цивільно-правова відповідальність акумулює у собі зазначені негативні наслідки і виконує забезпечувальну та гарантійну роль під загрозою їх застосування.

Висновки до Розділу 3

Поняття засобів забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку як спеціальні заходи позитивного та негативного характеру, які

виконують гарантійну функцію, спрямовані на стимулювання особи, носія цивільного обов'язку, щодо належного його виконання та мають додатковий характер по відношенню до змісту цивільного правовідношення.

Засоби забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку характеризуються різноманітністю таких засобів як позитивного, так і негативного характеру. Серед них своє місце посідає такий засіб як заохочення, яке, у свою чергу, пропонуємо розуміти, як встановлені за домовленістю сторін у договорі або визначені та закріплені у правовій нормі заходи основним спрямуванням яких є стимулювання та сприяння вибору носієм суб'єктивного цивільного обов'язку, необхідної поведінки для задоволення законних правових вимог іншої особи, наділеної правом.

Розглядаючи співвідношення засобів забезпечення виконання зобов'язань із загальними засадами виконання зобов'язань стверджуємо, що незважаючи на спільну мету між засадами виконання зобов'язання та засобами забезпечення виконання зобов'язань варто зазначити, що такі засоби є тими гарантіями та шляхами, за допомогою яких сторони в зобов'язанні можуть забезпечити виконання цивільних обов'язків як елементів змісту зобов'язання у повному обсязі та забезпечити відповідність самого зобов'язального правовідношення та його реалізації зазначеним вище засадам які ставляться до виконання зобов'язання його сторонами.

Аналіз передбачених ЦК України засобів забезпечення виконання зобов'язань наводить на висновок, що зазначені вище засоби забезпечення виконання зобов'язань є складовими елементами засобів забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, які у загальному вигляді, відображені у правовій нормі, оскільки їх основною метою є стимулювання сторін у правовому відношенні, до виконання покладених на них цивільних обов'язків, а також тому, що засоби забезпечення виконання зобов'язань стосуються насамперед зобов'язальних правовідносин, які, у свою чергу, складають елемент системи такого явища як цивільне правовідношення у цілому, а тому як зобов'язальні правовідносини поглинаються цивільними,

так і засоби забезпечення виконання зобов'язань поглинаються засобами забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку у цілому.

Співвідношення засобів забезпечення виконання зобов'язань та мір цивільно-правової відповідальності як засобів забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, хоч і є спорідненими між собою інститутами, та за своїм характером та сутністю є різними, що дає підстави визначати їх по відношенню до забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, як окремі інструменти, що передують настанню цивільної відповідальності та посідають місце серед інших забезпечувальних мір.

З приводу співвідношення цивільно-правової відповідальності та категорії «санкція», варто зазначити, що цивільно-правову відповідальність за невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку слід відрізняти від самої санкції, оскільки саме санкція проявляється через державний примус при застосуванні цивільно-правової відповідальності та несе негативні наслідки відповідно до того, хто здійснив певне порушення.

Проте, на нашу думку, більш доцільно вести мову саме про правові наслідки негативного характеру, застосування яких стає можливим внаслідок невиконання чи неналежного виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, як міри цивільно-правової відповідальності.

Цивільно-правова відповідальність за невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку породжує настання різноманітного спектру негативних правових наслідків, які можливі для застосування згідно зі специфікою існуючого правовідношення, де було порушено законні права та інтереси однієї зі сторін, а тому цивільно-правова відповідальність акумулює такі негативні наслідки та виконує забезпечувальну та гарантійну роль під загрозою їх застосування, а отже, застосування мір цивільно-правової відповідальності можливе як через реалізацію правових наслідків негативного характеру передбаченого як умовами договору, так і правовою нормою, що виступають регуляторами у

основному правовідношенні, так і через реалізацію засобів забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку.

Вважаємо доцільною пропозицію щодо встановлення закритого переліку обов'язків, у випадку невиконання яких може наставати відповідальність після припинення дії договору (постдоговірна відповідальність).

Результати дослідження, які викладені у Розділі III, відображено у наступних публікаціях автора: [103, с. 82–84]; [104, с. 123–126].

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення й нове вирішення наукового завдання, що полягає у розкритті юридичної природи та змісту суб'єктивного цивільного обов'язку як елементу зобов'язального правовідношення. Результатом роботи є такі висновки:

1. Суб'єктивний цивільний обов'язок є різновидом юридичного обов'язку з низкою особливостей, які виокремлюють його з-поміж інших видів юридичного обов'язку. Суб'єктивний цивільний обов'язок характеризують такі регулятори, як норма законодавства, умови договору, а також інші юридичні факти – делікти та судові рішення, акти цивільного стану, акти органів державної влади та місцевого самоврядування, оскільки такий обов'язок може виступати елементом як публічно-правових, так і приватноправових відносин.

2. Зміст суб'єктивного цивільного обов'язку може проявлятися не лише у необхідності зобов'язаної особи вчинити дії активного типу, а й у сукупності його структурних елементів, взаємопов'язаних між собою, таких як:

1) необхідність зобов'язаної особи вчинити певні дії або утриматися від них;

2) необхідність зобов'язаної особи виконувати вимоги правомочних суб'єктів щодо певної поведінки;

3) необхідність зобов'язаної особи виступати відповідачем у суді у справах про невиконання обов'язку та захист порушеного права;

4) необхідність зобов'язаної особи нести юридичну відповідальність у разі невиконання суб'єктивного цивільного обов'язку.

3. Оборотоzdатність стосується прав вимоги щодо виконання обов'язків майнового характеру, які мають грошовий еквівалент. Обов'язки, які пов'язані із особистістю боржника, не є оборотоzdатними, не можуть бути

об'єктами цивільно-правових правочинів, так само як і не можуть успадковуватися або переходити у порядку правонаступництва.

4. Суб'єктивні цивільні обов'язки можна класифікувати за такими критеріями: 1) за об'єктом – майнові та немайнові; 2) за зобов'язаною особою – безпосередні (ті, що виконуються безпосередньо самою особою) та опосередковані (ті, що виконуються третьою особою); 3) за колом осіб – індивідуальні та загальні; 4) за характером зв'язку права і обов'язку – активні та пасивні; 5) за характером правової норми – охоронні та регулюючі.

5. Підставами виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку є не тільки дії, які передбачені актами цивільного законодавства, або дії, які ними не передбачені, але породжують виникнення цивільних прав та обов'язків, а також й юридичні події, за наявності яких у особи виникає суб'єктивний цивільний обов'язок.

6. Тягар утримання речі слід вважати «складним» цивільним обов'язком, який охоплює сукупність дій, метою яких є збереження речі у придатному для її використання стані.

7. Суб'єктивні цивільні обов'язки в залежності від стадій виконання договірною зобов'язання можуть бути класифіковані на: 1) обов'язок, строк виконання якого ще не настав; 2) обов'язок, який має виконуватися у певний проміжок часу під загрозою прострочення виконання; 3) обов'язок, який не виконано вчасно, що тягне за собою цивільно-правову відповідальність, яка не виключає виконання обов'язку в натурі; 4) обов'язок, щодо якого допущено прострочення і до виконання якого кредитор втратив інтерес.

8. До обов'язків, право вимоги щодо яких не настало, доцільно віднести: 1) обов'язки, щодо яких не настав строк виконання; 2) зустрічні обов'язки, які не можна виконати до виконання обов'язків іншою стороною зобов'язання; 3) обов'язки, виконання яких обумовлено настанням певної обставини (відкладальної умови).

9. Обов'язки, право вимоги щодо яких не настало, впливають із існуючого правовідношення – зобов'язання, встановленого через укладення

договору. Такі обов'язки вже є визначеними в умовах укладеного договору, оскільки визначено їх зміст та обсяг. Ці обов'язки підлягають переходу в разі правонаступництва, і, незважаючи на те, що право вимоги щодо них ще не виникло, після укладення договору входять до майнової сфери боржника, обсяг якої повинен звузитися після їх виконання.

10. Перелік обов'язків, у разі невиконання яких може наставати відповідальність після припинення дії договору (так звана «постдоговірна» відповідальність), має бути закритим (вичерпним).

11. Необхідним вбачається внести наступні зміни до нормативно-правових актів:

– доповнити частину 1 ст. 27 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», передбачивши таку підставу для реєстрації права власності на нерухоме майно як «договір про передання відступного»;

– змінити п. 2 ч. 1 ст. 611 Цивільного кодексу України, виклавши його у наступній редакції:

«2) зміна умов зобов'язання, у тому числі його предмета, що може передбачати заміну одних обов'язків іншими».

12. Межі виконання суб'єктивного цивільного обов'язку є обов'язковими критеріями як загального, так і спеціального характеру, які застосовуються до поведінки зобов'язаного суб'єкта цивільного правовідношення, що проявляється у вчиненні або в утриманні від вчинення певних дій для задоволення правових можливостей, передбачених суб'єктивним цивільним правом.

13. Звільненням від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку у зобов'язанні є законна та обумовлена відсутність необхідності дотримуватись умов зобов'язання, а саме вчиняти певні дії або утримуватись від їх вчинення з боку зобов'язаної особи на користь задоволення вимоги іншого суб'єкта зобов'язання.

Звільнення від виконання суб'єктивного цивільного обов'язку характеризується низкою особливостей:

- 1) волевиявленням сторін та відповідністю правовим нормам чинного законодавства;
- 2) наявністю правової вимоги, якій кореспондує виконання суб'єктивного цивільного обов'язку;
- 3) наявністю певного юридичного факту як передумови для звільнення від суб'єктивного цивільного обов'язку;
- 4) можливістю такого звільнення лише в рамках цивільного правовідношення.

14. Засоби, якими забезпечується стимулювання до виконання суб'єктивного цивільного обов'язку – це спеціальні заходи позитивного та негативного характеру, які виконують гарантійну функцію, спрямовані на стимулювання особи – носія цивільного обов'язку щодо належного його виконання та мають додатковий характер щодо змісту цивільного правовідношення.

15. Заохочення – це встановлені за домовленістю сторін у договорі або визначені й закріплені у правовій нормі заходи, основним спрямуванням яких є стимулювання та сприяння вибору носієм суб'єктивного цивільного обов'язку необхідної поведінки для задоволення законних вимог іншої особи, наділеної правом.

16. Цивільно-правова відповідальність за невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку породжує настання негативних правових наслідків, які можуть бути реалізовані в межах існуючого основного правовідношення як через умови договору чи норму права, так і внаслідок виникнення додаткового правовідношення через реалізацію засобів забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 19.08.2017).
2. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 19.08.2017).
3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // Офіційний веб-портал Верховної Ради України URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page11> (дата звернення: 19.08.2017).
4. Земельний кодекс України від 25.10.2001. № 2768-III // Офіційний веб-портал Верховної Ради України URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення: 19.08.2017).
5. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 19.08.2017).
6. Кодекс торговельного мореплавства України від 23.05.1995 № 176/95-ВР // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. // URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/176/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 19.08.2017).
7. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку сплати зборів за дії, пов'язані з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності» від 23.12.2004. № 1716 // Офіційний веб-портал Верховної Ради України URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1716-2004-%D0%BF> (дата звернення: 19.08.2017).

8. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004. № 1618-IV // Офіційний веб-портал Верховної Ради України URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 19.08.2017).
9. Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» від 12.07.2001. № 2664-III // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2664-14> (дата звернення: 19.08.2017).
10. Шемчук О. А. Категория «обязанность» в гражданском праве: дисс. ... кандидата юрид. наук. 12.00.01. Иркутск, 2014. 185 с.
11. Старцев О. В., Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Цивільне право України: підруч., 3-тє вид., доп. і перероб. Київ 2013. 808 с.
12. Цивільне право: у 2 т.: підручник // відп. ред. проф. Є. О. Суханов. 2-е вид., перероб. і доп. Москва 2000. Т. 1. 816 с.
13. Игнатьев В. П., Проценко В. В. Гражданское право. Общая часть: учебник / под общ. ред. В. П. Игнатъева. Кишинев, 2010. 415 с.
14. Булеца С. Б. Здійснення та виконання суб'єктивних цивільних прав та обов'язків в медичних правовідносинах // Актуальні проблеми держави і права. 2008. Вип. 43. С.111–115.
15. Бірюков І. А., Заїка Ю. О., Співак В. М. Цивільне право України: Заг. част.: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закладів освіти. Київ, 2000. 304 с.
16. Гончарова А. В., Кобзева Т. А. Цивільне право України: Навч. посіб. Сумський державний університет Суми, 2015. 168с.
17. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Цивільні правовідносини: моногр., 2-ге вид., перероб. і доп. Одеса, 2011. 456 с.
18. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бєгова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків, 2011. Т.1. 656 с.
19. Загальна теорія держави і права: Підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра

юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків, 2009. 584 с.

20. Правотворча та правозастосовча діяльність: теорія, практика, професійний досвід: збірн. матер. міжнар. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція», 3 березня 2015 року. Київ, 2015. С. 150–153.

21. Цивільне право України: навч. посіб. / кол. авт.; за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів, 2011. 468 с.

22. Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ленинград, 1949. 144 с.

23. Гражданское право Украины: учеб. для вуз. сист. МВД Украины: В 2-х частях. Часть I /А. А. Пушкин В. М. Самойленко, Р. Б. Шишка и др. Харьков, 1996. 440 с.

24. Эннексерус Л., Кип Т., Вольф М. Курс германского гражданского права. Том I, полутом 1: Введение и общая часть / перевод с 13-го нем. изд. проф. К.А. Граве, канд. юрид. н. Г. Н. Полянской и В. А. Альтшулера; Под ред., с предисл. и введ. замечаниями засл. деят. науки, проф. Д. М. Генкина и проф. И. Б. Новицкого. Москва, 1949. 432 с.

25. Дзера О. В., Кузнецова Н. С., Майданик Р. А. Цивільне право України. Загальна частина: підруч. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ, 2010. 976 с.

26. Матузов Н. И. Возможность и действительность в российской правовой системе. Саратов, 2010. С. 392.

27. Певзнер А. Г. Понятие гражданского правоотношения и некоторые вопросы теории субъективных гражданских прав // Ученые записки. Вопросы гражданского права. Москва, 1958. Вып. V. С. 3–34.

28. Алексеев С. С. Теория права. Москва, 1995. 320 с.

29. Бублик О. І. Цивільне право України: навч. посіб. Луганськ, 2013. 227с.

30. Белов В. А. Гражданское право: Общая и Особенная части: учебник. Москва, 2003. 960 с.

31. Грибанов В. П. Ответственность за нарушение гражданских прав и обязанностей // Осуществление и защита гражданских прав. М.: Статут, 2001. С. 295–297.
32. Агарков М. М. Юридическая природа железнодорожной перевозки // Право и жизнь. 1922. № 3. С. 18.
33. Цивільне право України: навч. посіб.: у 2 ч. Ч. 1 / за заг. ред. канд. юрид. н., проф. В. А. Кройтора, канд. юрид. н., доц. О. Є. Кухарева, к.ю.н. доц. М. О. Ткалича. Запоріжжя, 2016. 384 с.
34. Белов В. А. Гражданское право: общая и особенная части: Учебник. Москва, 2003. 960 с.
35. Чернат В. А. Підстави виникнення цивільних прав та обов'язків за Цивільним кодексом України 2003 р. у порівнянні із законодавством деяких країн західної Європи // Актуальні проблеми держави і права: збірн. наук. праць. 2005. Вип. 17. С. 163–168.
36. Цивільне право України: підруч.: у 2-х кн. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред.: О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова. 2-е вид., доп. і перероб. Київ, 2004. 735 с.
37. Булеца С. Б., Іванов Ю. Ф., Ієвіня О. В. та ін. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України станом на 01.09.2011 р. Київ, 2011. 428 с.
38. Егорова М. А., Крылов В. Г., Романов А. К. Деликтные обязательства и деликтная ответственность в английском, немецком и французском праве: Учеб. пособ. / отв. ред. д.ю.н. М. А. Егорова. Москва, 2017. 376 с.
39. Пацурківський Ю. П. Взаємозв'язок здійснення цивільних прав і виконання обов'язків // Науковий вісник Чернівецького державного університету: збірн. наук. праць. 2012. Випуск 618. С. 48–53.
40. Цивільне право України: навч. посіб. // Ю. В. Білоусов, С. В. Лозінська, С. Д. Русу та ін.; за ред. Р. О. Стефанчука; Київ, 2005. 448 с.

41. Вавилин В. Е. Принципы гражданского права. Механизм осуществления и защиты гражданских прав. Саратов, 2012. 364 с.
42. Шаповалова О. І. Межі здійснення суб'єктивного цивільного права // Вісник Чернівецького державного університету імені Петра Могили. 2007. Вип. № 56. С. 199–201.
43. Цивільне право. У 2-х томах. Том 1.: Підруч. / за ред. Є. О. Суханова; Москва, 1994. 384 с.
44. Горбась Д. В. Визначення меж здійснення суб'єктивного цивільного права // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2006. № 2. С.111–117.
45. Погрібний С. О. Юридичні обов'язки та їх виконання в механізмі правового регулювання договірних цивільних відносин // Актуальні проблеми держави і права: збірн. наук. праць. 2008. № 42. С. 202–207.
46. Харитонов Е. О., Саниахметова Н. А. Гражданское право: Частное право. Цивилистика. Физические лица. Юридические лица. Вещное право. Обязательства. Виды договоров. Авторское право. Представительство: учеб. пособ. Київ, 2001. 832 с.
47. Цивільне право України: підруч.: у 2-х кн. Кн. друга; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. Київ, 2002. 720 с.
48. Печений О. П. Припинення зобов'язання у цивільному праві: проблеми теорії і практики // Нотаріат для Вас. 2013. № 5. С. 26–30.
49. Гражданский кодекс Российской Федерации от 30 ноября 1994 года N 51-ФЗ. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5142 (дата звернення: 18.01.2018).
50. Коструба А. В. Прощення боргу як правоприпиняючий юридичний факт у цивільному праві // Часопис Київ університету права. 2012. № 2. С. 158 – 161.
51. Гонгало Б. М. Учение об обеспечении обязательств. Вопросы теории и практики. Москва, 2004. 222 с.

52. Цивільне право: підруч. у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків, 2011. Т. 2. 816 с.
53. Научно-практический комментарий Гражданского кодекса Украины: в 2-х томах. Том. 1 / Н. С. Кузнецова и др. Киев, 2013. 831 с.
54. Матузов Н. И., Малько А. В. Теория государства и права: учеб. Москва, 2004. 512 с.
55. Киселева О. М. Поощрение как метод правового регулирования: дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2000. 197 с.
56. Мирошник С. В. К вопросу о соотношении понятий «поощрение» и «стимулирование» в юридической науке // Юридическое образование и наука. 2008. № 1. С. 7–11.
57. Коструба А. В. До питання про особливості механізму припинення зобов'язання в силу правоприпиняючого юридичного факту передання відступного // Підприємництво, господарство і право. 2012. № 3. С. 3–5.
58. Венедиктов С. В. Материальное и моральное стимулирование эффективной профессиональной деятельности работников органов внутренних дел України: науч.-практ. учеб. Харьков, 2005. 328 с.
59. Ем В. С. Категория обязанности в советском гражданском праве (вопросы теории): дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1981. 209 с.
60. Иоффе О. С. Обязательственное право. М. «Юрид. лит.», 1975. 880 с.
61. Пучковська І. Й. Щодо неможливості визнання неустойки видом забезпечення виконання зобов'язання // Підприємництво, господарство і право. 2011. № 12. С. 26–30.
62. Боднар Т. В. Загальні засади виконання цивільно-правових зобов'язань // Вісник господарського судочинства. 2003. № 4. С. 169–174.

63. Гражданское право: в 4 т. Том. 1: Общая часть: учеб. для студ. вузов, обучающихся по напр. 521400 и по спец. 021100 «Юриспруденция» / 3-е изд. перераб и доп. отв. ред. Е. А. Суханов. Москва, 2006. 720 с.
64. Павлодский Е. А. Обеспечение исполнения обязательств поручительством // Закон. 1995. № 5. С. 25.
65. Майданик Р. А. Цивільне право. Загальна частина: підручник. Київ, 2012. Т. 1. 471 с.
66. Цивільне право: Загальна частина: навч. посіб. / Ю. О Заїка, І. А. Бірюков. Київ, 2006. 480 с.
67. Розгон О. В. Межі та обмеження права власності: монографія. Харків, 2006. 188 с.
68. Договірне право України. Загальна частина: навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В.Дзера, Н. С.Кузнецова та ін.; за ред. О. В.Дзери. Київ, 2008. 896 с.
69. Цивільне право України: Елементарний курс: навч. посіб. / С. О. Харитонов, А. І. Дрішлюк. Суми, 2006. 352 с.
70. Цивільне право України: підруч. / Д. В. Боброва, О. В. Дзера, А. С Довгерт та ін.; За ред. О. В. Дзери, Н. С Кузнецової. Київ, 2002. 640 с.
71. Заїка Ю. О. Українське цивільне право: навч. посіб. Київ. 2008. 367 с.
72. Матвєєва Л. Г., Крижанівський А. Ф., Крестовська Н. М., Оборотов Ю.М. Теорія держави і права: держ. іспит: навч. посіб. Харків, 2010. 256 с.
73. Основи правознавства: навч. посіб. / В. П. Пастухов, В. Ф. Пеньківський, Л. М. Подкоритова; За ред. В. П. Пастухова. Київ, 2005. 377 с.
74. Цивільне право України: курс лекцій / за ред. Р. Б. Шишки, В. А. Кройтора. Т. І. Харків, 2008. 680 с.
75. Панченко М. І. Цивільне право України: навч. посіб. Київ, 2005. 583 с.

76. Харитонов Є. О., Старцев О.В., Цивільне право України: підруч. 2-ге вид. перероб. і доп. Київ, 2007. 815 с.
77. Практикум до курсу «Цивільне та сімейне право. Частина І» / Е. О. Харитонов, О. М. Калітенко, О. С. Кізлова та ін. Одеса, 2001. 108 с.
78. Кутателадзе О. Д. До питання про визначення підстав виникнення цивільних прав та обов'язків // Університетські наукові записки. 2005. № 3 (15). С. 133–136.
79. Печений О. П. Підстави виникнення цивільних прав та обов'язків: аналіз юридичної конструкції ст. 11 ЦК України // Вісник Академії правових наук України. 2007. №1 (48). С. 141–149.
80. Магазинер Я. М. Вибрані праці з загальної теорії права / відп. ред. докт. юрид. наук, проф. А. К. Кравцов. Санкт-Петербург, 2006. 352 с.
81. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. 201 с.
82. Кізлова О. С. Система способів забезпечення виконання зобов'язань у цивільному законодавстві України // Митна справа. 2013. № 2 (86). С. 259–263.
83. Менглиев Ш. Правовое обеспечение исполнения обязанностей, возникающих из правонарушений // Изв. АН ТаджССР. Сер. Философия, экономика, правоведение. 1990. № 1. С. 47–54.
84. Головчин Л. Р. Новація як один із способів припинення зобов'язання // Університетські наукові записки. 2009. Вип. 1. С. 172–177.
85. Невзгодина Е. Л., Образцова О. В. Особенности взаимосвязи прав и обязанностей в гражданский правоотношениях // Вопросы совершенствования гражданско-правового регулирования. Томск. 1983. С. 69–78.
86. Чубаров В. В. Юридические факты (составы) в механизме гражданско-правового регулирования общественных отношений // Межвуз. сб. науч. тр. Свердловск, 1988. С. 47–56.

87. Спасибо-Фатєєва І .В. Розірвання договору: підстави, порядок, наслідки // Право України. 2012. № 9. С. 102–109.
88. Цивільне право України: навчальний посібник / кол. авторів; за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. 468 с.
89. Гринько П. О. Поняття секундарного права // Університетські наукові записки. 2011. № 2 (38) С. 130–140.
90. Кириченко В. М., Куракін О. М. Теорія держави та права: модульний курс: навч. посіб. Київ, 2010. 264 с.
91. Мічурін Є. О., Кожевнікова В.О. Розуміння обмежень прав осіб у цивільному праві // Цивільне право та цивільний процес: Актуальні питання. 2014. № 13. С. 71–73.
92. Мічурін Є. О. Межі та обмеження цивільних прав // Право і Безпека. 2010. № 3. С. 212–215.
93. Цивільний кодекс УРСР від 18.07.1963. № 1540-VI // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1540-06/page4> (дата звернення: 22.01.2018).
94. Цибань А. А. Поняття суб'єктивного цивільного обов'язку // Від громадянського суспільства – до правової держави: матеріали XII Міжнарод. наук. конф. студ. та молод. Вчених. 22 квітня 2016 р. Харків, 2016. С. 431–433.
95. Цибань А. А. Зміст суб'єктивного цивільного обов'язку // Актуальні питання теорії та практики застосування сучасного вітчизняного та міжнародного права: між народ. наук.-практ. конф. 10–11 червня 2016 р. Київ, 2016. С. 73–75.
96. Цибань А. А. Особливості співвідношення суб'єктивного цивільного обов'язку пасивного типу та категорії «заборона» // Правове забезпечення політики держави на сучасному етапі її розвитку: міжнарод. наук.-практ. конф. 3–4 березня 2017 р. Харків, 2017. С. 47–51.

97. Цибань А. А. Поняття меж виконання суб'єктивного цивільного обов'язку // Проблеми та стан дотримання захисту прав людини в Україні: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. 18–19 серпня 2017 р. Львів, 2017. С. 59–61.
98. Цибань А. А. Неправомірні дії як підстави виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку // Актуальні питання правової теорії та юридичної практики: Матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. 11–12 серпня 2017 р. Одеса, 2017. С. 53–55.
99. Цибань А. А. Щодо питання правової природи суб'єктивного цивільного обов'язку // Право і суспільство. 2016. Вип. № 3. С. 76–80.
100. Цибань А. А. До питання співвідношення категорії «суб'єктивний цивільний обов'язок» та категорії «заборона» // Право і суспільство. 2017. Вип. № 1. Ч. 2. С. 77–81.
101. Цибань А. А. Особливості підстав виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Право». 2017. Вип. 23. С. 210–212.
102. Цибань А. А. Поняття та окремі види меж виконання суб'єктивного цивільного обов'язку // Підприємництво, господарство і право. 2017. № 8. С. 61–64.
103. Цибань А. А. Співвідношення таких правових конструкцій як «засоби забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку» та «цивільно-правова відповідальність за невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку» // Порівняльно-аналітичне право. 2017. № 3 С. 82–84. URL: http://www.pap.in.ua/3_2017/24.pdf (дата звернення 12.11.2017)
104. Цыбань А. А. Особенности средств обеспечения исполнения субъективной гражданской обязанности // *Legea si viata*. 2017. Вип. № 9/2. С. 123–126.

105. Сідей О. В. Відповідальність за невиконання або порушення умов договору // Цивільне, підприємницьке, господарське та трудове право. 2014. № 3 (29). С 159–161.
106. Розізнана І. В. Загальна характеристика порушення договірних зобов'язань та його наслідки в цивільному праві // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2014. № 2. С. 73–79.
107. Юрчак І. Р. Обов'язки особи: теоретико-правовий вимір: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01, Львів, 2017. 185 с.
108. Кузнецова Л. В. Вещные права на имущество и бремя его содержания // Вещные права: постановка проблемы и ее решение : сборн. стат. / Рук. авт. кол. и отв. ред. М. А. Рожкова. Москва, 2011. 399 с.
109. Гужва А. М. Співвідношення категорій «інтерес кредитора» і «строк виконання» у договірних зобов'язаннях за римським правом і цивільним правом України // Юридичний науковий електронний журнал. 2014. № 5. С.29–33. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2014/1.pdf (дата звернення 12.11.2017)
110. Надьон В. В. Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин: монографія. Харків, 2017. 392 с.
111. Голубєва Н. Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання: моногр. Одеса, 2013. 642 с.
112. Гудков Д. В. Проблемы квалификации отношений сторон до разрешения отлагательного условия // Вестник гражданского права. 2015. № 3. С. 7–56.
113. Цимбаленко В. М. Публічна обіцянка винагороди та умовні правочини (питання співвідношення) // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2010. Вип. 10. С. 211–216.
114. Карнаух В. С. Окремі аспекти регулювання переддоговірних відносин (на прикладі України та Німеччини) // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2015. Вип. 35. Ч. 1. Том 1. С. 133–138.

115. Майданик Н. И. Преддоговорная ответственность в гражданском праве // Альманах цивилистики: сб. ст. под ред Р. А. Майданика. Київ, 2008. Вип. 1. С. 92–118.

116. Рішення Держинського районного суду м. Харкова від 9 лютого 2017 р. по справі № 638/11786/16-ц // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64699054> (дата звернення: 19.08.2017).

117. Ухвала Апеляційного суду Харківської області від 12 квітня 2017 р. по справі № 638/11786/16-ц // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66066652> (дата звернення: 19.08.2017).

118. Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2-х т. Т. I.: Основы пер. с нем. Москва, 2000. 480 с.

119. Обязательственное право: Перевод с немецкого / Ф. К. Савиньи; пер.: Н. Мандро, В. Фукс. Москва, 1876. 620 с.

120. Теория обязательства. Юридический и экономический очерк: пер. с франц. / Р. Саватье ; пер. и вступ. ст.: Р. О. Халфина Москва, 1972. 440 с.

121. Карапетов А. Г. Иск о присуждении к исполнению обязательства в натуре. Москва, 2003. 190 с.

ДОДАТОК

1. Цибань А. А. Щодо питання правової природи суб'єктивного цивільного обов'язку // *Право і суспільство*. 2016. Вип. 3. С. 76–80.
2. Цибань А. А. До питання співвідношення категорії «суб'єктивний цивільний обов'язок» та категорії «заборона» // *Право і суспільство*. 2017. Вип. № 1. Ч. 2. С. 77–81.
3. Цибань А. А. Особливості підстав виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: «Право». 2017. Вип. 23. С. 210–212.
4. Цибань А. А. Поняття та окремі види меж виконання суб'єктивного цивільного обов'язку // *Підприємництво, господарство і право*. 2017. Вип. № 8. С. 61–64.
5. Цибань А. А. Співвідношення таких правових конструкцій як «засоби забезпечення виконання суб'єктивного цивільного обов'язку» та «цивільно-правова відповідальність за невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку» // *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 3. С. 82–84. URL: http://www.pap.in.ua/3_2017/24.pdf.
6. Цыбань А. А. Особенности средств обеспечения исполнения субъективной гражданской обязанности // *Leges vitae*. 2017. Вип. № 9/2. С. 123–126.
7. Цибань А. А. Поняття суб'єктивного цивільного обов'язку // *Від громадянського суспільства – до правової держави: XII міжнарод. наук. конф. студ. та молод. вчених*. 22 квітня 2016 р. Харків, 2016. С. 431–433 (форма участі – заочна).
8. Цибань А. А. Зміст суб'єктивного цивільного обов'язку // *Актуальні питання теорії та практики застосування сучасного вітчизняного та міжнародного права: міжнарод. наук.-практ. конф.* 10–11 червня 2016 р. Київ, 2016. С. 73–75 (форма участі – заочна).

9. Цибань А. А. Особливості співвідношення суб'єктивного цивільного обов'язку пасивного типу та категорії «заборона» // *Правове забезпечення політики держави на сучасному етапі її розвитку*: міжнарод. наук.-практ. конф. 3–4 березня 2017 р. Харків, 2017. С. 47–51 (форма участі – заочна).

10. Цибань А. А. Поняття меж виконання суб'єктивного цивільного обов'язку // *Проблеми та стан дотримання захисту прав людини в Україні*: міжнарод. наук.-практ. конф. 18–19 серпня 2017 р. Львів, 2017. С. 59–61 (форма участі – заочна).

11. Цибань А. А. Неправомірні дії як підстави виникнення суб'єктивного цивільного обов'язку // *Актуальні питання правової теорії та юридичної практики*: міжнарод. наук.-практ. конф. 11–12 серпня 2017 р. Одеса, 2017. С. 53–55 (форма участі – заочна).